

ISSN 2518-7538

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

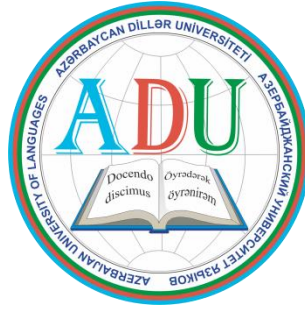
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XI CİLD	Nº 1	2021
VOL XI	Nº 1	2021
ТОМ XI	Nº 1	2021

ISSN 2518-7538

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ**

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XI CİLD, № 1, 2021
VOL XI, № 1, 2021
ТОМ XI, № 1, 2021

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

Dil və Ədəbiyyat

Baş redaktor

fil.e.d., prof. Zeynalova Sevinc – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Baş redaktorun müavini

fil.e.d., prof. Əliyeva Həmidə – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Məsul katib

fil.f.d., dos. Allahverdiyeva Aytən – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Korrektor

Aslanova Xatirə – Elm şöbəsi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. *fil.e.d., prof. Abdullayev Sərxan* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
2. *fil.f.d., dos. Əhmədov Fəzəl* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
3. *fil.f.d. Əliyeva Samirə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
4. *fil.e.d., prof. Məmmədov Azad* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
5. *fil.e.d., prof. Xəlilli Şahin* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
6. *fil.f.d., dos. İbrahim Ülfət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
7. *fil.f.d., dos. Qəribova Jalə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
8. *fil.e.d. Sadıqova Gülnarə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
9. *fil.e.d., prof. Vəliyeva Nigar* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
10. *fil.e.d., prof. Cahangirov Fikrət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
11. *ped.f.d., dos. Şirəliyev Əmrəl* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı
12. *ped.f.d., dos. İmanova Sevdə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
13. *fil.e.d., prof. Cəfərova Leyla* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
14. *fil.e.d., prof. Mahmudov Məsud* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
15. *fil.e.d., prof. Osmanlı Sara* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
16. *fil.e.d., prof. Abbasova Afət* – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan, Bakı

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

1. *fil.e.d., prof. Kövecses Zoltan* – Etvos Lorand Universiteti, Macarıstan, Budapeşt
2. *fil.e.d., prof. Levandovska Barbara* – Konin Dövlət Tətbiqi Elmlər Universiteti, Polşa, Varşava
3. *fil.e.d., prof. Miljkoviç Emma* – Belqrad Universiteti, Serbiya
4. **Peart İan** – “Visions of Azerbaijan” jurnalı, Böyük Britaniya, Vulverhempton
5. *fil.e.d., prof. Vorobyova Olqa* – Kiyev Milli Dilçilik Universiteti, Ukrayna, Kiyev
6. *fil.e.d., prof. Vəfa Kazdal* – Azərbaycan Diplomatik Akademiyası (ADA Universiteti), Azərbaycan, Bakı
7. *Dr. Svetlana Kurtes,* – Madeira Universiteti, Portuqaliya

Language and Literature

Editor – in-chief

Zeynalova Sevinj, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Deputy editor

Aliyeva Hamida, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Managing editor

Allahverdiyeva Ayten, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Proofreader

Aslanova Khatira, *Senior research fellow*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

EDITORIAL BOARD:

1. **Abdullayev Sarkhan**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
2. **Ahmedov Fazil**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
3. **Aliyeva Samira**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
4. **Mammadov Azad**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
5. **Khalilli Shahin**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
6. **İbrahim Ulfat**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
7. **Garibova Jala**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
8. **Sadigova Gulnara**, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
9. **Valiyeva Nigar**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
10. **Cahangirov Fikrat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
11. **Shiraliyev Amrali**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
12. **İmanova Sevda**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
13. **Cafarova Leyla**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
14. **Mahmudov Masud**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, Baku
15. **Osmanli Sara**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan, Baku
16. **Abbasova Afat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan State Economic University, (UNEC) Azerbaijan, Baku

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:

17. **Zoltan Kövecses**, *PhD, DLitt, Professor*, Eötvös Lorand University, Hungary, Budapest
18. **Levandovska Barbara**, *D.Sc., professor*, Konin State University of Applied Sciences, Poland, Warsaw
19. **Mijikovich Emma**, *D.Sc., professor*, Belgrade University, Serbia, Belgrade
20. **Peart Ian**, *Visions of Azerbaijan magazine*, United Kingdom, Wolverhampton
21. **Vorobeva Olqa**, *D.Sc., professor*, Kyiv National Linguistic University, The Ukraine, Kyiv
22. **Vafa Kazdal**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan Diplomatic Academy (ADA University), Azerbaijan, Baku
23. **Dr. Svetlana Kurtes**, University of Madeira, Portugal

Язык и литература

Главный редактор

Зейналова Севиндж – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Заместитель главного редактора

Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Ответственный секретарь

Аллахвердиева Айтен – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Корректор

Асланова Хатира – *отдел по науке*, Азербайджанский университет языков, Баку

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев Сархан – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
2. Ахмедов Фазил – *д.фил.ф., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
3. Алиева Самира – *д.фил.ф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
4. Мамедов Азад – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
5. Халилли Шахин – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
6. Ибрагим Ульфат – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
7. Гарибова Жалля – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
8. Садыгова Гюльнара – *д.ф.н.*, Азербайджанский университет языков, Баку
9. Велиева Нигяр – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
10. Джахангиров Фикрат – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
11. Ширалиев Амралы – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
12. Иманова Севда – *к.пед.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
13. Джафарова Лейла – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
14. Махмудов Масуд – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
15. Османлы Сара – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
16. Афат Аббасова – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC), Баку

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

17. Золтан Кевечес – *д.ф.н., проф.*, университет Этвас Лоранд, Будапешт
18. Левандовски Барбара – *проф.*, Государственный университет прикладных наук в Конине, Польша
19. Милкович Эмма – *проф.*, Белградский университет, Сербия
20. Пэарт Иан – *редактор журнала “ Visions of Azerbaijan ”* Великобритания, Вулверхемптон
21. Воробьева Ольга – *проф.*, Киевский национальный лингвистический университет, Украина
22. Вафа Каздал – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанская дипломатическая академия (университет АДА), Баку
23. Др. Светлана Куртес, – Университет Мадейра, Португалия

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Vəfa Seyid

FRANSIZ DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN MEYDANA
GƏLMƏSİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏSƏLƏSİNƏ DAİR (*YER ADLARI*).....11

Aygün Məqami

FRANSIZ DİLİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN TARİXİ
VƏ NƏZƏRİ TƏHLİLİ 22

Səbinə Vəliyeva

GEYİM ADLARI VƏ ONLARIN ETNOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ
(*XX əsr 50-60-ci illər Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu əsasında*) 30

Ülviyyə Əliyeva

CÜMLƏNİN NOMİNATİV STRUKTURU
VƏ İSMİN HAL KATEQORİYASI 40

Nailə Ağayeva

ELMİ MƏTN DƏ GİRİŞ KONSTRUKSİYALARI 50

Samirə Sultanova

SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELM SAHƏLƏRİNDƏ
ŞƏRQ-QƏRB LEKSİK-TERMINOLOJİ PARALELLİYİ 55

Afət Cəfərova, Rəna Kazımova

KOMMUNİKATİV SİTUASIYADA KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ
FUNKSİONALLIĞI 62

Səyyarə Qəhrəmanova, Sevinc Rəhmanova

ALMAN DİLİNDƏ JA ƏDATININ CÜMLƏDƏKİ ROLU VƏ ONUN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ 70

ƏDƏBİYYAT

Şahənə Şahbazova

LEYLİ VƏ MƏCNUN QİSSƏSİ: NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ
ƏHMƏD ŞÖVQİNİN ƏSƏRLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI 76

Şəhla Nağıyeva

N.GƏNCƏVİNİN “YEDDİ GÖZƏL” POEMASINDA RƏNGLƏRİN
FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİNİN İNGİLİS DİLİNDƏ VERİLMƏSİ YOLLARI .. 87

Türkanə İbrahimova

UİNSTON ÇÖRÇİLL ŞƏXSİYYƏTİNİN VƏ YARADICILIĞININ
BƏZİ ASPEKTLƏRİNƏ DAİR 100

METODİKA

Lalə Hüseynova

MƏTN KATEQORİYALARIN ÖYRƏNİLMƏSİNİN PROBLEMLƏRİ..... 107

Samirə Məmmədova

TƏLƏBƏLƏRİN MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏT VƏDİŞLƏRİNİ
FORMALAŞDIRMAĞIN ƏSASLARI..... 114

Vüsalə Xıdırova

İNGİLİS DİLİNDƏ YAZI PROSESİNDƏ YAZI VƏRDİŞLƏRİNDƏN
İSTİFADƏ OLUNMASI..... 120

Sevinc Cəbraylova

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİN ROLU 126

Könül Həsənova

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ
KOMMUNİKATİV VƏRDİŞLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI 132

ELMİ DİSPUT

Həmidə Əliyeva

“BEOVULF”DA VƏ “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA
GERMAN VƏ TÜRK XALQLARININ DÜNYAGÖRÜŞÜ” 138

CONTENTS

LINGUISTICS

Vafa Seyid

ON THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF
ONOMASTIC UNITS IN THE FRENCH LANGUAGE (TOPONYMY).....11

Aygun Magami

HISTORICAL AND THEORETICAL ANALYSIS OF THE POLYSEMANTIC
WORDS IN FRENCH.....22

Sabina Veliyeva

THE NAMES OF THE CLOTHES AND THEIR ETHNOLINGUISTIC
ANALYSIS (*Based on the artistic style of the Azerbaijani literary language of
the 50-60s of the xx century*).....30

Ulviyya Aliyeva

NOMINATIVE STRUCTURE OF THE SENTENCE AND THE CASE
CATEGORY OF THE NOUN.....40

Naila Agayeva

INTRODUCTORY CONSTRUCTIONS IN A SCIENTIFIC TEXT.....50

Samira Sultanova

EAST-WEST LEXICO-TERMINOLOGICAL PARALLELISM IN THE
SCIENCES OF SOCIOLOGY AND PSYCHOLOGY.....55

Afat Jafarova, Rana Kazimova

THE CATEGORY OF NUMBER OF NOUN IN COMMUNICATIVE
SITUATIONS.....62

Sayyara Qahramanova, Sevinj Rahmanova

THE ROLE OF THE PARTICLE JA IN SENTENCES IN GERMAN
LANGUAGE AND ITS EXPRESSION IN AZERBAIJANI LANGUAGE.....70

LITERATURE

Shahana Shahbazova

THE STORY OF LAYLA AND MAJNUN: COMPARATIVE STUDY OF
NIZAMI GANJAVI'S AND AHMAD SHAWQI'S WORKS.....76

Shahla Nagieva

WAYS OF REFLECTION OF PHILOSOPHICAL ESSENCE
OF THE COLORS IN "SEVEN BEAUTIES" BY N. GANJAVI
IN ENGLISH TRANSLATION.....87

Turkana Ibrahimova

ON SOME ASPECTS OF THE PERSONALITY AND CREATIVITY OF
WINSTON LEONARD SPENCER CHURCHILL.....100

METHODICS

<i>Lala Huseynova</i>	
THE PROBLEMS OF STUDY OF TEXTUAL CATEGORIES.....	107
<i>Samira Mammadova</i>	
THE BASES OF FORMING STUDENTS' INTERCULTURAL COMMUNICATION SKILLS.....	114
<i>Vusala Khidirova</i>	
USE OF WRITING HABITS IN THE WRITING PROCESS IN ENGLISH...	120
<i>Sevinj Jabrailova</i>	
THE ROLE OF THE INDEPENDENT WORKS IN THE ENGLISH LANGUAGE TEACHING PROCESS.....	126
<i>Konul Hasanova</i>	
FORMATION OF COMMUNICATIVE SKILLS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING PROCESS.....	132

SCIENTIFIC DISPUTE

<i>Hamida Aliyeva</i>	
THE WORLD OUTLOOK OF GERMANIC AND TURKIC PEOPLES IN “BEOWULF” AND “THE BOOK OF DEDE KORKUT”.....	138

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Вафа Сейид

ОБ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ОНОМАСТИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ (ТОПНИМИКА).....11

Айгюн Магами

ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ ВО
ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ.....22

Сабина Велиева

НАЗВАНИЯ ОДЕЖДЫ И ИХ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
(*На основе художественного стиля Азербайджанского литературного
языка 50-60-х годов XX века*).....30

Ульвия Алиева

ИМЕНИТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ПАДЕЖНАЯ
КАТЕГОРИЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО.....40

Наиля Агаева

ВВОДНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В НАУЧНОМ ТЕКСТЕ.....50

Самира Султанова

ВОСТОЧНО-ЗАПАДНЫЙ ЛЕКСИКО-ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ
ПАРАЛЛЕЛИЗМ В СОЦИОЛОГИИ И ПСИХОЛОГИИ.....55

Афат Джафарова, Рена Казимова

ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ КАТЕГОРИИ ЧИСЛА
В КОММУНИКАТИВНОЙ СИТУАЦИИ.....62

Саяра Каграманова, Севиндж Рахманова

РОЛЬ ЧАСТИЦЫ “JA” В ПРЕДЛОЖЕНИЯХ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ
И СРЕДСТВА ЕГО ВЫРАЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ.....70

ЛИТЕРАТУРА

Шагане Шахбазова

ИСТОРИЯ ЛЕЙЛЫ И МЕДЖНУНА: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И АХМАДА ШАУКИ.....76

Шахла Нагиева

СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ ФИЛОСОФСКОЙ СУЩНОСТИ КРАСОК
В ПОЭМЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ "СЕМЬ КРАСАВИЦ"
НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....87

Туркана Ибрагимова

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ЛИЧНОСТИ И ТВОРЧЕСТВА УИНСТОНА
ЛЕОНАРДА СПЕНСЕРА ЧЕРЧИЛЛЯ.....100

МЕТОДИКА

<i>Лала Гусейнова</i>	
ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ТЕКСТОВЫХ КАТЕГОРИЙ.....	107
<i>Самира Мамедова</i>	
ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ НАВЫКОВ И УМЕНИЙ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ.....	114
<i>Вусала Хыдырова</i>	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЯЗЫКОВЫХ НАВЫКОВ В ПИСЬМЕННОМ ПРОЦЕССЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	120
<i>Севиндж Джабраилова</i>	
РОЛЬ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ РАБОТ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	126
<i>Кёнуль Гасанова</i>	
ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	132

НАУЧНЫЙ ДИСПУТ

<i>Гамида Алиева</i>	
МИРОВОЗЗРЕНИЕ ГЕРМАНСКОГО И ТЮРКСКОГО НАРОДОВ В "БЕОВУЛЬФ"Е И "КИТАБИ ДЕДЕ ГОРГУТ"Е.....	138

DİLÇİLİK

UOT 811.133.1.

Vəfa Seyid
Azərbaycan Dillər Universiteti
vafaseidova@mail.ru

FRANSIZ DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN MEYDANA GƏLMƏSİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏSƏLƏSİNƏ DAİR (YER ADLARI)

Açar sözlər: *Qall-roman dövrü, Kelt elementləri, onomastika, xüsusi ad, sintaksis.*

Key words: *Qallo-roman period, Celtic elements, onomastics, proper name, syntax.*

Ключевые слова: *Галло-романский период, Кельтские элементы, ономастика, собственное имя, синтаксис.*

Dilçilikdə özünəməxsus rola malik olan sahələrdən biri də onomastika sahəsidir.

Onomastik vahidlər bütün dillərin leksik bazasının formalaşması və inkişafı prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Lakin, onomastik vahidlər izahlı və ikidilli lüğətlərdə tam olaraq öz əksini tapmamışdır. Eyni zamanda onlar qrammatik cəhətdən lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. Onomastik vahidlər dilin leksik, qrammatik və fonetik materiallarından törədiyinə görə bütün dillərin lüğət tərkibinin ayrılmaz bir bölməsi kimi tədqiq edilməlidir.

Bu baxımdan müasir dünya dilçiliyində ümumilikdə onomastikanın öyrənilməsinə, onun nitq və dildə rolunun tədqiq edilməsinə linqvist alimlər tərəfindən get-gedə daha çox diqqət ayrılmağa başlanmışdır. Bunlara Albert Dauzat, Charles Rostaing, Pierre-Henri Billy, Sébastien Nadiras, Stéphane Gendron, Paul Fabre, P.Cadiot, J.Nef, İ.B.Voronova, Y.V.Qridnev, Y.A.Rılov, O.V.Kisel, A.Qurbanov, A.M.Aббасова və s. kimi tanınmış linqvistlərin tədqiqat işlərini misal olaraq göstərmək olar.

Müasir fransız dilində yeni texnologiyaların yaranması səbəbi ilə (məlumatların toplanması – *data mining*) onomastik vahidlərə artıq yeni tətbiq

sahələrində rast gəlmək olur: marketinq, kommunikasiya, risklərin idarə edilməsi, insan resursları və s.

Fransız dilində də digər dillərdə olduğu kimi onomastik vahidlərin tədqiqi və təhlili ilə dilçiliyin onomastika bölməsi məşğul olur.

Onomastika filologiyanın bir qoludur: xüsusi adların mənasının və mənşəyinin elmi cəhətdən araşdırılması, onların öz əksini tapdığı qədim sənədlərin tədqiqi və zaman keçdikcə onun formalarının tarixi və linqvistik baxımdan transformasiyasının təhlil edilməsindən ibarət olan bir elm sahəsidir. Onomastika elmin aşağıdakı sahələrini özündə cəmləşdirir:

1. Filologiya-qədim sənədlərin araşdırılması;
2. Tarix – adların əmələ gəlməsinin tarixi amilləri;

3. Tarixi linqvistika – işləndikləri areala görə sözlərin dillərə uyğun olaraq transformasiyaya uğraması qaydaları.

[8. <https://fr.wikipedia.org/wiki/Onomastique>]

Onomastikanın tarixi çox qədimlərə söykənir. XVIII əsrdə dilçiliyin Ümumi Qrammatika bölməsi insan və yer adlarını kateqoriyalara bölərək təbiətinə görə müəyyən etməyə çalışmışdı. Sonralar bu tədqiqatları sıxışdıran filoloji yanaşmalar diaxronik tərzdə meydana gəlmiş xüsusi adları azaltmağa yönəldi. Bu yanaşma tarixi linqvistikaya əsaslanaraq həyata keçirilirdi. Lakin onomastika sahəsi ilə məşğul olan alimlər də bu sahədə xüsusi adları tendensiya baxımından müəyyən edən öz nəzəri fikirlərini təqdim edirdilər; bu zaman qarşıya sintaktik baxımdan da çətinliklər çıxırdı.

Müasir dövrümüzə qədər mövcud olan adların mənşəyi çox qədim köklərə söykənir. Yerlər öz adlarını topoqrafiyaya, yerlərin konfigurasiyasına, yaxınlıqdakı ən çox rast gəlinən ağaclara və s. aid xüsusiyyətlərdən də ala bilər. Adı Qallo-Roman dövründən əvvəl olan əksər şəhərlərin və sonradan yaranan bir çox kiçik kəndlərin adları da bu yolla yaranmışdır. Lakin Roma imperiyası dövründə və orta əsrlərin əvvəllərində adlandırılan və ya yaradılan şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər, ümumiyyətlə, onların bünövrəsini qoyan adamın və ya ailənin, ya da ərazidə yaşayan əhalinin adını daşıyırdılar.

Böyük İskəndər İskəndəriyyə şəhərinin əsasını qoyarkən onun xəyal etdiyi qələbə hamıya bəlli idi və *Genèse*-gə (Yaradılış – İncilin I kitabı, IV, 17) -in [4, s.17] Qabillə (Kaïn – Adəm və Həvvanın böyük oğlu) əlaqəli bir fəslində bu öz əksini belə tapmışdır: “O, bir şəhər ucaldı və bu şəhəri oğlunun adı ilə Enok (Hénoch) adlandırdı”.

Bu vaxtlar adların eyni təyinatlarının bir dövrdən və bir ölkədən digərinə fərqli isimlər altında təkrarlanması da diqqət çəkirdi. Məsələn, le gué – bərrə sözünü nəzərdən keçirək: Qall prototipi Camboritos olan və “-gué tortu” *ayrı bərrə* mənasını verən Chambord sözü ingilis dilli Oksford lüğətində (öküz

bərəsi), Frankfurtda alman dilində (Frank bərəsi) və Regniowezdə (Reno bərəsi) kimi birləşmələrdə rast gəlinən Şimali roman formaları *Wez*, *Vez* adlarını müqayisə etmək kifayət edir. Qədim zamanlarda “çayların birləşməsi” mənasını verən *Condé Conflans* və ya *Coblence* kimi də adlandırılırdı.

Antik dövrlərdə yaranan adlar – Antik dövrlərdə mürəkkəb Kelt adları çox tez-tez mənzərələri ifadə edirdilər: *Catumagos*, *Caenin* ibtidai forması, döyüş sahəsini ifadə edirdi; *Avalleur* (*Aube* – dan yeri) alma ağacları olan qala idi; *Dinan* – ilahi dərə; *Lyon* olan – işıqlı dağ (daha sonra *Clermont*, parlaq dağ) mənasını verirdi. Alman dilində *Noyon*, *Nyons*, *Nimègue* şəhər adları sadəcə “la ville nouvelle – yeni şəhər” ifadə edirdi və kelt dilində Orta əsrdə bünövrəsi qoyulmuş çoxsaylı *Villeneuve* adlanan şəhərlərin ekvivalenti idi.

Bu dövrlərdə, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, saysız-hesabsız balaca kəndlər, çox tez-tez qəsəbələr ağac adları ilə də adlandırılırdı. Əgər *Fresnay*, *Chesnay* və çoxlu başqa yer adlarının ifadə forması anlaşılan idisə də, cənublulara *Fayet*, *Fau*, *Laffaux* və ya *Lagarrigue*, *Jarrige le fau* (fıstıq) və *le garric* (*Cévennes* çırdan palıdı) adları tanış olsa da, *Montier-en-Der* adının son elementi olan *Qall* mənşəli palıd – *dervos* və ya *Sucy*, *Suzy* adlarında qarağat – *le sureau* sözünün olmasını tapmaq üçün dərin və səbr tələb edən tədqiqatlar aparmaq lazım olmuşdu.

İndi isə sənaye sahələrini, dinləri, insanların torpaqdan götürdükləri adların xüsusi ifadə tərzinə nəzər salaq:

Ferrère, *Gascogne* *Herrère* dəmir mədənlərini, *Argentière*, *Largentière* kimi, gümüş mədənlərinə verilən xüsusi addır; latın sözü “aquis”i təmsil edən *Aix*, törəməsi *Evian* kimi mineral suları təcəssüm etdirir; *Bains*, *Boen hamam*, *Bagneux*, *Banyuls*, *Bagnolet* *kiçik hamamların* adlarıdır.

Fabrègue (*Provence*), *Faverge* (*Savoie*), *Farges*, *Forges metallurgiya* zavodlarını (latın *fabrika*), *Felines*, *Flines*, *Flins* – *dulusçuluğu* (latın *figulina* – heykəlcik) təmsil edirdi. *Armentières*-də iri mal-qara sürüləri (latın *armenta*), *Asnières*, *Montaignier*-də daha çox eşşəklər saxlanılırdı. *Morsent* və *Mulcent* divarlarla əhatə olunmuş yerlər idi (*muris cinctum*).

Qall-roman ziyarətgahları müxtəlif yer adları ilə əbədləşdirilmişdi. Orta əsrlərdə bir çox bölgələr, burada yerləşən kilsələrin və ya bazilikaların müqəddəslərin adlarını götürmüşdülər, *Beaune* *Qall* tanrısı *Belenos* və çoxsaylı yerlər *Roman* tanrılarını təmsil edirdi: *Losne* *Latonun*, *Ménerbe* *Minervanın*, *Mercoeur* *Mercurinin*, *Port – Vendreda* *Venera* limanı (*portus Veneris*), *Audede* *Fanjeaux* *Yupiter* (*fanum Jovis*) məbədi, Şimalda *Famars* *Mars* məbədi (*fanum Martis*) *Talmas* (*templum Martis*) kimi.

O dövrdə insan adları ilə adlandırılan şəhərlərə çox az-az rast gəlmək olurdu. Ancaq *Sezarın* (*César*) ilk adı *Julius* ilə *Fréjus*-də (*Forum Julii*) və

Lillebonne-da (Juliobona), Augustenin adı ilə dağətəyi Aosta-da, İsveçrə Augsti, İspaniyanın Saragosse bölgəsində (Zaragoza = Sezar Augusta) Aouste, Fransanın Cənubi Oust əyalətində Autun (Augustodunum) adları buna misal ola bilər. Constance Chlore da adını Bazeldən olan Constance-a və Normandiyadan olan Coutances-ə vermişdi. Konstantin, hazırkı Roussillonun köhnə adı İlliberisi dəyişərək anası Helenanın (bu gün Elne) adı ilə və əlbəttə ki, Konstantinopolu (Constantinople, Konstantin şəhəri, (indiki İstanbul)) da öz adı ilə adlandırmışdı. Bu günədək daha çox anlaşılmaz qalan isə Fontainebleau adıdır ki, insanların ona uzun zamanlardan bəri “fontaine belle eau” – *gözəl su fontanı* mənası verdiyini hesab etdikləri kimi deyil, “fontaine de Bleaut” birləşməsindən əmələ gəlmişdi fərz edilir [1, s.264].

Yer adlarının tarixi və sosial baxımdan daha tez-tez və çox maraqlı tərzdə meydana gəlməsi forması Qallo – roman dövründə üstünlük təşkil edən forma idi. Bu dövrdə Qall meşələrinin təmizlənmə prosesi gətirdi; hər yeni bir kənd yerləşdiyi yerdə böyük bir torpaq sahibinin adını götürmüş və Qall şəkilçi – *acos*-un latın forması – *acus*, ya – *anus* şəkilçisi əlavə edilərək meydana gəlmişdi. Bu adlara ən çox Fransanın cənubunda, İspaniya və İtaliyada rast gəlmək olurdu. Sonluğu, regional fonetikaya görə, dəyişən bu tip adlar həddən artıq çox idi; məsələn, Albiacus, Albius ailəsinə məxsus sahə, bölgədən asılı olaraq, Albiac, Aubiac, Aubial, Auby, Albieux, Augy, Aujac adlarının yaranmasına səbəb olmuş; latın şəkilçisi artırılaraq isə Aubian yaradılmışdı.

Qallo-roman kəndi *Arbua dö Jubenvilin* adının əmələ gəlməsi haqqında maraqlı fərziyyə mövcud idi və sonralar bu fərziyyə Longnonun tədqiqatları nəticəsində təsdiq edildi:

“Qall dövlətinin müstəqilliyi dövründə kəndçilərin mülkiyyəti hələ də bölünməmişdi və məhz Romanın fəthindən sonra Fransada dənli bitkilərin becərilməsi sürətlənmiş, bu isə kollektiv mülkiyyətin parçalanmasına və fərdi təsərrüfatın təşkil olunmasına gətirib çıxarmışdır” [2, s.860].

Eramızın üçüncü və ya dördüncü əsrində meydana gələn qədim şəhər adlarının bu ərazilərdə yaşayan xalqların adları ilə əvəz edilməsi halları da özünü göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, o dövrdə demək olar ki, bütün Qall əhalisinin adları onların yaşayış məskənləri olan şəhərlərə verilmişdi:

Lutetia ərazisində yaşayan xalqların adı olan Parisi (Paris), Reims Remilərin, Soissons Suessionların, Bourges Biturijlərin, Tours Turonların, Angers Andekavilərin adlarını və s. götürdü. Bu faktlar belə qarışıqlıqlarla yanaşı sosial inqilabın da əlamətləri demək idi. Qədim dövrlərdə şəhərlər ərazisindən asılı olmayaraq başqa ölkələrdə də adlarını qoruyub saxlayan xalqlardan və millətlərdən ibarət idi, bu hallara miqrantlar çoxluq təşkil edən Qalda və Yunanıstanda daha tez-tez rast gəlmək olurdu. Bundan sonra in-

sanlar getdikcə daha çox torpağa bağlı olur və son nöqtəsi feodallıq olacaq təkamül baş verir; populyasiyalar yox olur, yeni vilayətlər meydana gəlir; torpaq insanlar üzərində hökmranlıq etməyə başlayır.

Adların dəyişməsi bütöv bir inqilabın baş verəcəyi amillərdən biri olur.[7.<http://journals.openedition.org/praxematique/1383>].

Mövcud yer adlarının ibtidai formalaşmasında Fransada bir-birlərini əvəz edən fərqli dillərin payı nədən ibarətdir? Tədqiqatlar göstərir ki, ən məşhur çay adları Galların hakimiyyətindən əvvəl meydana gəlmişdir. Ancaq bunu yaşayış yerlərinin adlarına şamil etmək olmaz, çünki onların əmələ gəlməsi sonrakı dövrlərə təsadüf edir.

Fransada yalnız bir yer adı *pun* mənşəli kimi hesab edilir; bu Roussillon şəhərinin adıdır – əyalətə çevrilməzdən əvvəl bu bölgə şəhər kimi mövcud idi (bu gün. Castel-Roussillon) – bu adın kökü *rus* ünsürünə *Rusadır*, *Rusgunia*, *Rusuccurum* kimi Afrikada *pun* tayfalarının adlarında rast gəlmək olur, ərəb dilində isə bu ünsürün ekvivalenti *ras*, yəni *cap – burun* (coğr.) deməkdir. Lakin Roussillon Barkanın əsasını qoyduğu qədim Barchino Barselonanın da oxşar bir forması ola bilər.

Fransada Aralıq dənizi sahillərindəki yalnız dörd bölgə yunan adlarını saxlamışdır: Nice (Nicaea, yəni Qalib şəhər), Antibes (Antipolis, əks tərəfdəki şəhər), Monako (Heracles Monoikos-a həsr olunmuşdur) və köhnə adının yalnız ilk elementini saxlayan Agde (Agathê tuchê, xoşbəxtlik).

İberiya mənşəli adlar çox zaman dərindən təhlillər aparmağa vadar edir. Bu adların tədqiqi zamanı, əksinə, Liquriya mənşəyinə nisbətə daha dəqiq nəticələr əldə etmək olur. Cənub-qərbdə – *ascus*, – *oscus*, – *uscus* şəkilçiləri ilə bitən çoxsaylı adları (məsələn, Manosque, Vénasque və s.) elə bu mənşəyə aid etmək olar. Şimalda Haute-Marne sərhədlərinə qədər, qərbdən Rouerq və Lanqedoka qədər bu sonluğun daha az və ya daha çox deformasiyaya uğrayaraq yayılması, heç olmasa qismən də olsa, Ligurianların Keltlərdən əvvəl geniş miqyasda səpələnərək bütöv Qall ərazisinin böyük bir hissəsində məskunlaşmaları fərziyyəsini təsdiqləyir.

Qall dilinin inkişafı ilə daha çox diqqət cəlb edən bir sahəyə giriş edilmişdir. Bu dil, inkişafı boyunca, şəhər və kənd adları arasında nümunələrini gördüyümüz bir çox mürəkkəb sözlər və daha çox şəkilçilər, şimalda Argenteuil, Verneuil və s. adlarda istifadə olunan – *acos*, sonra cənubda Marvejols, Verneugeol və s. kimi adlarda – *oialos* şəkilçisini yaratdı.

Adların əmələ gəlmə prosesinin belə müxtəlif təbiəti onların tarixini təhlil etməyə maraq doğurur. – *Acos* şəkilçisi ilə əmələ gələn birləşmələrə, cənub-şərq istisna olmaqla, qədim Qall boyunca həddindən artıq çox rast gəlmək olur, lakin belə birləşmələr cənubi Lanqedok və Qaskoniyada azlıq

təşkil edir; Qall leksik vahidi – *duros* (qala) ilə birləşən sözlər nə Qaron çayı hövzəsində, nə Lanqedokun cənubunda, nə Ron və Alp dağları arasında, nə də Reynin şərqində mövcuddur; – *oialos* şəkilçisi ilə əmələ gələn adlar isə Frans-Komte, Burqundiya və Lotaringiyada daha məhdud saydadır.

Bu qiymətli və tarixçilərin fərziyyələrini təsdiqləyən göstəricilər Kelt kolonizasiyasının, əsasən, Gallın şimalına, mərkəzinə və qərbinə təsir etdiyini göstərir; lakin cənub-qərbə və xüsusilə də, cənub-şərqə az təsiri olmuşdur, ya da bu yerlər heç bir təsirə məruz qalmamışlar.

Fransadakı yer adlarının əksəriyyəti, Kelt elementlərinin bolluğuna baxmayaraq, latın və ya Roma mənşəlidir. Bundan əlavə, dilçilik qall dilinin latın dili ilə qohumluğunu və iki dilin ünsürlərinin qarşılıqlı nüfuz etməsinin bu yerlərin toponimikasına yaxın olduğunu təsdiqləyir. O dövrlərdə Qall şəkilçilərinin latın sahibkarların adına əlavə olunmasına tez-tez rast gəlmək olurdu. Sahibkar Augustun adı və qall sözü “oppidumun” birləşməsindən əmələ gələn Augustodunum (Autun) Qallar diyarında Romanın ilk və ən etibarlı müttəfiqləri olan Eduanlar ilə birləşmənin simvoludur.

Tarix boyu yer adları əvvəlcə fonetik qanunlara – tələffüzün normal inkişafına görə, xüsusən Şimalda, əhəmiyyətli dərəcədə reduksiya və transformasiyalara səbəb olan dərin dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Ayrı-ayrı sözləri izah etməyə və öz köklərindən “qoparmağa” çalışan məlum etimologiya bu aydın olmayan bir meyl səbəbindən onları dəfələrlə gülməli şəkildə təhrif etmişdir:

L'Homme (İnsan) və ya *l'Homme-Mort* (Ölmüş insan) əvvəlcə *un orme* (qarağat) və *le fou* (dəli) isə *un fau* (fıstıq) mənasını verirdi. La Délivrande bir vaxtlar *ivrande* – iki şəhər arasındakı sərhədləri təyin edən bir Kelt sözü idi; sonralar metamorfozaya uğrayaraq *la dévotion à la Vierge* (Müqəddəs Məryəmə sədaqət, “xilaskar”) mənasını verməyə başladı. *Longjumeau* sözü-nün *əkizlər* sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur: o XIII əsrdə *Nogemellum* “kiçik Nojant” kimi işlədilirdi, lakin başa düşülməsi çətinlik yaratdığına görə çox tezliklə dildə işlənməsini itirdi. Bəzən sözlər pis qaynaqlar səbəbi ilə uğursuz yaranırdı: Nansouty əvvəlcə Nant (yarğan)-sous-Thil və ya Vauvenargues, Vallis Veranica (Veros vadisi) kimi işlənirdi.

Ən maraqlı hallardan biri isə bir vaxtlar Quicherat tərəfindən nəzərə çatdırılmışdı: Le Mans əvvəllər Senomannis (ablative – latınca hallanma hadisəsi, bir ismin başlanğıc nöqtəsi və ya hərəkət üçün bir vasitə kimi xidmət etdiyini göstərir) şəhərdə yaşayan əhalinin adı ilə Selmans adlanırdı. Selmansın ilk hecası sifət göstəricisi kimi götürülmüşdü: “ce (bu) Mans” demək üçün heç bir səbəb olmadığından, onu “le Mans” ilə əvəz etdilər.

Nəhayət, aparılan tədqiqatlar bir çox bölgə və ya ərazilərin öz adlarını topoqrafik xüsusiyyətlərinə, vadiyə, meşəyə, çaya və s. “borclu olduğunu” göstərir. Dildən itən çox sözlər burada kristallaşaraq möhkəmlənmişdir: *serre* – çaynaq, uzun dişli bir zirvəsi olan dağ (bax: ispan dilində *sierra* – mişar); *touron* – nuqa – kiçik dağ zirvəsi; *puy*, *puig* – təpə; *chau* və onun variantları, *chaume* (*Midi calm*, *cam*), hündür çılpaq yayla (qall növü *calmis* və *non calm*); *adret* – cənub tərəfə baxan dağ yamacı (*Dauphiné*: sağa); başqa bir Qall sözü *combe* – yarıq, *dépression* – depressiya, *cuvette* – hövzə; *ouche* – həyətyanı sahə, bağ; *cheire* – şaxtada kömür qatları, lava axını (*Auvergne*); *artigue* – ekobuaj ilə təmizlənmiş ərazi (cənub-qərb; güman ki, İber sözü); *sagne* – bataqlıqlı çəmən; *nat* – vadi, sonra *sel* (*Jura*, *Savoie*: Qall sözü); *grau* – gölməçəyə aparın kanal (*Languedoc*; *Latınca*, *gradus*); *voivre* (*vaivre*, *Woèvre*) – əvvəl bataqlıq olan əkilməmiş torpaq sahəsi (Qall sözü) [1, s. 264].

Adların əmələgəlmə tarixinin çox qədim dövrlərə söykənməsi onların mənşəyini nəzərdən keçirməyə böyük maraq doğurur:

Aber. – Bu söz qədim Breton dilində kiçik bir çayın böyük çaya tökülməsi mənasını verir: bir neçə su qovşağının və Böyük Britaniyada tikilən bir neçə şəhərin adının mənşəyi belə yaranmışdır. Buna misal olaraq, *Den* və ya *Dée* çayının mənşəbində yerləşən *Aberdin*, *Er* çayının mənşəbində yerləşən *Aberniti*; *Yswithin* çayının mənşəbində yerləşən *Aberiswil* şəhərlərini göstərmək olar.

Acra. – Bu söz, yunan dilində yüksək, uca, qürurlu deməkdir. Buna görə də bütün yüksəkliklərdə yerləşən şəhərlərin adları belə yaranmışdır və tarix boyunca on üç belə şəhər adına rast gəlmək olur. Məsələn, *Akropolis*, *Akrokorint* və s.

Alkazar, ərəb dilində, qala və ya saray mənasını verir, İspaniya və Şimali Afrikanın bir neçə şəhərində yayılmışdır; lakin du adları ayırmaq üçün onlara bir ləqəb əlavə edilmişdir.

Alp və ya *Alb*, Kelt dilində yüksək dağ mənasını verir: bu səbəbdən *Alba* adı Avropada dağlarda yerləşən bir neçə şəhərə verilmişdir.

Am, Almanların *Frankfurt-am-Main* kimi coğrafiyasında istifadə etdikləri *üstündə*, *yanında* mənasını verən *Am-Denin* qısaldılmış hissəsidir (*Frankfurt-am-Main*, yəni *Mayn* çayının üstündə *Frankfurt* şəhəri).

Bec, Norman və Anqlo – Sakson dilində kiçik bir axın, çay mənasını verir və *Caudebec* (*Kodebek*) kimi birləşdikləri yerlərin bir çay üzərində yerləşdiyini bildirir; eyni zamanda *Bec-Dambez*, *Bec-d'Allier*, *Bec-du-Cher* kimi çay mənşəli mənasını da verir.

Bi, *Boeuf* və ya *Beuf*, *Bu*, bir neçə coğrafi adın tərkibinə daxil olan sözlərdir; bunlar *Marboeuf*, *Quilleboeuf*, *Triqueboeuf*, *Kerkebu* kimi kəndləri nəzərdə tutur.

Bona, qədim coğrafiyada bir çox adın tərkibinə daxil olan bir sözdür. Latınca *bona* ilə bitən yerlər, Juliobona, Lillebonne (Lissabon) kimi təpələrdə və ya dünlərdə (qum təpələri) yerləşmişdir.

Bouche, *Bouche-d'Egre*, *Bouche-Mayenne* kimi mənəb mənəsini verən bir sözdür.

Brica, *Briga*, *Briva*, Kelt dilində *Briva* *Isarae*, *Pontoise*, *Sammaro* *Briva*, *Amiens* kimi körpü mənəsini verən sözlərdir.

Cande, *Coblents*, *Condé*, *Confluent*, bir çayın mənəbini ifadə edən sözlərdir; Vyana mənəbindəki *Kande* kimi; Moselle mənəbindəki *Koblent*; Aisne və Scheldt-in mənəbindəki *Konde*; Marn və Senanın mənəbindəki *Konflan* kimi. [3. <http://www.cosmovisions.com/monuNomsGeographiques.htm>].

Cariath və ya *Kiryat*, Fələstində çoxlu miqdarda şəhər adlarının əvvəlinə əlavə edilmiş bir ünsürdür və mənəsi *şəhər* deməkdir.

Capi, *kapi*, darvaza və ya boğaz mənəsini verir, bu söz sərhəd zonasında və dərədə yerləşən coğrafi adların ya əvvəlinə, ya da sonuna əlavə edilir.

Castel, *de Castellum* “qala” deməkdir, çoxlu sayda qalalara məxsus yer adlarına verilir.

Cot, *kot* Hind dilində “qala” mənəsini verir, bu adı daşıyan bütün yerlərin qalalarla möhkəmləndirilməsini ifadə edir.

Contra, Antonin marşrutunda şəhərin adı ilə birlikdə məsafələri göstərmək üçün istifadə olunan sözdür, gedilən yolun birbaşa bu yerdən keçmədiyini, yaxınlığından və qarşı istiqamətdən keçdiyini göstərir.

Crenae, çeşmə mənəsini verən yunan sözüdür; beləliklə, bu adı daşıyan bütün yerlərdə bəzi su mənbələri və fəvvarələrin olduğunu göstərir.

Dam, fransız dilində, *domnus* və ya *dominus* ilə eyni mənəni verir; o, bir neçə coğrafi adın tərkibinə daxil olur və adətən, *Dam-Martin* (*Dammartin*), *Dam-Pierre*, *Dam-Rémi* kimi hər hansı bir müqəddəs adı ilə birləşir. Qədim zamanlarda cənab *Martin*, cənab müqəddəs *Pierre*, cənab müqəddəs *Remi* deyər müraciət edirdilər.

Dam, hollandca dənizlərin, çayların və ya kanalların sularını saxlayan torpaq bənd deməkdir: bu söz həmişə bu yerlərdə bir bənd olduğu mənəsini verir; ancaq, adətən, bura tökülən çayın və ya onu tikən adamın adı ona əlavə edilir, məsələn, *Rotterdam*, *Amsterdam*, *Monikendam* və s.

Demir-Capi, türk dilində *dəmir qapı*, Fransız dilində isə *défilé* – dar keçid mənəsini verən bir sözdür. Bu adla olan bütün yerlərin çox çətin keçidlər olduğunu bildirir.

Diospolis, Yupiterə həsr olunmuş bir şəhər mənəsini verən iki yunan sözünün birləşməsidir: keçmiş zamanlarda belə adlar çoxluq təşkil edirdi.

Latınca *Dunum*, ingiliscə Dun, Down, flamand dilində Duynen, sakson dilində Dunen və ya Dinen kimi verilən bu söz, dağlıq ölkələr Laodunum, Laon; Şotlandiyada Dunkel, Dover yaxınlığında Down-les-Dunes, Duyrikerke (Dunquerque) və Dunland kimi hündürlükdə yerləşən yer mənası bildirir. Dunum, *yüksəklik* sözündən, donjon, dunette (yut) kimi, gəminin arxasındakı ən yüksək yer sözü əmələ gəlmişdir.

Dunum, bir sıra coğrafi adlara qoşulmuş bir sözdür. O, ehtimallara görə, qala mənasını verən alman Thurn sözündən və ya su demək olan Breton sözündən əmələ gələ bilər. Beləliklə, su kənarında yerləşən yer adlarının tərkibinə iki heca daxil olur. Bu adın Breton dilindəki qapı, giriş, keçid mənasını verən *dor* sözündən əmələ gəldiyin fərz edənlər var; və bu mənada tez-tez Bragodunum, Biberac, Serviodunum Straubing kimi bəzi yer adlarının tərkibində istifadə olunur.

Durum, Gall dilində *çay* deməkdir və bölgənin yerləşdiyi ərazini göstərir.

Emporium, latın dilində həmişə bazarın yerləşdiyi ərazini göstərirdi. Bu ad sonradan bütün dayanacaq məntəqələrinə və ticarət yerlərinə verildi.

Feld, alman dilində düzənlik, tarla deməkdir. Almaniyada Bilefeld, Birchenfeld, Eichsfeld, Feldkirch kimi bir neçə yer adının tərkibində istifadə olunur.

Fels, alman dilində *qaya* deməkdir. Veisbenfels, Roche-Blanche, Hartenfels və s. kimi, bir neçə coğrafi adın tərkibində işlədilir.

Fines – Qalliyada, İtaliyada, Makedoniyada və İlliriyada bir neçə şəhərin adıdır; onlar müxtəlif xalqların yaşadığı, sütunlar və daşlarla möhkəmləndirilmiş sərhəd zonalarında yerləşdiklərinə görə *fines*, *fins* (son, uc) adlandırılmışlar. Fransada hələ də bu adı daşıyan yerlər iyeparxiya daxilindədir və görünür ki, Qalların xristianlığın qurulmasındakı kilsə idarəçiliyi sivil idarəçiliklə eyni dərəcədə tənzimləyirdi.

İngilis dilində *Fleat*, almanca və flamand dillərində *Fleet*, fransız dilində *Fleur*, latınca *fluctus* və *flot* sözlərindən törəmişlər və bu sözlərlə bitən adların hamısının dənizin yaxınlığında yerləşdiyini və dalğaların onları döyəcəliyini bildirir. Belə vahidlərə misal olaraq İngiltərədə Harfleur, Wainfleet, Hollandiyada Bierwliet kimi adları göstərmək olar.

Alman dilində *Fleck* – kənd deməkdir və bir çox coğrafi adın tərkib hissəsidir.

Gau və ya *Gou*, alman dilində fransızca *kanton* və latınca *pagus* sözünün qarşılığı olan bir sözdür; bu ad Almaniyada ərazi bölgəsini təyin etmək üçün istifadə olunurdu. Qaular Gaugraf adlanan bir qraf tərəfindən idarə edilirdi. Beləliklə, Thurgau sözündən törəmiş Thurgovie, Thur kantonu mənasını ifadə edirdi. Qədim almanlar, ümumi olaraq, vadilərdə yerləşən və Bris-

gau, Glasgow, Ortenaw, Nordgau, Sundgau və s. kimi çay və ya arxlarla suvarılan *gau* və ya *gou* kantonlarını bu toponimlərlə adlandırmışlar.

Heim Tacitusa görə Mannheim, Mansio hominis; Oppenheim, Mansio aperta; Drusenheim, Mansio Drusi; Bohem, Mansio Boiorum kimi Mansio (mansion – malikanə) mənasını verən və Rheyn vilayətində yayılmış bir addır.

How və ya *Hough* qədim sakson dilində alçaq və çöğkək bir yer mənası verirdi.

Kand, Cand və ya *Kond* fars dilində qala deməkdir və bu söz Hindistan və Orta Asiyada Səmərqənd, Yanikənd, Qəndəhar (Əfqanıstan) kimi, bir neçə şəhərin adına əlavə edilmişdir.

Lanum, bir çox coğrafi sözlərin sonuna əlavə edilir və yerin düzənlik ərazidə yerləşməsinə ifadə edir.

Loue və ya *Loe*, köhnə sakson dilində kurqan, təpə deməkdir; beləliklə, Hondeloë adı Colline de Chien (İt təpəsi) mənasını verir.

Xüsusi adların meydana gəlməsini tarixi nöqtəyi-nəzərdən araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, onların mənşəyi çox qədim zamanlara aparıb çıxarır və hər bir adın etimologiyasının təhlil edilməsi həmişə uzun və çətin bir tədqiqat tələb etmişdir. Bu zaman dilçi alimlər linqvistikaya əsaslanaraq, xüsusi adları təbiətinə görə tədqiq etməyə çalışmışlar və qarşıya sintaktik baxımdan da çətinliklər çıxmışdır.

Beləliklə, xüsusi adların əmələ gəlmə mənşəyinin öyrənilməsi uzun və bir neçə elm sahəsinin bilməsini tələb edən bir tədqiqat işidir, və bu sahədə aparılan təhlillərin nəticələri gələcək toponimik araşdırmalar üçün faydalı təcrübə ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Albert Doza. Les noms de lieux, origine et évolution ; villes et villages, pays, cours, montagnes, lieux dits, -Delagrave, Paris, -1926, -264 p.
2. Auguste Longnon. Les noms de lieu de la France. Origine, signification, transformations, Hachette Livre, BNF, Paris, -1923. – 860 p.
3. Le nom des lieux. Leur origine, leur signification, leurs transformations. <http://www.cosmovisions.com/monuNomsGeographiques.htm>
4. Moïse. Torah (Pentateuque), le livre de la Genèse, XVIe – XIIe siècle av. J.-C., 50 chapitres, iv, p.17.
5. Le Petit Robert par Paul Robert, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française, 107, avenue Parmentier – 75011, Paris, -1991. – 2173 p.
6. Новый французско-русский словарь/Nouveau Dictionnaire français-russe, Москва. Русский язык, Медиа, -2006. -1161 стр.
7. <http://journals.openedition.org/praxematique/1383>.
8. <https://fr.wikipedia.org/wiki/Onomastique>.

Vafa Seyid

Summary

On the history of the formation and development of onomastic units in the French language (toponymy)

This article is based on the study of the origin of proper names in French. Mainly the analysis of the etymology of toponyms, the historical and linguistic transformation of their forms.

Special emphasis is placed on the issue of the susceptibility of geographical names to profound changes in accordance with phonetic laws, which lead to a significant reduction, transformation in connection with the development of the norms of articulation.

It is noted that the popular etymology, which tries to explain individual words and associate them with known roots, has repeatedly distorted them in an amusing way due to the ambiguity of the historical trend.

The article concludes that linguists who tried to study proper names, based solely on linguistic factors proper, faced certain difficulties.

Вафа Сейид

Резюме

Об истории формирования и развития ономастических единиц во французском языке (топонимика)

Настоящая статья посвящена изучению происхождения собственных имён во французском языке. Главным образом речь идёт об анализе этимологии топонимов, историко-лингвистической трансформации их форм с течением времени.

Особый акцент сделан на вопросе о подверженности географических названий, глубоким изменениям согласно фонетическим законам, которые приводят к значительному сокращению, трансформации в связи с развитием норм артикуляции.

Отмечается, что популярная этимология, которая пытается объяснить отдельные слова и связать их с известными корнями, неоднократно искажала их забавным образом из-за неоднозначности исторической тенденции.

В статье делается вывод о том, что лингвисты которые пытались изучить имена собственные, основываясь исключительно на собственно лингвистических факторов, сталкивались с определёнными трудностями.

*Rəyçi: prof. Ç.Babaxanova
Redaksiyaya daxil olub: 11.01.2021*

UOT 811.133.1.

Aygün Məqami
Azərbaycan Dillər Universiteti
magamiaygun@gmail.com

FRANSIZ DİLİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN TARİXİ VƏ NƏZƏRİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: polisemiya, neosemiya, antanaklaz, marjinal.

Key words: polysemy, neosemia, antanaclease, marginal.

Ключевые слова: полисемия, неосемия, антанаклаз, маргинальный.

Hər yeni söz və ya məna əvvəlcə nitqdə forma alaraq ayrı bir fərd tərəfindən yaradılır. Etimoloji mənşəyi yunan dilindən gələn polisemiya termini üç açıq hissədən ibarətdir: yəni prefiks *poli* – “cox”, əsas kimi tərcümə edilə bilən *sema* “işarə və ya məna” və şəkilçi – *ia* isə “keyfiyyət” olaraq təyin olunur. Bir məfhumun müxtəlif məna çalarlığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı sözlər deyilir.

Müasir dünya dilçiliyində, polisemiyanın öyrənilməsinə, onun nitq və dildə rolunun tədqiq edilməsinə dilçilər tərəfindən get-gedə daha çox diqqət ayrılmağa başlanmışdır. Bunlara misal olaraq R.A.Budaqov, V.V.Vinoqradov, V.Q.Qak, A.Damesteter, M.V.Nikitin, Q.Pol, M.M.Pokrovskiy, P.Kadyu və B.Heybert, M.Breal və s. kimi tanınmış linqvistləri misal göstərmək olar.

Fransız dilində polisemiya ilə omonimi qarışdırmaq olmaz. İki omonim söz eyni formaya malik olsalar da (fonetik və ya qrafik cəhətdən), lakin tamamilə fərqli sözlərdir, yəni eyni etimologiyaya malik olmurlar. Lüğətlərdə də iki ayrı mənaya rast gəlinir. Polisemiya və omonimiya qeyri-müəyyənliyin xüsusi hallarıdır.

Çoxmənalı bir sözün fərqli mənalarda işlənməsi yeni bir nitq üsulu, antanaklaz prosesidir. Eyni zamanda, neosemiya da bir söz üçün yeni bir məna yaratmaq mexanizmidir, həmçinin sözlərin polisemiyasını artırır.

Polisemiya, lüğətdə deyildiyi kimi “bir neçə məna ifadə edən bir sözün xassəsi” kimi tərif edilirsə, bu “xassənin” nədən ibarət olduğunu düşünmək olar [22, s.778].

Nəhayət, polisemiyanın mahiyyəti nədir? Məna anlayışı haqqında deyilən mülahizələri nəzərə alaraq, özümüzdən “bir neçə mənaya” sahib olmağın bu “xüsusiyyətinin” nəticələrinin nədən ibarət olduğunu soruşuruq. Bir ləkəmin çoxmənalı olduğunu söyləmək açıq şəkildə onun məna genişlənməsinin

çox olması deməkdir; Yəni, termin yalnız bir deyil, bir neçə mənə paylanmasına malikdir. Bəs bu çox paylama nə deməkdir? Yəni, termin yalnız bir deyil, bir neçə paylanmaya malikdir. Polisemiya, dilin bəzi işarələrinin bir neçə mənə ifadə etdiyi xüsusiyyətdir: məsələn, “skripka” bir musiqi alətidir, bu alətdə həmçinin bir həbsxanada da ifa etmək olur. Monosemik vahidlər polisemik vahidlərə qarşı çıxır (ən çox elmi terminlər). Gündəlik dilimizdə istifadə üçün götürülmüş müəyyən sözlər, bir çox elmi termin, müəyyən polisemiya hadisələri yarada bilər: əgər kimyaçı üçün *Cu* simvolu dəqiq bir obyekt təyin edərsə, ümumiyyətlə dil üçün *mis* müəyyən bir metalı ifadə edir, bundan əlavə bir evin bütün mətbəx alətləri və ya bəzək əşyalarını, bir kitabın təsviri üçün *mis* həkk olunmuş lövhələri, bir orkestrin piriç nəfəs alətləri dəstini təsvir edir (tropların polisemiya böyük rol oynadığını unutmayaq).

Fransız dilində də çoxmənalı sözlərin koqnitiv təhlili və tədqiqi bir neçə cəhətdən zərurət doğurduğu üçün dilin lüğət tərkibinin bütövlükdə xarakteristikasını vermək baxımından polisemiyanın tədqiqi son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Müasir dövrdə fransız dilçiliyində çoxmənalı sözlərin tədqiq edilməsində həll olunmamış məsələlər hələ də qalmaqdadır. Polisemiyanın bu və ya digər cəhətləri lazımi səviyyədə işıqlandırılmamış, araşdırmalar nəticəsində elmə aydın olmayan, dilçilik üçün maraqlı çox şeylərə rast gəlmək olur. Buna görə də müasir fransız dilçiliyinin qarşısında xeyli vacib məsələlərin durduğunu düşünürük.

İlk öncə fransız dilində çoxmənalı sözlər dəqiqləşdirilməlidir. Çünki terminoloji qarışıqlıq elmin ləng inkişafına səbəb olan amillərdəndir. Tədqiqat zamanı bütün bu kimi problemlərin həllini araşdırmağa çalışacağıq. Çoxmənalı sözlərin nəzəriyyəsinin yaradılması bu sahədə təxirəsalınmaz vəzifədir. Bunun üçün çoxmənalı sözləri diqqətlə araşdırmaq, hər bir ünsürü linqvistik təhlilə cəlb edib elmi nəticələrin ümumiləşməsinə nail olmalıyıq.

Sözlərin “yeni bir mənə qazanmaq” qabiliyyətini xarakterizə edən çoxsaylı terminini ilk dəfə fransız dilçisi M. Breal tətbiq etmişdir – “İndiyə qədər sözlərin bu qədər mənə altında özünü təqdim edən fakültəyə heç bir ad verilməyib. Buna polisemiya deyə bilərik”. O vaxtdan bəri, çoxmənalılığın bir və eyni dil forması üçün fərqli, lakin əlaqəli mənələrin birləşməsinə uyğun olduğu qəbul edilmişdir [16, s.220].

P. Kadyu və B. Heybert “eyni söz üçün fərqli mənələrin mövcudluğu, ancaq bu və ya digər şəkildə əlaqəli olaraq qəbul edilən mənə sayı üç” olduğu zaman polisemiya danışırlar. Onlar idrak anlayışı vacibliyini qeyd edirlər [18, s.107-123].

Eyni söz həqiqətən fərqli mənələr kəsb edə bilər, bunlar arasında eyni dil birliyinin üzvləri üçün artıq əlaqə güclü deyil. Bu, xüsusən, *grève* isimi

ilə bağlıdır - dilçilərin çox imtiyazlı bir nümunəsi olan bu iki mənəli “*su sahili*” və “*işin dayanması, tətill*” sözü bu gün aralarında heç bir əlaqəsi olmayan iki fərqli semantik vahid kimi başa düşülür, baxmayaraq ki, etimoloji cəhətdən əlaqələndirilir. Bir dil vahidinin polisemik olması üçün danışan və dinləyici sözlərin arasındakı əlaqədən xəbərdar olmalıdırlar.

G.Kleyberə istinad etsək, fikrimizcə, polisemiyanın xüsusilə yaxşı ifadə olunduğu iki şərti vurğulaya bilərik: “bir vahid forma ilə bağlı çoxlu mənalar, tamamilə aramsız görünməyən, amma bu və ya digər münasibətlərlə birləşən mənalar”. Bu iki müəyyən şərt, mənaların çoxluğu və bu mənalar arasındakı əlaqə, polisemiyanı, onu tamamlayan iki şərtdən ayırmaqla, spesifikliyini açıq şəkildə vurğulayır. Bu anlayış əslində ikiqat bir ziddiyyət sisteminin bir hissəsidir: 1) polisemiya ilə omonimiya arasındakı ziddiyyət, dilin iki vahidi arasındakı fonetik və ya qrafik kimliyə uyğun, üstəlik eyni mənaya sahib olmaları və bir dil formasını vahid bir mənə ilə əlaqələndirən fenomenə uyğun olan polisemiya və monosemiya arasındakı ziddiyyətə rast gəlinir [13, s.220].

Bir tərəfdən, bu eyni sözün mənalar məcmusunun qeyri-ixtiyari xarakterləri olub polisemiyanı omonimdən ayırmağa imkan verir. Digər tərəfdən isə, tək bir formanın bir neçə duyğu ilə əlaqəli olması onu monosemiyadan fərqləndirməyə imkan verir (ehtimal ki, kontekstual modulyasiya ilə). Polisemiyanı müəyyənləşdirmək nisbətən çətin bir fenomen olaraq qalır.

B.Viktori və C.Fuşun vurğuladıqları kimi, “Polisemiya, bir çox digər dil terminləri kimi, çox asanlıqla intuitiv şəkildə başa düşülən, lakin ciddi tərifi çox istəksiz olduğu bir anlayışdır”. Beləliklə, polisemiya ətrafında mübahisələr, aralarındakı münasibətlərin xarakteristikası mənə anlayışı ilə əlaqədardır. Zaman keçdikcə polisemiya tədricən təbii dillərdə qaçılmaz bir fenomen kimi özünü göstərməkdə davam edir [11, s.211-215].

Beləliklə, dildə qəza və marjinal (az rast gəlinən) fenomen kimi deyil, daha çox təbii dillərin semantikasını təşkil edən bir fenomen kimi düşünülməli polisemiyanın qanunauyğunluqlarını artıq tanımaq lazımdır. “Polisemiya təməlli bir həqiqətdir – bütün təbii dillərdə çox geniş yayılmış və vacib bir xüsusiyyətdir [21, s.156-157].

Qeyd etdiyimiz kimi, polisemiya ilə bağlı bir çox məsələ var və fenomenin tərifinin özü mübahisələrə açıqdır. Biz tədqiqat apararkən bunun üzərində dayanmağı seçdik: 1) leksik polisemiya və polisemlərin mənasının təmsil olunması və 2) vahidlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb ifadələrin mənasının ən azı birinin çox mənəli olmasıdır. Biz əsasən bu məqalədə *battre*, *courir* kimi feilləri və *le souris* isimini müzakirə edəcəyik. Təhlil edəcəyimiz vahidlər yüksək dərəcədə polisemiya səbəbi ilə seçilmişdir. Bir vahidin çoxmənəlilikini birinci və ikinci mənə baxımından təsvir etmək dilçilikdə geniş

yayılmış bir prosesdir. Bu həmçinin çoxmənalı sözlərin semantik mənasını köçürmək üçün dil lügətlərində ümumiyyətlə seçilən metoddur. Bu həm də obyektivizmin semantik nəzəriyyələrinin üstünlük təşkil etdiyi təsviri üsuludur. İstinad edilən dil işarəsi xüsusiyyətinin nəticəsi olaraq sözün məna çoxluğu, onun malik olduğu polisemlərlə əlaqələndirilir. Onlardan biri əsas digərləri isə bu ilk mənadan irəli gələn mənalar kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Məna potensialı anlayışını göstərmək üçün, biz *battre* felinin semantik təhlilinə bu ifadələrin tərkibində nəzər salaıq. *La pluie bat les vitres, les cheveux battent sa figure, battre un ennemi.* (Yağış pəncərələri, saçlar üzünü döyür, düşməni məğlub etmək, ona zərbə endirmək). Bu ifadələrdə hər zaman vurulan zərbələrdən söhbət gedir. Lakin təkrarlanmış vurmaq fikri ilkin semantik potensiala əlavə olundu və bir düşməni məğlub etmək ifadəsində, təkrarlanan bir şəkildə verilən zərbələrə əlavə olaraq hədəflənmiş məna, burada məhv sözüdür. *Battre un enfant, un tapis, le blé,* və s. bir uşağı, xalçanı, buğdanı döymək kimi ifadələrə xas olan semantik mənalar, və müxtəlif elementlərlə zənginləşdirdiyimiz “zərbələr vurmaq” ifadəsi ilə dəyişdirəcəyimiz fikir ətrafında düşünsək görərik ki, bu nümunələrdə birbaşa obyekt (yumruqlar, çubuq və s.) *battre* felinin şifahi hərəkətini göstərir. Yəni bir xalçanı, buğdanı hər hansı bir cisimlə (yumruqlar, çubuq, və s.) vuraraq döyürsən.

Döymək semantikasının birliyini və qırılmasını qorumaq üçün, bu son istifadə ilə hesablaşa bilməsi üçün bir məna özəyi təsəvvür etmək lazımdır. Əks təqdirdə, *battre* feilinin bir-birinə aid olmayan bir neçə fərqli mənası olan bir omonim kimi analiz edilməsi ilə sona çatacaqdı. O zaman bu xüsusiyyətlərdən belə qənaətə gəlinir ki, söz daxil edildiyi ifadələrə görə fərqli mənalar ala bilir və eyni zamanda öz-özünə bağlı olduğu obyektlər sinfini də öz-özünə meydana gətirir.

M.Breal 1897-ci ildə verdiyi ən “orijinal” tərifində bu fenomeni ən sadə və ən uyğun şəkildə izah edir: Yeni məna, nə olursa olsun, ilkin mənaya son qoymur. Əvvəlki məna ilə hər ikisi yan-yana işlənir. Eyni termin müvafiq olaraq məcazi, məhdud, geniş, mücərrəd və ya konkret mənada alternativ olaraq istifadə edilə bilər. Sözə yeni bir məna verildiyi üçün çoxalır və forma bənzərliyi olsada, dəyəri fərqli olan yeni nümunələr meydana gəlir. Bu çoxalma fenomeninə biz polisemiya deyəcəyik [16, s.154-155].

Bu sitatda biz artıq çərçivələri və spesifikliyi olan iki polisemiyanın iki quruluşunun təqdim edildiyini müşahidə edirik: Bu işdə biz həm “şərti” (semantik, ənənəvi) polisemiya, həm də V. Biyanşi və başqalarının da əsaslandığı praqmatik, kontekstual polisemiyanı görürük [12, s.55].

Buna görə də polisemiya fikrindən linqvistik bir “boşluq” kimi ehtiyatlanırıq, çünki bu tədqiqatdan da görəcəyimiz kimi, bu dil fenomeni – iki əsas formada – az rast gəlinəndən daha çox “hər yerdə mövcuddur” [17, s.12-23].

B.Viktori və C.Fuşun qeyd etdikləri kimi, polisemiya “kütləvi bir xarakter”, “dildə əsas” olaraq təqdim olunur: Bu istisna deyil, qaydanı təmsil edir [11, s.3]. Bu fikir eyni zamanda J.Pikoş tərəfindən də qeyd olunub [14, s.143].

Bununla belə biz bu praqmatik polisemiyanın daha sabit bir quruluşa sahib olduğunu və “sadə kontekstual dəyişikliklərdən” ayrılmalı olduğunu göstərmək istəyirik. Buna görə də çoxmənalı söz, əlaqələndirildiyi referentdən asılı olaraq müəyyən bir kontekstlə əlaqələndirilir. Belə bir tətbiqetmə bir sözün mənalarının təkamülünü diaxronik şəkildə izləyən və bir mənadan digərinə necə keçə bildiyini göstərən ilk semantika nəzəriyyəçilərindən A.Damesteter, M.Brealdan başlayır.

Hələ XX əsrdə J.Pikoş, R.Martin, G.Kleyber (prototip semantikasının genişləndirilmiş versiyası) və digərləri, leksik polisemiyanın belə bir qurma prinsipinə əsaslanıblar. Müxtəlif mülahizələrə görə birinci mənə ümumiyyətlə sözügedən leksik ifadənin ən konkret mənası hesab edilir, yəni referentin referans xüsusiyyətləri ilə ən asanlıqla təsvir olunmuş mənasını qəbul etdiyini göstərir.

Məsələn, çoxmənalı *courir* feili (insandan və ya bəzi heyvanlardan danışarkən) “yerdə dayaq götürərkən ayaqların və ya pəncələrin ardıcıl və sürətlənmiş hərəkəti ilə sürətlə hərəkət etmək” deməkdir, burada daha konkret bir mənadan söhbət gedir, zaman haqqında danışarkən isə “davamlı olaraq baş vermək” mənasını verir. [14, 143 p.].

Lakin, daha sonra görəcəyimiz kimi, görünən odur ki, dil bəndinin ilkin mənasını qətiliklə müəyyənləşdirməyə imkan verəcək tək bir rəsmi məyar üzərində bir fikir birliyinə gəlmək çətindir. Bəzi dilçilər sözün ən konkret və ya etimoloji mənasını, digərləri isə nitqdə ən çox ifadə olunan mənasını, hətta prototip mənasını seçdiyini bildikləri üçün, hər biri öz intuisiyasına inanır. Bir ifadənin əsas mənasını təyin etdikdən sonra, digər mənaların bununla necə əlaqəli olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Ümumiyyətlə, sözlər ilk mənadan müxtəlif semantik genişlənməyə və ya azalmaya imkan verən törəmə məcaz növləri (metafora, metonimiya) nəticəsində analiz edilir. İlk və ikinci mənaların hər biri daha sonra istinad və təsvir xüsusiyyətləri ilə təsvir olunur. Məsələn: *le souris* – siçan ismi. Leksikoqrafik mənbələrdə siçanın nisbətən intuitiv və bitkin olmayan bir təhlili bu sözün ilkin mənasını və əldə edilən mənalar baxımından semantik mənaları təsvir etməyə kömək edəcəkdir. Leksikoqraflar siçanların əsas mənasını belə qeyd etmişlər: “ümumi növləri 8 ilə 10 sm. arasında olan, boz paltı, uzun quyruq, böyük

bıg, sivri ağız və kiçik bir gəmirici məməli, uyğunlaşma və çoxalma fakültələrində görə yaşayış yerlərində saysız ziyanlara səbəb olur və s.”. Obyektiv çərçivədə digər mənalar, bu ilk mənadan müxtəlif törəmə məcazlar ilə əldə edilir. Metafora kimi çox vaxt gənc qız və ya gənc qadını öz davranışına, tempinə, kiçik ölçüsünə və s. görə bu heyvana bənzədirlər.

Siçan adı, forma və rənginə, gəmirici olmasına məxsus xüsusiyyətlərindən birinə bənzədilməsinə görə, süni zəka ilə təchiz olunmuş və müəyyən bir mühiti (avtomatik siçan) tanıya bilən kiçik bir elektrik və ya elektron robotu da göstərə bilər. Bir şurla kompüterə aid olan, bir boşluqda sərbəst üzən və palpasiya zamanı barmaqların altından sızan kiçik bir cihazı və ya qığırdaq parçası olan (oynaq siçanı) qoyun ayağının sonunda yerləşən ətli əzələ və s. kimi semantik mənalara malikdir.

Göründüyü kimi, həqiqətən də alınmış kimi qəbul edilən bəzi mənaları ilk olaraq verilən mənə ilə çətinliklə bağlamaq olmur. Bir çoxmənalı sözün əsas mənasını bildikdən sonra, onun digər mənalarının necə əldə olunduğunu müəyyənləşdirmək ortaya çıxan ən böyük çətinliklərdən biridir. Məhz buna görə bəhs olunan sözün bütün mənalarını izah etməyə imkan verəcək sistematik və ümumi mənə çıxarma qaydalarını kifayət qədər dəqiq tapmaq lazımdır.

Araşdırmamıza əsasən bir daha qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilində məcazi köçürmə sayəsində mənalarını inkişaf etdirən çox sayda leksem var. Çünki hər bir dilin lüğətindəki boşluqları natiqlər doldurmağa çalışır. Danışıda hətta dildə olmayan yeni mənalar meydana çıxır. Onların fərqli xüsusiyyəti üslub işarəsidir. Bu münasibət bir söz vəziyyətinin dəyişdirilməsi səviyyəsində özünü göstərir. Bir söz yalnız natiqlər tərəfindən onun fərqli mənaları anlanılmağa başlandıqda və izahlı lüğətlərə salındıqdan sonra çoxmənalı söz kimi qəbul olunur. Danışıqdan dilə keçid anı çox incədir. Bütün lüğətlər eyni vaxtda müəyyən bir söz və ya mənə yazmır [6, s.196].

Konstruktivist mənə nəzəriyyələrinin tərəfdarlarına gəldikdə isə onlar, hər ifadənin – çoxmənalı olsun ya olmasın, müxtəlif kontekstli mexanizmlərin hərəkətindən sonra ixtisaslaşan və zənginləşdirilən mənə və ya mənə aldığı əsas və ya semantik gücünə (az və ya çox mücərrəd işarələrlə təsvir olunur) inanırlar. Fikir ondan ibarətdir ki, dilin hər ifadəsi ilə əlaqəli mənənin özəyi, özünə bənzərsiz və özünəməxsusdur, məsələn, sözün müxtəlif mənaları, o cümlədən ilkin mənəsi obyektivizm nəzəriyyələrində düşünülmüşdür. Bir sözün semantik potensialını təyin etmək üçün konstruktivistlər hər hansı bir baxışdan tamamilə uzaqlaşmaq istəyirlər. Bunu etmək üçün obyektivistlər tərəfindən qəbul edilmiş semasioloji yanaşmanın tərsinə davam edirlər. Nəhayət, konstruktivist təhlillər bir polisemiyanın bənzərsizliyini və özünəməxsusluğunu vurğulayır.

O zaman məqalənin sonunda belə nəticəyə gəlinir ki, çoxmənalı sözlərin tədqiqi polemikaya açıq bir mövzudur və bu xüsusiyyətlər belə izah olunur ki, söz daxil edildiyi ifadələrə görə fərqli mənalarda işlənə bilər və eyni zamanda bağlı olduğu obyektlər sinfini də öz-özünə meydana gətirə bilər. Müşahidələrə görə, bir sözün yeni mənasını yaradan bir şəxsin təşəbbüsü, sosial potensiala uyğundursa, bu məna cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir və dildə möhkəmlənir. Beləliklə, semantik törəmə bir insanın düşünmə qabiliyyətini əks etdirir. Nəticədə yeni bir söz və ya məna adı hala gəlir və lüğətlərdə sabitləşir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Аскольдов, С.А. Концепт и слово. Антология. – М.: Academia, – 1997. – 273-379 с.
2. Будагов, Р.А. Слово и его значение. – М.: Добросвет-2000, 2003. – 64 с.
3. Будагов, Р.А. Введение в науку о языке. – Л.: Изд-во ЛГУ, – 1958. – 158 с.
4. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностранной лит., – 1955.
5. Балли, Ш. Французская стилистика. – М.: Высшая школа, – 1974. – 394 с.
6. Виноградов, В.В. Стилистические средства словообразования // Стилистические исследования. – М.: Наука, – 1972. – 244 с.
7. Гак, В.Г. О современной французской неологии // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука. Лен. отдел., – 1978. – 37-54 с.
8. Зализняк, А. А. Феномен многозначности и способы его описания. Вопросы языкознания. – М.: Наука, – 2004. – с. 20-45.
9. Никитин, М. В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, – 1988. – 168 с.
10. Покровский, М. М. Избранные работы по языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, – 1959. – 382 с.
11. Victorri, B. et Fuchs C., *La polysémie, Construction dynamique du sens*, Hermès, – 1996. – 220 p.
12. Bianchi V. *Antisymmetry and the Leftness Condition: leftness as anti-command*. Studia Linguistica, – 2001. – 55.1
13. Kleiber, G. Problèmes de sémantique: La polysémie en question Presses Universitaires Du Septentrion, – 1999. – 220 p.
14. Picoche, J. Structures sémantiques du lexique français. – Paris: Nathan, 1vol., – 143 p.
15. Martin, R. Essai d'une typologie des définitions verbales dans le dictionnaire de langue // Travaux de linguistique et de littérature. XV. Strasbourg, – 1977. – 361 p.
16. Bréal, M. Essai de sémantique.. ISBN/EAN 978-2-915806-01-4, – 1897. – 220 p.
17. Nunberg, G. & Zaenen, A. La polysémie systématique dans la description lexicale, *Langue Française*, (113), – 1997. – 12-23 pp..

18. Cadiot, P. and Habert, B. Aux sources de la polysémie nominales, Langue française, n°113, – 1997. – pp. 3-11.
19. Cadiot, J., Habert, B. Journal langue française, Aux sources de la polysémie nominale. – 1997. – 126 p.
20. Rey, A. La terminologie : nom et notion. – P., – 1979. – 165 p.
21. Soelberg, N. (1996). Igor, A. Mel'cuk, André Clas, Alain Polguère : Introduction à la lexicologie explicative et combinatoire, Editions Duculot, Louvain-la-Neuve, Revue Romane, 2.–1995. – 256 p.
22. Dictionnaire, Le Petit Larousse, – 1991, – 778 p.

Aygun Magami

Summary

Historical and theoretical analysis of the polysemantic words in French

This article discusses the importance of the formation of the polysemantic words in modern French, examines the changes that they have undergone while expanding their meaning and acquiring new meanings in diachronic and synchronic aspects, as well as their etymology. With reference to the contradictory and similar views of world linguists on ambiguous words, the thoughts put forward are explained. The reasons and the process of using a polysemantic word in different senses is also examined. At the same time, emphasizing the importance of neosemy in the formation of ambiguous words, the author researches the contradictions generated by homonyms.

Айгюн Магами

Резюме

Историко-теоретический анализ многозначных слов во французском языке

Данная статья рассматривает проблему необходимости образования многозначных слов в современном французском языке, исследует изменения, которым они подверглись при расширении их значения и приобретении ими новых значений в диахроническом и синхроническом аспектах, а также, и их этимология. Со ссылкой на противоречивые и схожие взгляды мировых лингвистов на многозначные слова объясняются выдвинутые мысли. В статье рассматриваются причины и процесс использования многозначного слова в разных смыслах. В то же время, подчеркивая важность неосемии в образовании многозначных слов, исследуются противоречия, порождаемые омонимами.

Rəyçi: fil.f.d., Ç.Babaxanova
Redaksiyaya daxil olub: 22.01.2021

UOT 811.512.162.

Səbinə Vəliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
nasibali2011@mail.ru

**GEYİM ADLARI VƏ ONLARIN ETNOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ
(XX ƏSR 50-60-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN
BƏDİİ ÜSLUBU ƏSASINDA)**

*Dil ictimai mahiyyəti etibarlı ilə etnik proseslər ilə sıx bağlıdır.
(B.Məhərrəmli)*

Açar sözlər: *maddi mədəniyyət, etnoqrafizmlər, xalq, adət-ənənə, leksik vahidlər, geyim adları.*

Key words: *material culture, ethnography, people, traditions, lexical units, clothing names.*

Ключевые слова: *материальная культура, этнография, люди, традиции, лексические единицы, названия одежды.*

Məişətlə bağlı olan leksika hər bir dilin lüğət tərkibində əsas olub, məxsus olduğu xalqın həyatında, yaşantısında xüsusi bir yer tutur. Bura daxil olan dil vahidləri həmin dilin mənsub olduğu etnosun həyat tərzilə bağlı (etnoqrafiyası ilə) yaranır, bu tipli sözlərdə xalqın məişəti, adət-ənənəsi, psixologiyası, fəlsəfəsi, etika və estetikası bu və ya digər dərəcədə ifadə olunur. Azərbaycan dilinin də özünəməxsus məişətlə bağlı olan lüğət tərkibi var ki, məhz bu etnoqrafizmlər min illər boyu mənsub olduğu xalqın gündəlik həyatında zəruri ehtiyacdən olaraaq yaranmış və yaradılmış, bugünə qədər də bu vahidlər öz işləkliyini qoruyub saxlaya bilməmişdir. Bu tip sözlər formalaşma baxımından uzun bir dövr keçmiş, bəziləri müxtəlif fonomorfoloji və semantik dəyişikliklərə də məruz qalmışdır.

Geyim bu və ya digər xalqın, millətin əsrlər boyu yaratmış olduğu zövqünü, mədəniyyətini, tarixini özündə əks etdirir. Müxtəlif dövrlərdə meydana çıxan geyimlər bilavasitə insan cəmiyyətində mövcud olan müxtəlif xalqların əxlaqını, fəlsəfi dünyagörüşünü əhatə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan geyimləri müxtəlif yadelli mədəniyyətin təsiri altında inkişaf etsə də, XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan bədii üslubunun dilində geniş işlənən “**kürk, başlıq, don, çalma, köynək**” və s. bu kimi baş və bədən geyimləri əsasən türk mənşəli olması ilə fərqlənmişdir.

Qədim türk söz olan **“don”** “Qədim türk lüğəti”ndə “libas, paltar” mənasında [15,s.574], M.Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” və digər mənbələrdə də “ton-don” şəklində “elbisə, geyim” mənasında verilmişdir[11, s.76]. L.Budaqovun “Türk-tatar şivələrinin müqayisəli lüğəti”ndə isə “don” geyim adı üç: “paltar”, “kürk”, “ayaqqabı” mənalarında qeyd olunmuşdur. Daha çox Azərbaycan dilinə həsr olunan və izahlı lüğət şəkilində tərtib edilən bu lüğətdə “don” qırğız və türk dili ilə müqayisə edilmiş, qırğız dilində “qadın yay paltarı”, türk dilində isə “geymək, bəzəmək, silahlandırmaq (donatmaq)” mənalarında da işlənildiyi göstərilmişdir [2].

Müasir Türkiyə türkcəsində “don” “geyim”, “bədənin beldən aşağısına geyilən uzun və ya qısa alt paltarı” mənalarında işlənir.

Dilimizdə “don” qadınlara məxsus olan, mövsümündən, uzunluq dərəcəsiindən asılı olmayan “paltar”, digər türk mənşəli qaraçay-balkar, yakut, tofalar dillərində “şuba”, uйğur dilində isə 3 mənada “üst paltar”, “şuba”, “xalat” [2, s.213] kimi işlənərkəddir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində “don” “paltar, geyim-keçim, libas” mənasında işləndiyinə rast gəlirik [10, s.76].

“Don” “donatmaq”/ “tonatmaq” felinin kökü olub, “geymək”, “süslemək”, “giydirip kuşatmaq/bəzətmək” kimi mənaları özündə ehtiva edir.

Azərbaycan dilində “don” bəzi ifadələrdə öz qədim mənası mühafizə etmişdir: “donluq, dondan-dona girmək” və s.

Dilimizdə işlənən “donluq” məfhumu də var ki, “maaş,əmək haqqı”, “mükafat” mənasındadır. Bu mənada “don” sözünün “paltar, geyim” mənasından törənmişdir.

Azərbaycan dilində “ton//don” sözü ilə yanaşı eyni mənada olan “geyim, geyim-keçim”, “paltar” sözləri də işlənir. Bunların qarşılıqlı mübarizəsi nəticəsində “ton/don” Azərbaycan dilində öz qədim mənasını “geyim” və “paltar” sözlərinə “güzəştə getmiş” və mənaca daralaraq paltarın bir növünü bildirməyə başlamışdır.

Yuxarıdakı araşdırmalardan “don” isminin geniş mənada variantlarının olduğu meydana çıxır. Qədimdə “paltar” mənasını bildirən bu söz, təxminən, XIII-XIV əsrlərdən yeni mənada variantları qazanmağa başlamışdır.

A.Cəfərov bu sözün qədimliyindən bəhs edərkən yazır: “Qədim türk geyim adlarından olan “don” müasir dilimizdə də işlənərkəddir. Bu sözün qədimliyini Qaradonlu toponimi (İmişli rayonunun keçmiş adı) və “Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”nda işlənməsi göstərir” [7, s.22].

Drevneturkskiy slovarda “don” termini paltar , geyim mənasını ifadə edib / ton- paltar, geyim ton kedim qoşa sözü də verilir – paltar ton opraq, ton tolum, iç ton, kedim ton, qulaq ton ifadələri də var /Türk, – don, qum. –

ton, noğ. – ton, tat. – tun, yağ. – son /kürk/ qırğ. – ton “kürk”. Ümumiyyətlə, “Üst paltarı” /əsasən kişi paltarı/, qaz –ton. [15, s.234].

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan kişi və qadın geyimləri bir qayda olaraq hamısı “don” adlandırılır. XIX əsrin ikinci yarısından avropa biçimli geyim elementlərinin xalq məişətinə nüfuzu qadın geyimləri içərisində “don” adlanan geyim növünün daha geniş meydana gəlməsinə imkan vermişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin bədii üslubunun şifahi və yazılı qoluna aid olan nümunələrinin dilində bütün geyim adları “don” adlandırılmışdır.

İsmlərin tarixi diferensiasiya prosesində sözün məna cəhətdən daralması, genişlənməsi və yeni mənaların yaranması əsas proseslərdən olub, semantik daralma isə dilimizdə ən çox müşahidə edilən semasioloji hadisə kimi izlənilib. Məhz bu hadisə əsasında dil öz daxili imkanları hesabına zənginləşərək söz yaradıcılığına xidmət etmişdir. Bu tip sözlər daha çox insanların gündəlik həyatlarında işlətdikləri vahidlər olub, böyük tarixi inkişaf yolu keçmiş sözlərdir. Məna daralmasına məruz qalan sözlərin əksəriyyəti türk mənşəli sözlərdir.

F.Cəlilovun fikrincə, məna daralması Azərbaycan dilində daha çox müşahidə olunur. Səbəb isə tarixən dildə sinkretik köklərin yəni, həm ad, həm də fel kimi işlənən sözlərin daha çox olması göstərilmişdir. Sonrakı dövrlərdə belə sözlər fel kimi aktivliyini itirmiş və ad qütbündə işləklilik qazanmışdır. Bu proses- semantik diferensiallaşma türk kökənli isimlərdə daha güclü olmuşdur. Məlum olur ki, semantik diferensiallaşma dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsasdır [8, s.47].

Y. Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, semantik daralma prosesi türk dillərində mənaca genişlənməyə nisbətən çox geniş yayılmışdır. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır: omonimliyin itməsi, qədimdə türk dillərində cins, ümumilik bildirən sözlərin kəmiyyətcə çox olması, sinonimlik, alınma sözlərin təsiri və s.

Bu cəhətdən də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, Türkiyə türkcəsində “don” kök morfemi semantik daralmaya uğramamışdır. Həmçinin bu söz Anadoluda “bez”; “yun örtük” mənalarında da işlənməkdədir.

Qadın və kişi geyimlərindən hesab edilən “don” XX əsrin 20-ci illərindən sonra formalaşmış, xalqın gündəlik məişətində və bayramlıq geyim dəstlərində əsas yer tutmuşdur.

“Don” əsasən qofta ilə tumanın sintezindən yaranan paltar növü olub, yaşlı nəslin əksər hissəsi tərəfindən istifadə olunmuşdur.

XX əsr 50-60-cı illər Azərbaycan bədii üslubunun dilində ən çox rast gəlinən etnoqrafizm də məhz **“don”** leksemidir. Bu leksem bədii əsərlərin dilində daha çox qadın geyim növü kimi diqqəti cəlb edir.

Məs: *Bəziləri ayaqlayın da olsalar, qanovuzdan don geymişdilər (Mehdi Hüseyn);*

Əslinin donunun çalğışıqlı düymələri kimi, bir düymə qalıncaya qədər açılır, sonra öz-özünə düymələnirdi (Elçin);

Anası ona həmişə qırmızı parçadan don tikərdi (İ.Şıxlı).

Geyilmə tipli geyimlər çiyin və bel geyimlərinə bölünür ki, **“kürk”** bu növ geyim olub, *“Kitabi-Dədə Qorqud”* dastanında *“isti geyim”* növü kimi qeyd olunub, dastanda, əsasən erkəc dərisindən hazırlandığını və hətta topuqlara qədər örtülən geyilmə geyim forması kim təsvir edilmişdir [10, s.56].

“Kürk” geyimini nəinki erkəc dərisindən, eyni zamanada da bahalı xəzdən hazırlanan üst geyim kimi də izah etmək olar. Bu geyim növü əsasən dəridən hazırlanaraq bir sənət sahəsi kimi də – **“kürkçülük”** günümüzə qədər mövcudluğunu saxlamışdır.

“Kürk” əsasən soyuq ərazilərdə, bədən boyu, xüsusi rəngli ipək saplarla naxışlanmış və yunlu tərəfi içəri tikilən geyilmə tipli geyim növü kimi həm kişi, həm də qadın geyim növüdür.

İqlimi soyuq olan ərazilərdə *“kürk”*dən hazırlanmış geyimlərin istehsalı tarixən çox yüksək olmuşdur. Məhz Sibirdə tapılan qədim türk daş heykəllərində *“kürk”* geyinmiş insanların olması bu geyimin tarixinin qədim olduğunu göstərməkdədir. *“Kürk”* xüsusilə maldar elatların məişətində mühüm yer tutulmuşdur.

Geyim növü olan kürk məişətdə geniş yer tutmuş və əsasən maldarlıqla məşğul olan elatın həyatında istifadə edilmişdir. *“Kürk”* biçim tərzinə görə iki *“kaval”* və *“geymə”* növünə bölünür ki, *“kaval”* Oğuz dialektində *“isti paltar”* deməkdir [5, s.123]. Hətta Qərb bölgəsində bu geyim növünə *“sallama”*, yaxud *“salma”* kürk deyilir. Keçmişdə *“kürk”* ən qiymətli hədiyyə kimi görkəmli şəxslərə bağışlanar, yaxud hədiyyə göndərilərmiş.

Müxtəlif biçim üsulu ilə fərqlənən **“kürk”** əsasən, mövsümi səciyyə daşıyan, bir neçə aşılı qoyun dərisindən tikilən kişi geyimi olub, müxtəlif növləri ilə diqqəti cəlb edir: *“sallama kürk”*, **“kaval kürk”**, *“üzlü kürk”* və *“geyinmə kürk”*, *“çoban kürkü”* kimi növləri geniş yayılmışdı ki, bunların hər ikisi əksər bölgələrdə mövcuddur.

Bu isim Azərbaycan dilində *“ keçmişdə, əsasən, qoyun dərisindən, indi isə süni tüklü dərilərdən tikilən yaxud içi, ya üzü bu kimi dəri ilə örtülən olan isti qış geyimi, qiymətli xəzdən tikilmiş qadın, uşaqlar üçün isti üst geyimi, dovşan dərisindən kürk”* kimi izah edilmişdir [2, s.89].

Kişi və qadın üst geyimi olan *“kürk”*körük və kürk sözləri ilə kökdəş sözlərdir. Mənası *“dəri”* deməkdir. Bunların hər ikisi dəridən hazırlanıb və materialın adı ilə adlanıb.

XX əsr 50-60-cı illər ədəbi-bədii dil nümunələrində “kürk” sözüə nəzər salaq:

O yolun kənarındakı kimsəsiz daxmaya çəkilir, gecələr kürkünəcən bürünüb yatırdı. (İsmayıl Şıxlı),

Yumşaq tükdən boz kürkümə;

Anam büküb bu yaz məni. M.Dilbazi.

“Kürk” sözü bir sıra frazeoloji birləşmələrin birinci komponenti kimi də çıxış edir. Məs.: kürkünə birə salmaq, kürkünə birə dolmaq, kürkünə birə düşmək və s.

“Kürk” nəinki bədən boyu, həmçinin yarımçıq şəkildə də ola bilir ki, belə kürklər “yarımkürk” adlanır.

Məs.: Arvadı boynu dərili yarımkürkü onun çiyinə saldı. (İsmayıl Şıxlı)

“Kürk” geymi geyimlər içərisində davamlı və uzunömürlü, bahalı olduğundan, onu qiymətli hədiyyə kimi də bağışlayırdılar [10, s.175].

“Kürk” hətta miras əşyası kimi valideyndən oğula da əmanət olaraq qalırdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, “kürk” bahalı geyim növü olub, xəzin dəyərinədən asılı olaraq müasir dövrdə də qiymətli hədiyyələr cərgəsindədir. Bu geyimin var-dövlət, əmlak xüsusiyyətini qeyd edən Fəzlullah Rəşidəddin (“Cam ət-təvrix” (“Tarixlər toplusu”) əsərinin müəllifi) XIV əsrdə oğlu Şihabəddinə yazdığı məktubunda hər bir hakimin ona gərəkli olan üç xəzinəsi (pul, yaraq, geyim-ərzaq) içərisində geyimin mühüm olduğunu göstərirdi.

M.Kaşğarlının “Divani lüğət-it-türk” əsərində qeyd olunur ki, türklər arasında “içmək” adlanan və quzu dərisindən tikilən “kürk” geniş yayılmışdır. *Heç şübhəsiz ki, XI əsrdə geyilən “içuk” ilə XIX əsrin “xəzəzəmi” tipli kişi üst geyimləri arasında tipoloji oxşarlıq olmuşdur, həmçinin samur və sincab dərisindən tikilən və “içuk” adlanan kürk də geyirdilər [11, s. 97].*

Başlıq – mövsümü səciyyə daşıyan ənənəvi kişi baş geyimi olub, soyuq, saxtali havalarda bayıra və ya uzaq səfərə çıxan zaman dağ şəraitində yaşayanlar papağın üstündən geyirdilər. Eyni zamanda “başlıq” yağışdan, soyuqdan, küləkdən qorunmaq üçün parçadan tikilən baş geyim adı olub, Azərbaycan dilində morfoloji yolla yaranmışdır: baş+lıq. Mənşəcə əsl Azərbaycan sözüdür.

“Başlıq”, əsasən, astarlı tikilir, qoşa ucluqlu olaraq, hər biri boğazın altından fırladılıb çiyinin arxasına atılırdı. Bu baş geyimi mahud, həmçinin yumşaq dəvəyunu şalından tikilirdi. Qiymətli “başlıq”ların qulaqcıq astarı rəngli parçadan tikilir, tərəsi isə rəngbərəng saplardan düzəldilmiş bəzəkli qotazlı olurdu. Qafqaz xalqları üçün də səciyyəvi baş geyim növü olan “başlıq” XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində azərbaycanlıların ənənəvi geymi olub, lokal-məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” roma-

nının dilində “başlıq” tam öz əksini tapmışdır: Cahandar ağa diqqətlə *qotazlı yun başlığın ləkələrinə* baxdı .

Bədii əsərlərin dilindən məlum olur ki, başlıq qadın və kişi baş geyimi olmaqla yanaşı, körpənin başını soyuqdan qorunmaq üçün istifadə edilən əsas geyim elementlərindən biridir.

Məs.: *Körpə üçün başlıq, ləbbədə tikib gətirmişdi. (İsi Məlikzadə)*

Milli geyimlərin əsas özəlliklərindən biri məhz baş geyimləridir. Baş örtükləri özünün müxtəlifliyi və bağlanma formasına görə də fərqlənir. Bu baş örtükləri sırasında çalma, araqçın, rübənd, şal, kələğayı, çarşab, çadra və s. adlarını çəkmək olar. Xalq arasında ən çox yayılmış olan “çalma” kişi və qadın baş geyimi olub, kəndlilər tərəfdən istifadə olunan ağ rəngdə bir geyimdir.

XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş səyyahların geyim barədə qeydləri çox maraqlıdır. 1647-ci ildə Təbrizdə olmuş məşhur türk səyyahı və diplomatı Övliya Çələbi yazır: “Təbriz zadəganları al-qırmızı rəngli parçadan çalma geyir. Qızılbaş sözü də elə buradan doğulmuşdur. Lakin əhalinin əksəriyyəti çalmanı ağ parçadan düzəldir”. Bu fakt XVII əsrdə hələ də məşhur “qızılbaş” geyim tərzlərinin davam etdiyini göstərir [5, s.182].

Baş geyimləri tikili və sarınma olmaqla iki yerə ayrılır ki, “çalma” soyuq vaxtlarda bağlanan sarınma baş geyimidir. Digər baş geyimləri ilə müqayisədə bağlanması qadınların çox vaxt aldığına görə “çalma” daha az yayılıb. “Osmanlı Tarih Deyimleri ve Telimlert sözlüğü”ndə “çalma” ismi qadın baş geyimi kimi təsvir edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bir çox bölgələrində “çalma”nı başda saxlamaq üçün kiçik ləçəkdən istifadə etmək adətdən imiş. Bayatıların birində “çalma” bağlanma forması ilə detallı təsvir edilmişdir [6, s.75].

*Əzizim başa çalı,
Çalmanı başa çalı,
Yemə namərd çörəyin
Qayıdar başa çalı.*

Dialektlərimizdə “çalma” ismi 5 mənada işlənmişdir: Ağdaş, Füzuli, Qazax, Quba, Ordubad, Şəki dialektlərində “baş yaylığı” – Məs.: Keçmişdə arvadlar çalma bağlayırdılar başına mənasında [6, s.54].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində kişi və qadın geyimlərində bəylərin baş sarığı olan çalmaya rast gəlinir [11, s.89]. Ümumiyyətlə, “çalma” etnosun nəinki gündəlik məişətində, eləcə də xüsusi günlərində geyim dəstlərinin tərkibində əsas yer tutduğu göstərilir.

Üst geyimləri kimi baş geyimləri də formasına, istifadəsinə görə geymə (qoyma) və bağlama (örtmə) olmaqla iki qrupa bölünür. Bağlama (örtmə) baş geyimlərinə müxtəlif ölçülü “çalma”lar aid idi [5, s.103].

Bəzi bölgələrdə (Dərbənd) “çalma” “burma” adlanmış, bütün etnoqrafik bölgələr üçün xarakterik olan qadın baş geyimi olmuşdur [6].

“Çalma”lar formasına görə örtmə (bağlama) baş geyimi olub, başa təsək qoyulduqdan sonra onun üstündən müxtəlif üsullarla, əsasən ləçəklə başa bağlanan geyimi kimi mahiyyət daşıdığı kimi, eyni zamanda rəngə və yaşa görə də seçilmiş. Belə ki, yaşlı qadınlar tünd rəngli çalmaya üstünlük verdikləri halda, gənc qadınlar “çalma”nın üstündən əlvan rəngli kələğayı bağladıqdan sonra istifadə ediblər. Çalma baş geyimi olaraq cəmiyyətin nüfuzlu elm adamları, şairləri, dövlət xadimləri tərəfindən də geniş istifadə edilmişdir. Bu baş geyimi XIX-XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmışdır [5, s.78].

Tarixə nəzər salsaq, XVI əsrdə Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə əhəlinin əsas baş geyimlərindən olan “çalma” həm gündəlik, həm də mərasim geyim tipi kimi istifadə edilmişdir.

“**Köynək (kömlək)**” – ümumtürk mənşəli söz olub, kişi və qadın geyimlərindən olub, xalqın geyim fondunda öz üstünlüyü ilə seçilərək etnosun geyim mədəniyyətinin əsasını təşkil etməklə, xalqın gündəlik məişətində və bayramlıq geyim dəstində əsas yer tutmuşdur. Ümumiyyətlə, “köynək” müxtəlif dövrlədə, hətta günümüzdə də kişi və qadın geyiminin əsasında dayanıb, bədənin yuxarı hissəsinə geyilən yüngül geyim kimi bu və ya digər türk dillərində: Qaraxanlıcada *koñlek*, Cağatay türkcəsində *koñlek*, *kojnək*, Türkiyə türkcəsində *gömlek*, Türkiyə türkcəsi dialektlərində *goñlek*, *gonek*, *kojnək*, *konçek*, Özbək türkcəsində *kojnək*, *kojlak*, Türkməncədə *kojnək*, Xakascada *kögenek*, Qırğızcada *köynök*, Qazaxcada *köylek*, kumık dilində qelek, tatar dilində *kumlemek* fonetik şəklində olan isimdən yaranmış *köñleklenmək* feilinə rast gəlinmişdir. Məsələn: Ər köñleklendi. (kişi köynək geyindi) [2, s.733].

Mənbələrə görə, “köynək” “köñle” feilindən törəmiş, könül, qəlb, ürək sözlərinin semantikasına ilə birbaşa bağlıdır. Mənası “ürəyin üstünü örtən geyim əşyası” kimi deməkdir [2, s.732].

Daha bir mənbəyə əsasən isə, Sami Türkiyə türkcəsində bu sözün əsasında **kön** “**gön**” kökü dayanır. Bu versiyayı müxtəlif alimlər düzgün hesab etmişlər. Əsas olaraq gətirilir ki, “gönlek” ilə “gön” arasında fonetik baxımdan bir əngəl yoxdur. İkincisi isə, “könlek” kəlməsinin semantikasında da “dəridən hazırlanmış geyim” mənası aşkardır.

B. Əhmədov göstərir ki, bu sözün mənşəyi ilə bağlı bir neçə ehtimal söyləmək olar. Göstərir ki, “köynək” “geymək” feilinin əsasında yaranıb, tarixən “geynək” şəklində olub, fonetik formasını dəyişərək müasir vəziyyətə “köynək” şəklində formalaşmış. Digər bir əsasa görə isə, “köynək” “dəri” (kürk) sözü ilə bağlı olub, o həm dəri, həm də üst paltarını mənasında “köynək” sözü ilə bağlanmışdır. Rus dilində mövcud olan *рубашка* sözü də

рубить feili ilə bağlı olub, dərini kəsib-tikmək deməkdir. Bütün məqamlara diqqət etsək məlum olur ki, köynək ismi də feil və ad qütbünü özündə birləşdirir, kök baxımdan söz feildən formalaşmış isimdir [9, s.56].

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə söz bu cür izah edilir:

1. Bədənin yuxarı hissəsinə geyilən yüngül geyim” [2]

Köynəyi al ipək lalə; Zərif, qəşəng, göyçək lalə. M.Rahim.

İki dəqiqə keçməmiş xüsusi köynək içində saxlanan sazı gətirdi. M.İbrahimov.

“Köynək” isminə biz “köynəyinin yaxasından keçirmək” etnoqrafizmində də rast gəlirik. Övladlığa götürmə əlaməti olaraq körpə uşağı köynəyinin yaxasından keçirtmək köhnədənqalma bir adət olsa da, söz burada da öz ilkin “könül”ilə bağlı mənasını mühafizə etmişdir. Burada köynək simvolik mənə ifadə etsə də, əsas mənə könül ilə bağlıdır. Belə ki, evin xanımı qız və ya oğlan olmasından asılı olmayaraq uşağı öz köynəyindən keçirərək övladlığa qəbul edir. Bu adətə biz “Koroğlu” dastanında Nigar xanımın Eyvazı övladlığa götürdüyü zaman rast gəlirik. Digər bir adətə görə, şər qüvvələr yeni doğulmuş uşaqların yaşamamasına səbəb olurmuş. Məhz uşağın yaşamasına görə, “köynəkdənkeçirmə”, “yaxadankeçirmə” adəti icra edilirmiş. Bunu övladı olan qadın 3 dəfə öz köynəyinin yaxasından keçirərək, şər qüvvələri dəf etmiş olurdu. [5, s.366]. Araşdırmadan məlum olur ki, “köynək” sözü birbaşa olaraq “könül” ismi ilə semantik cəhətdən bağlıdır. “Köynəkdənkeçirmə” adəti məhz “könül”, “qəlb” sözləri ilə birbaşa əlaqədar olub, onu bu və ya digər cəhətdən izah edir.

Məs.; Xala, qızı köynəyinin yaxasından keçirib, özünə övlad etmişdi. B.Bayramov.

Azərbaycan geyimləri həmişə xalqımızın həyat tərzini, məişəti ilə əlaqədar olmuş, onun bədii-estetik zövqünü və dünyagörüşünü özündə əks etdirmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. [IV cilddə.I cild.] – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. [V cilddə.II cild.] – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. [IV cilddə. III cild.] – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. –672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. [IV cilddə.IV cild.] 2006, 712 s.
5. Azərbaycan etnoqrafiyası. [III cilddə. II cild.] –Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2007. – 384 s.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, –Bakı: Şərq-Qərb. –2007. – 568 s.

7. Cəfərov, A. Nəbi Xəzrinin poetik dili. –Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 234 s.
8. Cəlilov, F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. –Bakı: Maarif, –1988. – 285s.
9. Əhmədov, B. Qısa etimoloji lüğət. –Bakı: –2001. – 34 s.
10. Dünyamaliyeva, S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti. –Bakı: Elm, –2002. –448s.
11. “Kitabi –Dədə Qorqud” –Bakı: Yazıçı, –1988. – 265 s.
12. Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. [Dörd cildlə. II cild.] Bakı: – “Ozan”, –2000. –400 s.
13. Məhərrəmli, B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı; “Xəzər Universitəsi” nəşriyyatı, – 2017. – 272 s.
14. Будагов, Л. Сравнительный словарь тюркских наречий, [т.1-11, СПб.,1,] –1960. II, 1960.,156, –198 с.
15. Тенишев Э.Р.Строй сарыуйгурского языка. М.: – 1970. – 176 с.
16. Древнетюркский словарь. –Ленинград: Наука, – 1969. 677 с.
17. Отаров, И.М.Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка. Нальчик, –1978. – 2-13 с.

Sabina Veliyeva

Summary

The names of the clothes and their ethnolinguistic analysis

(Based on the artistic style of the Azerbaijani literary language of the 50-60s of the XX century)

Household vocabulary is the basis of each language and play a special role in language. Ethnographic units included here are formed in connection with the lifestyle of the ethnic group to which the language belongs. The life, customs, psychology, philosophy, ethics and aesthetics of the people, to one extent or another are expressed in these words. The Azerbaijani language also has a unique vocabulary related to everyday life, and it was these ethnographies that were created and created as a necessity in the daily life of the people to whom they belong for thousands of years, and these units have been able to retain their function to this day.

These types of words have been formed for a long time, and some of them have undergone various phono-morphological and semantic changes.

Сабина Велиева

Резюме

Названия одежды и их этнолингвистический анализ

(На основе художественного стиля азербайджанского литературного языка 50-60-х годов XX века)

Бытовая лексика является основой словаря каждого языка и занимает особое место в жизни людей, которым оно принадлежит. Включенные сюда

этнографические единицы формируются в связи с образом жизни этноса, к которому принадлежит язык, в таких словах в той или иной степени выражаются жизнь, обычаи, психология, философия, этика и эстетика народа. Азербайджанский язык также имеет уникальный словарный запас, связанный с повседневной жизнью, и именно эти этнографии были созданы и созданы как необходимость в повседневной жизни людей, которым они принадлежат в течение тысяч лет, и эти единицы смогли сохраняют свою функцию по сей день. Эти типы слов существуют уже давно с точки зрения образования, и некоторые из них претерпели различные фонеморфологические и семантические изменения.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.R.Həbibli
Redaksiyaya daxil olub: 11.01.2021*

UOT 811.111.

Ülviyyə Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
ulviyye_a@yahoo.com

CÜMLƏNİN NOMINATIV STRUKTURU VƏ İSMİN HAL KATEQORİYASI

Açar sözlər: *morfosintaktik kateqoriya, analitik hal, müəyyən təsirlik hal, qeyri-müəyyən təsirlik hal, nominativ dillər.*

Key words: *morphosyntactic category, analytic case, definite accusative case, indefinite accusative case, nominative languages.*

Ключевые слова: *морфосинтаксическая категория, синтетический падеж, аналитический падеж, определенный винительный падеж, неопределенный винительный падеж, номинативные языки.*

Cümlənin nominativ strukturunun formalaşmasında ismin halları və ümumən, ismin hal sistemi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Beləki dildə fellərin təsirlilik və təsirlik üzrə differensiallaşması, təsirli fellər tərəfindən tələb edilən müstəqim obyektin formalaşması cümlənin nominativ strukturunu yaradan başlıca amillərdəndi. Bu baxımdan nominativ dillərdəki hal sistemi bu dilləri kon-tensiv tipologiya baxımından fərqləndirilən başqa dil tiplərinə qarşı qoyur.

Hal kateqoriyası türkoloji dilçilikdə həm sinxron, həm də diaxron planda kifayət qədər araşdırılan kateqoriyalardandır. Eyni fikri Azərbaycan dilçiliyinə də şamil etmək olar.

İsmi hallarının türk dillərində diqqəti cəlb edən bir ortaq sistemi var. Bəzi dillərdə halların qismən fərqlənməsi isə tarixi aspektdə öz izahını tapır. Yakut (saxa) dilində ismin ziyəlik halı yoxdur. Bu isə yakutların ümumtürk birliyindən bu halın yaranmasından daha əvvəl ayrılması, pradilan ilkin mərhələsində bu halın olmaması, bəzən sonradan itirilməsi ilə izah olunur [1, s.269-281]. Bəzən isə yakut dilində ziyəlik halın olmamasını daha qədim aktiv quruluşun yeni nominativ quruluşla əvəzlənməsindən əvvəl bu dilin başqa türk dilləri ilə əlaqəsinin kəsilməsi ilə bağlayırlar [2, s.67-71]. Maraqlı doğuran məsələlərdən biri də budur ki, ümumi Hind-Avropa birliyində də ziyəlik halın formativinin vahid modeli olmamışdır. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində də ziyəlik halın işlənməsində məhdudiyət var. Ziyəlik hal öz mənşəyinə görə təsirlik halla əlaqələndirilir. Göytürk dilinin morfologiyasını öyrənən Ə.Rəcəbli yazır: "...türk dilləri vəziyyətinin ən qədim mərhə-

ləsində qrammatik halların sayının daha az olduğunu düşünmək olar. Məsələn, iki hal – qeyri-müəyyən və obyektiv-possesive hallar olmuşdur. Bunlardan sonuncu müasir ziyəlik və təsirlik halların funksiyalarını ifadə etmişdir” [3, s.91]. Hal tarixi kateqoriyadır. Bu kateqoriyanın yaranması, formalaşması, diferensiasiyası uzun bir tarixi inkişafın nəticəsidir [3; 4].

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində ismin səkkiz halının mövcud olduğu göstərilir: adlıq, ziyəlik, yönlük, istiqamət, təsirlik, yerlik, alət-birgəlik, çıxışlıq hallar [3, s.91]. Bu halların ikisi müasir Azərbaycan, ümumən, Oğuz dillərində işlənir. Orxon-Yenisey dillərində alət – birgəlik hal -n, -ın, in şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. Bu hal iş və ya hərəkətin aləti ilə yanaşı işin görülmə tərzini və ya üsulu, işin birgəliyi, işin görüldüyü zaman, işin icra yeri və birləşdirici münasibət mənalarnı da bildirmişdir” [3, s.132-134]. Bu halın izləri bir qrup zərflərdə müşahidə edilir: yazın “yazda”, yayın “yayda”, güzün “payızda”, yarın “sabah” və s.

Müasir Azərbaycan dilində mövcud olmayan hallardan biri də istiqamət halıdır. Abidələrin dilində bu hal -arı, -aru, -qarı, -qaru, bəzi mənbələrə görə isə həm də -ra, -rı, -ru şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçilərin qalıq bir neçə sözdə müşahidə edilir. Məs: ilgəri>iləri>irəli; yukğaru>yuxarı; dıışğaru>dıışarı.

Müasir türk dillərində, əsasən, altılıq hal sistemi özünü göstərir: adlıq, ziyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq. Buna görə də belə bir fikirlə razılaşmalı oluruq ki, türk dilləri vahid bir hallanma sisteminə malikdir. Türk dillərində “nə rus dilindəki birinci, ikinci və üçüncü tip hallanma, nə də alman dilindəki zəif, qüvvətli və qarışıq hallanma tipləri vardır” [5, s.97]. Bununla yanaşı, bəzi tədqiqatlarda mənsubiyyət şəkilçisiz hallanma, mənsubiyyət şəkilçili hallanma və əvəzlilərin hallanması ayrıca hal tipləri kimi qiymətləndirilir [6, s. 22-117]. Türk dillərindəki hallanmanı bu dillərin ayrıca budaqları üzrə təsnif edənlər də olmuşdur. Bu baxımdan oğuz, uyğur-qıpçaq və karluq hallanma tipi fərqləndirilir [4, s.60-70].

Türk dillərində halların sayı bəzən süni şəkildə şişirdilir. Sintetik və analitik hallar bir-birindən fərqləndirilir. Köməkçi adlar, qoşmalar hal yarıdan vasitələr kimi qəbul edilir. Hal morfoloji kateqoriyadır. İsmi hal şəkilçiləri cümlə və söz birləşməsi daxilində sözlərin qrammatik əlaqəsinə, qrammatik baxımdan bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Məhz buna görə də hal kateqoriyası bəzən morfosintaktik kateqoriya hesab edilir. Lakin köməkçi sözlərin, qoşmaların hal şəkilçilərinə uyğun sistemli funksionu yerinə yetirməsi türk dillərində analitik hal formalarının fərqləndirilməsinə əsas vermir. Türk dillərində halların sayının müasir dil baxımından fərqli olduğunu görürük. Belə ki, bəzi türk dillərində doqquz hal mövcuddur. Lakin bu,

həmin dillərin coğrafi mövqeyindən irəli gəlir. Qarşılıqlı əlaqə bu dillərdə hal sisteminin fərqlənməsinə səbəb olmuşdur.

Türk dillərində hallar iki qrupa ayrılır: 1) qrammatik hallar; 2) məkani hallar. Azərbaycan dilçiliyində məkani hallar M.Hüseynzadə tərəfindən məkani-qrammatik hallar kimi qiymətləndirilmişdir [7, s.74]. İsmi halları, onların adları, miqdarı haqqında müxtəlif fikirlər olmuşdur. 1934-cü ilə qədər isim halları şəkilçilərinə görə izah edilmiş, onların sayı səkkizə çatdırılmışdır. 1934-cü ildən sonra ismin hallarına ad verilmiş, birgəlik hal ayrıca hal kimi qəbul edilmiş, beləliklə ismin yeddi halının mövcud olduğu göstərilmişdir. Bir qədər sonra həm birgəlik, həm də yiyəlik hal çıxarılmış, ismin beş halının mövcud olması fikri yaranmışdır. 1944-cü ildən etibarən yiyəlik hal yenidən ismin halları sırasına daxil edilmiş, ismin halları altıya çatdırılmışdır [8]. Bir sıra türk dillərində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də ismin altı halının mövcud olması artıq qəbul edilməkdədir. Azərbaycan dilçiliyində adlıq, yiyəlik, təsirlik halları qrammatik, yönlük, yerlik, çıxışlıq halları isə məkani-qrammatik hallara daxil edilir.

Adlıq hal. Adından da görüldüyü kimi, adlıq hal əşyanı göstərməyə xidmət edir. Lakin adlıq halda olan isimlər ümumilik, qeyri-müəyyənlik, mücərrədlik də bildirir. Bu halın xüsusi morfoloji göstəricisi yoxdur. Başqa sözlə, isimlər, yaxud isimləşmiş sözlər heç bir şəkilçi qəbul etmədən cümlədə adlıq halda olur və öz funksiyasını yerinə yetirir. Eləcə də isimlər və ya isimləşmiş sözlər cəmdə, mənsubiyyət formasında adlıq halda ola bilər. Bir sıra dillərlə müqayisədə türk dillərində və eləcə də Azərbaycan dilində adlıq hal daha geniş funksional imkanlara malikdir. Bu baxımdan N.K.Dmitriyev yazır: “türk dillərində adlıq halın funksiyası rus dilindəki adlıq halın funksiyasından daha genişdir. Rus dilində adlıq hal ancaq mübtədə halıdır, başqırd dilində isə adlıq hal mübtədə halı olmaqla yanaşı təsirlik, yiyəlik və hətta bəzən də yerlik, çıxışlıq, yönlük halları da ifadə edə bilər” [9, s.62].

Abidələrin dilində hal kateqoriyasının təşəkkül dövrü keçdiyi, funksional diferensiallaşmaya uğradığı görünür. Müasir türk dillərində halların sayca azalması, həm ifadə, həm də məzmun planında diferensiallığını tapması da həmin inkişaf prosesinin nəticəsidir. Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində təkcə məkani-qrammatik hallar deyil, qrammatik hallar da bir-birinin yerində işləyə bilər. Müasir türk dillərində “qrammatik hallardan biri digərinin vəzifəsində işləyə bilmir. Məkani-qrammatik halların bir-birini əvəz etməsi isə yalnız dialektlərə xas xüsusiyyətdir” [3, s.93]. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrinin dili də halların funksional diferensiallaşma prosesi keçirdiyini göstərir.

Eyni fikri adlıq hal haqqında da söyləmək olar. Adlıq halın funksional imkanları daha geniş olmuş, sıfır formalı hal demək olar ki, bütün halların funksiyasını daşıya bilməmişdir. Bu baxımdan Q.Ramsted yazır: "...nə zaman ki adlıq hal geniş və hərtərəfli istifadə dairəsinə malik idi, bundan əlavə əsas fellər köməkçi fellərin yardımı ilə hərəkətin dəqiq təsvirini verə bilirdi, həmin dövrdə hallara və hal şəkilçilərinə bir o qədər də ehtiyac olmamışdır" [10, s.32].

Adlıq hal – nominativus qrammatik subyekti ifadə edən yeganə haldır. Bu baxımdan adlıq hal bəzən subyekt və ya mübtədə halı kimi də qəbul edilir. İsimlər və ismin yerində işlənən, yəni substantivləşən bütün nitq hissələri cümlədə mübtədə vəzifəsində işləyə bilər. Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, adlıq halda olan söz ya müstəqil olaraq tamamlıq və təyin, qoşmalarla işlənərək zərflik, müəyyən şəxsdə ismi xəbər vəzifəsində işləyə bilər. "Dilin qrammatik sistemində hal kateqoriyalarının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu kateqoriya vasitəsilə isimlər cümlədə müxtəlif sözlərlə əlaqələnir və bu əlaqələr nəticəsində bir çox mənalar əmələ gəlir. Buna görə də cümlənin təşəkkülündə hal kateqoriyası mühüm rola malikdir" [11, s.200-201].

Yiyəlik hal. Nominativ dillərin hal sistemində yiyəlik hal, yaxud da genitiv xüsusi yer tutur. Müasir Azərbaycan dilində bu hal yiyəlik, sahiblik, aidlik mənası ifadə edir. Yiyəlik halda olan isim əsasən üçüncü növ ismi birləşmənin birinci tərəfi kimi işlənir və iki əşya arasındakı aidlik, yiyəlik münasibətlərini bildirir. Məs: qapının açarı, evin pəncərəsi, tələbənin kitabı və s. Yiyəlik hal tək-cə yiyəlik, sahiblik məzmunu bildirmir.

Yiyəlik hal yeganə haldır ki, müstəqim olaraq fellərlə əlaqədar olmur. Azərbaycan yazılı abidələrdə də yiyəlik hal sahiblik, aidlik münasibətlərini bildirir. Samitlərdən sonra -ın, -in, -un, -ün, saitlərdən sonra isə -nın, -nin, -nun, nün şəkilçisi ilə ifadə olunur. Lakin yazılı abidələrdə birinci tərəfin yiyəlik hal şəkilçisiz işləndiyi at kökçü, igidim əmanəti, ağağın başı, atası yanı, atası taxtı kimi birləşmələr üstünlük təşkil edir [12, s.42]. Azərbaycanın müxtəlif dövrlərə aid olan yazılı abidələrində yiyəlik halın şəkilçisiz forma ilə ifadə olunması, adlıq halın yiyəlik halı əvəz etməsi müşahidə edilir, məsələn: Qazan divanında bunə qapı baca yoq idi (DQ-XV); heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz (İ.N. XIV). Məcnun ünün eşidəndə Leyli (Ş.İ.X. XV). Leyli yolun dutub durardı (M.F. XVI) və s. Bu cür birləşmələrin yazılı abidələrin dilində çox işlənməsi yiyəlik halın təkamül prosesi ilə bağlı olan bir hadisə kimi qəbul edilə bilər.

Türk dillərində hal sisteminin formalaşması tarixi qədim türk yazılı abidələrindən çox qədimə gedir. Bəzi mənbələrdə yiyəlik hal ən qədim hallardan hesab edilir [13, s.161]. Ümumən, belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, türk dillərinin ilk yazılı abidələrində yiyəlik hal qrammatik hal

kimi mövcud olmaqla yanaşı, ismin halları arasında xüsusi yer tutmuş, formaca və mənaca ismin başqa hallarından seçilmişdir [14, s.95].

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində də yiyəlik hal iki əşya arasında mənsubiyyət və ya yiyəlik, sahiblik anlayışını ifadə edir. Abidələrin dilində yiyəlik hal -ın, -in, saitle bitən sözlərin sonuna nın şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlir. Dodaq ahəngi zəif olduğu üçün şəkilçilərin dodaq variantı müşahidə edilmir. Şəkilçi burun n₁ samitinə malikdir, lakin bu samitin yerinə adi -n samiti işlənir.

Müasir Azərbaycan dilində yiyəlik halın iki forması fərqləndirilir: 1) şəkilçili yiyəlik hal; 2) şəkilçisiz yiyəlik hal. Şəkilçili yiyəlik hal müəytən yiyəlik, şəkilçisiz yiyəlik hal qeyri-müəyyən yiyəlik hal kimi qəbul edilir [8, s.24]. Bu fikirlə razılaşmalı oluruq. Belə ki, məsələyə müasir dil baxımından, yəni sinxron planda yanaşsaq, şəkilçili və şəkilçisiz yiyəlik halların müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik baxımından korrelyasiya təşkil etdiyini görürük. Türkoloji dilçilikdə bəzən qeyri-müəyyən yiyəlik hal adlıq hal kimi qəbul edilir. Məsələyə sinxron planda yanaşsaq, bu fikirlə də razılaşmalı oluruq. Belə ki, abidələrdə yiyəlik halın şəkilçisiz forması, yəni sıfır forma daha funksionaldır. Başqa sözlə desək, tarixi baxımdan şəkilçili və şəkilçisiz formaların korrelyasiyası bir-birindən fərqlənir. Belə ki, yazılı abidələrdə şəkilçili formanın yerinə əksər hallarda şəkilçisiz formanın işləndiyini görürük. Azərbaycan dilçiliyində həm qeyri-müəyyən yiyəlik, həm də qeyri-müəyyən təsirlik halın adlıq hal kimi qiymətləndirilməsi də müşahidə olunur [15, s.238-245].

Problemə kontensiv tipologiya baxımından yanaşsaq, belə bir fikrə gələ bilərəm ki, türk dillərində yiyəlik hal nominativ quruluşun formalaşması nəticəsində yaranıb. Eyni fikri təsirlik hal haqqında da söyləmək olar. İstər türk, istərsə də Azərbaycan yazılı abidələrinin dili yiyəlik halın adlıq halın funksiyasının müəyyən hissəsini öz üzərinə götürdüyünü, yüksələn xətlə inkişaf etdiyini göstərir. Bu, 2-ci və 3-cü növ təyini söz birləşmələrinin tarixi inkişaf münasibətlərində də özünü göstərir.

Təsirlik hal. Qrammatik hallardan biri olan təsirlik hal və ya akkuzativ özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri ilə başqa hallardan seçilir. Təsirlik hal fellərdəki təsirlilik kateqoriyası ilə bağlıdır. Belə ki, fellərin təsirlilik və təsirsizlik üzrə diferensiallaşması təsirlik halın obyekt halı kimi formalaşmasına, müstəqim obyektin ifadəçisinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bu hal ona görə qrammatikalarımızda təsirlik hal adlandırılır ki, üzərinə iş keçən, təsir göstərilən əşyanı bildirir. Nəzəri və tipoloji araşdırmalarda fellərdəki təsirlilik və təsirsizliyin yaranması və təsirlik halın formalaşmasını cümlənin nominativ quruluşu üçün başlıca amil kimi qəbul edirlər. Təsadüfi deyil ki, bəzən nominativ dillər akkuzativ dillər kimi də qəbul edilir. Təsirlik halda

olan söz bir qayda olaraq feli cümlələrdə işlənir və cümlənin müstəqim obyekt, yəni tamamlığı olur. Təsirlik halda olan söz yalnız o zaman ismi cümlələrdə işləyə bilər ki, həmin cümlə daxilində felin formaları ilə ifadə olunmuş bir üzvə aid olsun, məs: imtahanı uğurla verən tələbə buradadır [8] Təsirlik halda olan söz, əsasən, feli xəbərə aid olur, həm də bu zaman feli xəbərin təsirli fellə ifadə olunması zəruri şərtlərdən biridir.

İsmin başqa hallarından fərqli olaraq təsirlik hal müstəqim obyektin ifadəçisi olduğu üçün cümlədə xəbərlik şəkilçiləri qəbul edə və cümlənin xəbəri ola bilmir.

Müasir Azərbaycan dilində təsirlik halın şərti əlaməti -ı, -i, -u, -ü şəkilçisidir. Söz saitlə bitdikdə iki sait arasında bitişdirici – n samiti işlənir və şəkilçinin -nı, -ni, -nu, -nü variantları yaranır. Beşin mənə ver, atasın çağır və s. kimi danışiq dili üçün xarakterik olan formalar isə daha çox mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənir. Məs: filmin axırın gözlə, onun maşının yaxşı təmir edin və s. Bəzən təsirlik hal şəkilçisi işlənmiş, lakin şəkilçisiz forma da müstəqim obyekt olur. Buna görə də Azərbaycan dilçiliyində bir sıra tədqiqatçılar ismin yiyəlik halı kimi, təsirlik halın da iki növünü fərqləndirirlər: 1. Müəyyən təsirlik hal; 2. Qeyri-müəyyən təsilik hal. Təsirlik hal şəkilçi ilə işləndikdə obyekt müəyyənlik məzmununu bildirir. Təsirlik hal şəkilçisi işlənmədikdə isə obyekt qeyri-müəyyənlik ifadə edir. Şəkilçisiz forma aid olduğu felin yanında gəlir. Onun yeri onun formasını müəyyənləşdirir. Şəkilçisiz formanı aid olduğu feldən uzaqlaşdırsa, yaxud ona müəyyənlik bildirən əvəzlik artırırsa, hökmən müəyyən təsirlik hala düşəcək. Məs: tələbə kitab oxuyur – tələbə kitabı indi oxuyur – tələbə bu kitabı oxuyur və s.

İsmin təsirlik halı həm cümlə, həm də feli birləşmə daxilində üzərində iş keçən obyekt bildirir. Obyekt mənası təsirlik halın başlıca əlamətidir. İsmin təsirlik halı müstəqim obyekt bildirməsi və yalnız fellə aid olması ilə bütün hallardan seçilir. Təsirlik halda olan söz əsasən təsirli fellərə, bəzən isə təsirsiz fellərə aid olur. Buna görə də Azərbaycan dilçiliyində təsirlik hallı feli birləşmələr iki yerə ayrılır:

1. İkinci tərəfi təsirli fellə ifadə olunanlar;
2. İkinci tərəfi təsirsiz fellə ifadə olunanlar [16, s.261].

İsmin təsirlik halı fellərdəki təsirliliklə bağlıdır. Genetik baxımdan təsirlik halı formalaşdıran da fellərin təsirlilik və təsirsizlik üzrə diferensiasiyasıdır. Konsentiv tipologiyaya baxımından cümlənin nominativ strukturunu formalaşdıran başlıca vasitələrdən biri də fellərdəki təsirlilik və ismin təsirlik halıdır. Buna görə də, belə bir fikirlə razılaşmaq lazım gəlir ki, ismin təsirlik halı təsirli fellərin tələbi ilə reallaşır. Təsirli fellər birinci növbədə ismin təsirlik halını tələb edir. Hətta fellərdə təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyaları ismin tə-

sirlik halının köməyi ilə izah edilir. Beləliklə, ismin təsirlik halı ilə təsirli fellər bir-biri üçün şərt olan və təsirlik hal feli birləşmələrdə zəruri ünsürlər kimi çıxış edən qütblər rolunu ifa edir. İsmın təsirlik halının təsirsiz fellərlə işlənməsi məhdud xarakterlidir. Lakin belə dil faktları həm müasir Azərbaycan dilində, həm də Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində müşahidə edilir. Dilin qədim dövrünə getdikcə fellərdəki təsirlilik və təsirsizlik üzrə səbətsizlik, onların bir-birinin yerində işlənməsi özünü daha qabarıq göstərir [3, s.260]. Bu, nominativ quruluşlu başqa dillərdə də özünü göstərir.

Azərbaycan dilində əsasən hərəkət bildirən getmək, gəlmək, gəzmək, dolanmaq, aşmaq, keçmək, qalxmaq, enmək, qaçmaq, yüyülmək, addımlamaq, hoppanmaq, çıxmaq, bəzən isə yaşamaq, yatmaq, durmaq, dayanmaq kimi təsirsiz fellər təsirlik halda olan sözlərlə işlənə bilər. Məs.: yolu getmək, yolu gəlmək, dünyanı gəzmək, şəhəri dolanmaq, səddi aşmaq, yolu keçmək, diki qalxmaq, dağı enmək, məsafəni qaçmaq, küçəni addımlamaq, yüz metri yüyülmək, gecəni oturmaq, gündüzü yatmaq, yazı yaşamaq, qışı sürülmək və s.

İsmın yönlük halı. Yönlük hal məkani-qrammatik hal olub ümumi qrammatik mənasına görə hərəkətin və ya əşyanın yönünü, istiqamətini bildirir. Yönlük hal başqa bir cəhətdən iş, hərəkət və ya əşyanın çatacağı son nöqtəni də bildirir. Yönlük halın şəkli əlaməti -a, -ə şəkilçisidir. Söz saitlə bitdikdə şəkilçinin əvvəlinə -y bitişdirici samiti, -in şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra isə -n samiti əlavə edilir. Məs. anaya, babasına və s. Yönlük halın ilkin və qədim göstəricisi -a, -ə şəkilçisi olmuşdur. Oğuz qrupu türk dillərində yönlük halın şəkli əlaməti demək olar ki, bir-birindən fərqlənmir.

Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində yönlük halın yerlik və çıxışlıq halları əvəz etməsi də müşahidə edilir. Məs.:

Qarşuna sürəhi gərək ayda dura gül-gül (Q.B-XIV)

Abidələrdə yönlük hal bəzən adlıq halla ifadə olunur. Başqa sözlə desək, adlıq hal formasında olan söz məzmunca yönlük halın yerində işlənir. Məs.: Bənim halım Yəqub ismarlağı (F.Əttar “Əsrarnamə”).

Bu hadisə dialekt və şivələrdə də özünü göstərməkdədir. Məs.: bu dədəsinə məslət gətədi [17, s.163]. Yönlük halı fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də bu halın nominativ dil tipi ilə, cümlənin nominativ quruluşu ilə bağlı olmasıdır. Belə ki, aktiv və erqativ quruluşlu dillərdə yönlük hal mövcud olmur. İstər müasir türk dillərindəki yönlük, istərsə də qədim türk yazılı abidələrin dilində müşahidə olunan istiqamət halı nominativ quruluşun tələbi ilə yaranmışdır. Tədqiqatçılar abidələrdə müşahidə edilən istiqamət halının dildən çıxarılmasının aşağıdakı səbəblərini göstərirlər: 1) bu halın yönlük və yiyəlik hal tərəfindən sıxışdırılması; 2) taba qoşmasının funksiyasının artması [18, s.9].

Yönlük hal məkani-qrammatik hallar içərisində də xüsusi yerə malikdir. Başqa məkani-qrammatik hallardan fərqli olaraq yönlük hal qrammatik hallara daha yaxındır. Bu hal qrammatik hallarla məkani-qrammatik hallar arasında aralıq mövqedə dayanır.

Müasir Azərbaycan dilində yönlük hal həm fellərlə, həm də adlarla işlənir. Başqa sözlə, bu hal hərəkətin istiqamətləndiyi obyekt... bildirdiyi kimi, müəyyən əşyanın, əlamətin də yönümünü göstərə bilir” [15, s.253]. Lakin yönlük halın fellərlə işlənmə tezliyi daha çoxdur. Yönlük hal həm təsirli, həm də təsirsiz fellər tərəfindən idarə olunur. Lakin yönlük hal o zaman təsirli fellərlə işlənir ki, həmin cümlədə, yaxud da əvvəlki və ya sonrakı cümlədə təsirlik halda işlənən söz olsun.

Azərbaycan dilində yerlik və çıxışlıq halları da xüsusi yer tutur. Bu hallar türk dillərinin bütün məlum tarixi boyu öz sabit formasını, əsasını qoruyub saxlamış, bununla yanaşı, müəyyən fonetik dəyişmələrə məruz qalmışlar. Belə bir fikir var ki, yerlik hal da qoşma əsasında yaranmış, adlıq və alət hallarını sıxışdıraraq hal sistemində öz yerini tutmuşdur. Çıxışlıq halın -dan, -dən formasının isə yerlik halın -da, -də şəkilçisi ilə istiqamət halının şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində yaranması göstərilir [18, s. 21-23].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Юлдашев, А.А. Категория залога // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.:– Наука, –1988, – 269-281 с.
2. Novruzov, M.D. Türk dillərində cümlənin quruluşu məsələsinə dair//Kontrastiv sintaksis (elmi əsərlərin tematik nümunəsi, – Bakı: Azərbaycan universiteti nəşriyyatı, – 1988. – 67-71 s.
3. Rəcəbli, Ə.Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2002. – 475s.
4. Благова, Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. –М.: Наука, – 1982. – 304 с.
5. Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə, Fonetika, leksika, morfolojiya. – Bakı: “MBM” Nəşriyyatı, – 2008. – 354s.
6. Благова, Г.Ф. Категория падежа // Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М.: Наука, – 1988, – 22-117 с.
7. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili Morfolojiya, III hissə. – Bakı: Maarif, – 1983, – 320s.
8. Xanbabayeva, Y. Azərbaycan və ingilis dillərində nitq və eşitmə felləri, / Fil. f.d. dissertasiyasının avtoreferatı/. –Bakı, –2015. – 25s.
9. Дмитриев, Н.К. Грамматика кумыкского языка. – М.-Л.: АН СССР, – 1940. – 206 с.

- 10.Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова // Морфологическая типология и проблема классификации языков. – М.-Л.: Наука, –1965.– 64-92 с.
- 11.Məmmədov, N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. – Bakı: Maarif, – 1971. – 368s.
- 12.Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. – Bakı: Azərbaycan universiteti nəşriyyatı, – 1990. – 376s.
- 13.Котвич, В. Исследование по алтайским языкам. – М.: Изд-во Иностранной литературы, – 1962, – 371 с.
- 14.Məmmədov, Y. Orxon-Yenisey abidələrində isim (Azərbaycan dili ilə müqayisədə) – Bakı: – 1979. – 70s.
- 15.Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 2002. – 369s.
- 16.Seyidov, Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. – Bakı: Maarif, – 1966. – 340s.
- 17.Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. – Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, – 1967. – 282s.
- 18.Общее языкознание. Внутренняя структура языка. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, – 1972. – 568 с.

Ulviyya Aliyeva

Summary

Nominative structure of the sentence and the case category of the noun

The case of the noun and, in general, the case system of nouns are important in the formation of the nominative structure of the sentence. Thus, the differentiation of verbs in the language in terms of transitivity or intransitivity, the formation of a direct object required by the transitive verbs, are the main creative factors of the nominative structure of a sentence. The case category is one of the most studied in Turkic languages, both synchronously and diachronously. The same can be said about Azerbaijani language.

In modern Turkic languages, there exists mainly six-case system: *adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq* (Nominative, Genitive, Dative, Accusative, Locative, Ablative). Therefore, we have to agree with such a concept that the Turkic languages have a single case system. For clarification of the nominative language type three cases – the nominative, genitive and accusative – are studied in separate parts.

Резюме

**Именительная структура предложения и падежная категория
существительного**

Падежи имен существительных и в целом, система падежей имени существительного играют важную роль в формировании номинативной структуры предложения. Таким образом, дифференциация глаголов в языке с точки зрения переходности и непереходности, формирование прямого объекта, требуемого переходными глаголами, были основными факторами, которые создают номинативную структуру предложения. Категория падежей – одна из наиболее изученных категорий в тюркологической лингвистике, как синхронно, так и диахронно. То же самое наблюдается и в азербайджанском языкознании.

В современных тюркских языках в основном проявляется система шести падежей: именительный, родительный, дательный, винительный, местный, исходный. В азербайджанском языкознании именительные, родительные, дательные падежи включены в грамматические, винительные, местные, исходные падежи включены в пространственно-грамматические падежи.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.M.Məmmədov
Redaksiyaya daxil olub:29.01.2021*

УДК811.161.1.

Наиля Агаева
Азербайджанский Университет Языков
zeynal.aliyev.1993@mail.ru

ВВОДНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В НАУЧНОМ ТЕКСТЕ

Ключевые слова: связочные средства, внутреннее членение, логическая зависимость информативных фрагментов, соотнесенность предшествующего с последующим, частотность семантических групп.

Açar sözlər: bağlayıcı vasitələr, daxili bölünmə, informativ fraqmentlərin məntiqi asılılığı, başlanğıc ilə sonun əlaqəsi, semantik qrupların tezlikləri.

Key words: dispatch means, internal division, logical dependence of informative fragment, correlation of the preceding with the subsequent, frequency of semantic groups.

Данная работа касается проблематики лингвистики текста, а именно некоторых связочных средств в научном тексте. Выдвигаются вопросы, которые находят практическое применение при описании русского языка как иностранного, в целях его преподавания в вузе специального направления.

Научно-технические тексты характеризуются определёнными лексическими и грамматическими особенностями и как правило, сложным горизонтальным и вертикальным внутренним членением, вызывающим потребность использования разнообразных средств [1].

Лингвистический эксперимент по изъятию из научного текста вводных конструкций приводит к серьёзным затруднениям в понимании логических зависимостей информативных фрагментов: нарушаются связи причины и следствия, вывода следования, сопоставления, противопоставления и т.д., т.е. вообще ориентации относительно предыдущего и последующего изложения. Ориентацию в структуре русского научного текста и его правильное понимание может значительно облегчить освоение студентами вводных конструкций, определяющих в тексте соотнесенность предшествующего содержания с последующим.

Опыт преподавания показывает, что студенты нередко не различают информацию значимых и информацию не значимых единиц и в поисках значения неинформативной единицы обращаются к словарю, зат-

рачивая много лишнего времени, вместо того, чтобы отводить неинформативным элементам связующую роль, т.е. роль вводной конструкции.

В связи во сказанным встает задача описать и классифицировать вводные конструкции с тем, чтобы, приступая к изучению научного текста, студенты имели представление о его строении и закономерностях сочленения информативных фрагментов.

Семантически и структурно вводные конструкции весьма разнообразны. Вводные конструкции включают в себя союзы, вводные слова, словосочетания и предложения; они выполняют роль языкового средства, с помощью которого передается “развёртывание” мысли [2]. Эти конструкции, с помощью которых вводится текст, содержащий основную информацию. Вводные конструкции уточняют предыдущий текст, пополняют предыдущие данные, вводят в изложение, в информацию, дают оценку или обобщают информацию, но не являются носителями главной информации. Исследование лингвистики текста заставляет отвлекаться от структуры и даже уровневых различий единиц в пользу их функционального объединения.

По функции, выполняемой вводными конструкциями в научно-техническом тексте, можно выделить 9 групп.

1-ю группу, содержащую самое большое количество единиц, образуют **резюмирующие формулы**: *анализ данных показал, анализ свидетельствует, исследованиями установлено, напрашивается вывод, опыт и практика показывают, действительно, безусловно, таким образом, по данным испытаний и др.* [3].

2-ую многочисленную группу вводных конструкций в научном стиле образуют формулы, служащие для выражения **общего мнения**. Наиболее характерные из них: *как правило, конечно, как известно, отмечается, сообщается, утверждается, считается, само собой разумеется, судя по параметрам и т.д.*

3-ью основную группу вводных конструкций образуют формулы, **служащие для выражения собственного мнения автора**: *мы считаем, на наш взгляд, по нашему мнению.*

4-ая группа формул, **вводящих конкретный пример**, является также многочисленной. Наиболее часто встречаются следующие: *например, сравним теперь, остановимся теперь, рассмотрим, исследуем, установим, проанализируем, определим и проследим.*

5-ую группу образуют формулы, **подчёркивающие важность проблемы**: *кроме того, главным образом, это говорит о том, следует иметь в виду, необходимо подчеркнуть, следует подробно остановиться.*

6-ую, уже немногочисленную группу, образуют **формулы поясняющие**: *что касается, иначе говоря, казалось бы.*

7-ую, не менее важную группы вводных конструкций образуют формулы, **служащие для выражения мнения не автора, а других личностей**: *кто-то считал, говорил председатель, подчеркнул директор.*

Последние две группы вводных конструкций составляют формулы, служащие для ориентации в предыдущем и последующем текстах. Рассматриваемый материал показывает, что в научном тексте чаще встречаются формулы 8-ой основной группы, т.е. **служащие для ориентации в предыдущем тексте**: *в предыдущем разделе мы установили, из сказанного выше следует, мы уже говорили выше, отмечалось, указывалось.*

9-ую группу образуют формулы, **служащие для ориентации в последующем тексте**. Наиболее характерные из них: *ниже рассматриваются, мы увидим впоследствии, как будет показано в дальнейшем, как будет показано ниже.*

Приводимая классификация опирается на частотность семантических групп вводных конструкций. Она мотивирована прежде всего композицией, строением научного текста и местом, которое вводные конструкции занимают в определенных текстах повествовательного и информативного жанров [4]. Отнесение некоторых вводных конструкций к определенным группам является контекстно-обусловленным.

Наибольшее количество вводных конструкций встречается после изложения или описания, что соответствует характеру научного стиля. Выбор соответствующей формулы часто оказывает воздействие на строение текста. Например, после размышления никогда не встречается обобщающая формула, которая вводила бы в изложение. Формулы, выражающие общее мнение после описания, подготавливают переход к полемике и размышлению чаще, чем формулы, выражающие общее мнение после изложения. Наоборот, формулы, вводящие общее мнение после полемики подготавливают не описание, а размышление или изложение. Формулы, вводящие конкретный пример после размышления, не допускают последующего изложения, а вновь ориентируют на размышление или описание.

Все вышеназванные группы в определенной мере обусловлены характером соотношений значимых частей текста. Однако регулярность употребления одних и тех же компонентов в составе определённых вводных конструкций делает возможным вычленение этого компонента в качестве своеобразного эквивалента обобщенной семантики всей

группы. Так глаголы констатации факта (показать, показывать, свидетельствовать, установить говорить – в переносном значении) обычно используются в обобщающих формулах. Например: анализ данных, структуры ... показывает, свидетельствует, говорит ... Глагол **установить** используется не только для выражение активной функции субъекта действия (анализ позволил установить), но и для передачи страдательного оттенка (исследованиями установлено); аналогично могут быть употреблены словоформы **показано, засвидетельствовано**.

Такие стереотипные глагольные сочетания, как: *следует заметить, учесть, обратить внимание*, используются в группе формул, выражающих собственное мнение автора, тогда как глаголы **считать, подчёркивать, полагать** служат, как правило, для выражения мнения не автора, а других личностей. Перечень глаголов, которые могут быть эквивалентом обобщающей семантики целой группы вводных конструкций, можно продолжить. Важно отметить, что в составе описательных конструкций данного типа глагольное слово не десемантизировано, хотя носителем самостоятельной информации в тексте оно не является (5). На сохранение информативности глагольного слова влияет контекст, его композиция, тематическая направленность, логическая структура всего рассуждения. Выполнение закономерностей употребления вводных конструкций находит применение в практике преподавания русского языка студентам специальных вузов при чтении и понимании специального текста, при его переводе, при составлении рефератов, аннотаций, тезисов и других жанров научного текста.

Использованная литература

1. Митрофанова, О. Язык научно-технической литературы. – Москва, изд. МГУ, – 1993.
2. Васильева, А. Научный стиль речи: проблемы обучения. – Москва: Русский язык, – 2000.
3. Крылова, О. Основы функциональной стилистики русского языка. – Москва: Русский язык, – 1997.
4. Зимек, Р. Семантическое строение предложения. – Москва: – 2001.
5. Вятютнев, М. Зависимость техники обучения от стратегии усвоения.

Nailə Ağayeva

Xülasə

Elmi mətndə giriş konstruksiyaları

Məqalədə rus elmi mətninin strukturunda oriyentasiyadan və mətndəki əvvəlki məzmunun sonrakı məzmunla əlaqəsini müəyyən edən giriş konstruksiyalarından istifadə edərəkən onun düzgün başa düşülməsindən bəhs olunur. Giriş konstruksiyalarının yerinə yetirdiyi funksiya vasitəsi ilə onların klassifikasiyasını aparılır.

Naila Agayeva

Summary

Introductory constructions in a scientific text

The article speaks about the orientation in the structure of the Russian scientific text and its correct understanding when using introductory constructions that determine the correlation of the previous content with the subsequent one in the text.

The function of the input structures is categorized as a function.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.G.Rzayeva
Redaksiyaya daxil olub: 08.02.2021*

UOT 81.

Samirə Sultanova
Bakı Dövlət Universiteti
samirasultanova@yahoo.com

SOSIOLOGIYA VƏ PSIXOLOGIYA ELM SAHƏLƏRİNDƏ ŞƏRQ-QƏRB LEKSİK-TERMINOLOJİ PARALELLİYİ

Açar sözlər: *anlayış, cəmiyyət, zəngin.*

Key words: *notion, society, rich.*

Ключевые слова: *понятие, общество, богатый.*

Dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Qloballaşan dünyada humanitar-ictimai şüur özünün ən müxtəlif təzahürlərində, bir tərəfdən, mühafizəkardırsa, digər tərəfdən, ümumbəşəri (beynəlmiləl) prinsiplərə, formullara, etiketlərə möhtacdır. Məsələ burasındadır ki, bizim günlərdə dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər üçün də ideya istinadı, adətən məhz beynəlmiləl anlayışlardır.

Əgər beynəlmiləl anlayışın milli dilə ideya təzyiqi yoxdursa, yeni terminin yaranması da ya mümkün deyil, ya da olduqca qeyri məhsuldardır.

Bu məqalədə Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin sosiologiya və psixologiya elm sahələrində araşdırılması nəzərdə tutulur.

Məlum olduğu kimi, “20 əsrin 60-cı illərinə qədər SSRİ-də sosiologiya ilə məşğul olmaq yasaq edilmişdi. Cəmiyyətdə insanlar arasında mövcud olan müxtəlif səciyyəli və səviyyəli münasibətlər sistemini öyrənmək üçün ümumi xarakter daşıyan sosial müddəalar isə artıq kifayət etmirdi ...Azərbaycanda 60-cı illərin sonunda sosiologiyaya dair bir sıra nəzəri xarakterli əsərlər meydana gəldi” [1, s. 666].

“Sosiologiya” termininin Şərq mənşəli qarşılığı olaraq “cəmiyyətşünaslıq” işlənsə də, Qərb mənşəli söz bu paralellikdə xüsusi elmi-intellektual mövqeyə malikdir.

Azərbaycanda sosiologiya elminin inkişafı milli müstəqillik illərində xeyli yüksəlmiş və bu elmin terminologiyası da zənginləşmişdir. “Müasir sosiologiya cəmiyyətin sosial strukturunu mürəkkəb və çoxşaxəli hadisə hesab edir. Bu mürəkkəb sosial hadisənin dəqiq və hərtərəfli araşdırılması sahəsində cəhdlər dünya elmində çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmış “sosial stratifikasiya” (latın dilində “təbəqə” sözündəndir) nəzəriyyəsinin meydana gəlməsinə səbəb

olmuşdur. Həmin nəzəriyyəyə görə, cəmiyyətin sosial strukturunun əsas elementi stratlar hesab olunur” [2, s. 113].

Göründüyü kimi “dünya elmində çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmış” nəzəriyyə (və termin) olan “sosioloji strafikasiya” yeni daxil olduğu Azərbaycan dilinə “ictimai təbəqələşmə” kimi tərcümə edilə bilər ki, bu da avtomatik və ya texniki olaraq Şərq-Qərb paralelliyi yaradır. Bu tərcümə, yaxud termin paralelliyi yaratma prinsipi Azərbaycan mühiti üçün yeni olan sosiologiya sahəsində özünü qabarıq göstərir. Məsələn: *meritokratiya – xidmət ləyaqəti (yəni insanın cəmiyyətdə peşəkar yaxud bilikli fəaliyyətinə görə tutduğu mövqe); (sosial) mobillik – (ictimai) hərəkilik, yerdəyişmə; miqrasiya – köçmə; etnos – xalq, millət* və s.

Sosiologiya terminlərindəki Şərq-Qərb paralelliyinin şərtiliyi, hələ stabilləşməməsi, hətta obrazlı münasibəti belə bir mülahizədən də görünür ki, “L.Zadənin nəzəriyyəsi sosial-praktiki baxımdan cəmiyyətin inkişaf dinamikasına, sosial konfliktologiyaya, idarəetmənin və siyasətin sosiologiyasına, qərar qəbul etmə texnologiyasına bilavasitə tətbiq oluna bilər. Sinergetik terminlərlə deyilsə, “hərə dünyanı öz bildiyi kimi təşkil edir” (A.Boqdanov), yaxud “hərə öz planı üzrə yaşayır” (K.Yaspers) [3, s. 79].

L.Zadə yazır: “Bir qədər təəccüblüdür ki, indiyədək hətta tək-tük sosioloq alimlər də qeyri-səlis məntiqin onlar üçün nə dərəcədə faydalı ola biləcəyini aşkara çıxarmamışlar. Mən gözləyirdim ki, qeyri-səlis məntiqi adamlar ilk növbədə sosial elmlərdə – siyasətdə, sosiologiyada, psixologiyada, iqtisadiyyatda tətbiq edəcəklər” [3, s. 71].

Görkəmli alimin bu iradı bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, həm Şərq, həm də Qərb mənşəli mövcud terminologiyaya daha dinamik, ideya-məzmunca daha funksional, reallıqdan (situasiyadan) çıxış edərək daha çevik yanaşmağı tələb edir. Belə ki, “qeyri-səlis məntiq əks qütblərin mütləqliyini deyil, təzadlıqını qəbul etmək prinsipinə əsaslanmaqla, “sosial kaosdan nizama gedən yolun – Sintezin mexanizmi necədir? sualına belə cavab verir: mövcud şərait üçün optimalla ideal arasında sintezə nail olmaq üçün ifratçılığa meyilli fəaliyyət növlərinin reqlamentləşdirilməsi, dialoq və vəhdətə gətirən fəaliyyət növlərinin liberallaşdırılması yolu ilədir” [3, s. 81].

Şərqlə Qərb arasında fikir, mövqe, anlayış və eləcə də termin anlaşmasının böyük ehtiyac duyulduğu müasir dövrdə mütəxəssislərin L.Zadə təliminə həm də tarixi şans kimi qiymət verməsi, fikrimizcə, obrazlı olduğu qədər də məntiqli səslənir: “Zərdüştün “oğlu” yenə həmin coğrafi məkanda tarix səhnəsinə qədəm qoymuş, dünyəvi ahəng və nizama çatmaq üçün təzadlı dünyada bir-birini “eşitməyin və qərara gəlməyin” yolunu, çarəsini müəyyən etmişdir. Nizam Ruhunun ünvanı yenə də Şərqdən Qərbədir ...” [3, s. 83].

Nigar Vəliyevanın “Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı” monoqrafiyası son illərdə sosioloji düşüncə sahəsində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin miqyasca genişlənməsini aydın şəkildə göstərir.

Müəllif yazır: “XXI əsrdə mədəniyyətlərarası əlaqələr daha da inkişaf etdiyindən müxtəlif xalqların mədəniyyətləri bir-birinə, xüsusən də qərb mədəniyyəti şərq mədəniyyətinə güclü şəkildə təsir edir. Qərb mədəniyyətinin belə geniş şəkildə yayılmasının səbəbi – Şərqdə qərb ölkələrinin dilinin öyrənilməsinə artan maraqdır” [4, s. 5].

N.Vəliyeva tanınmış Amerika sosioloqu E.Xolldan belə bir maraqlı sitat gətirir ki, “mədəniyyət-kommunikasiya deməkdir, kommunikasiya isə mədəniyyətdir” [4, s. 8].

Doğrudan da, müasir qlobal ünsiyyət – kommunikasiya texnologiyaları dil əlaqələrinin elə bir geniş miqyas və ya sferasını yaratmışdır ki, Şərq-Qərb paralelizmi, demək olar ki, bütün Şərq dilləri üçün nəinki qaçılmaz, hətta zəruri, qanunauyğun bir hadisəyə çevrilmişdir.

N.Vəliyeva öz kitabında Azərbaycan dilindəki Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralellərini araşdırmır, lakin linqvo-sosioloji tədqiqat gedişində monoqrafiyanın mətnində (dilində) bu cür paralellər kifayət qədər çox işlənir; məsələn: *partnyorlar – tərəflər, kommunikasiya – ünsiyyət, hegemon – aparıcı, orator – natiq, vizual – əyani, kommentariya – izahat, informativ – məlumatlandırıcı, identifikasiya – müəyyənləşdirmə, diada – ikilik, refleksiya – inikas, dominant – üstün, konsensus – razılaşdırma, formal – rəsmi, adekvat – müvafiq, predmetik – ünvanlı, ritual – mərasim, stereotip – şablon, persona – şəxsiyyət, adaptasiya – uyğunlaşdırma, simvolik – rəmzi, multi-kultural – çoxmədəniyyətli* və s.

Müəllif tamamilə doğru olaraq göstərir ki, “sosial-psixoloji tədqiqatlar kontekstində qavrayış fərdin fərdi anlaması və qiymətləndirilməsi prosesi kimi başa düşülür.

Burada yalnız onun keyfiyyətləri yox, həmçinin başqa fərdlərlə qarşılıqlı münasibətləri də nəzərdə tutulur. Daha çox tədqiqata cəlb olunan şəxsiyyətlərarası qavrayış mexanizmləri aşağıdakılardır:

a) identifikasiya (müəyyənləşdirmə) – başqa fərdin özünə eyniləşdirmə (bərabər tutulması) yolu ilə başa düşülməsi;

b) refleksiya – başqa fərdin yerinə düşünərək onun başa düşülməsi;

c) empatiya – emosional (rəhm, şəfqət) hisslərinin vasitəsilə başqa fərdin başa düşülməsi;

d) stereotipizasiya – istənilən sosial qrupun və ya onun nümayəndəsinin ümumqəbul olunmuş xarakteristikalarının başqa fərdə keçirilməsi vasitəsilə onun qəbul olunması və qiymətləndirilməsi.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya kontekstində qavrayış – ilk öncə mənalı və qiymətləndirici informasiyanın qəbulu və yenidən işlənilməsinin mürəkkəb prosesidir” [4, s. 72].

Beləliklə, sosioloji elmlər sahəsində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin geniş vüsət alması qloballaşan dünyada gedən intensiv qarşılıqlı proseslərin mürəkkəb spektrinin təzahürü, onun get-gedə daha da dərinləşməsinin və daha geniş miqyas almasının nəticəsidir.

Mütəxəssislər “psixologiya” terminini belə izah edirlər: “Psixologiya” termini iki yunan sözündən – “psyuxē” – ruh, ruhi aləm, “loqos” – bilik, öyrənmək, elm sözlərindən əmələ gəlmişdir, “psixika haqqında elm deməkdir” [5, s. 8].

Göründüyü kimi termin Qərb mənşəlidir. Burada Şərq-Qərb paralelliyi yaradan komponentlər psixologiya elminin predmetini bildirən sözlərdir: ruh – psixika.

Nəzəri olaraq “psixologiya” yerinə “ruhşünaslıq” demək mümkündür, lakin praktik olaraq belə bir anlayış, elm yoxdur.

Məlumdur ki, psixoloji anlayışlar sistem şəklində ilk dəfə Aristotelin “Ruh haqqında” məşhur traktatında şərh olunmuşdur. Traktatın bu cür adlanması təsadüfi deyil.

XIX əsrin sonlarına qədər psixologiya elmi fəlsəfəyə (və ilahiyyət) aid olunmuşdur. Avropa ədəbiyyatında bəzən onu “mental fəlsəfə”, “pnevmatologiya” (ruhiyyət) adlandırmışlar [5, s.7-8].

İsa Məmmədovun tərtib etdiyi “İzahlı psixoloji lüğət” də [6] Şərq-Qərb paralelliyinin aşağıdakı faktları öz əksini tapmışdır: *eqoizm – xudbinlik; eyforiya-psixomotor həyəcanlıq – qayğısızlıq duyğusu; (psixoloji) eksperiment – (psixoloji) təcrübə; eksperimental (qrup) – təcrübəvi (qrup); ekspressiv – duyğusal; ekspressiya – duyğusalıq; ekstaz – heyranlıq, vəcd; ekstremal – fəvqəladə (hərəkət, vəziyyət); ekstremizm – ifrat münasibət; istereoid (xarakter) – (xarakterdə) nümayişkəranəlik; konstantasiya eksperimenti – müəyyənləşdirici, təsdiqedici təcrübə; paranoial (xarakter) – ilişkən (xarakter); oriyentasiya – istiqamətləndirmə; optimizm – özünəinam; fatum – tale, alın yazısı; fleqmatik – astağəllik; fanaberiya – təkəbbür; fantaziya – təxəyyül; riqorizm – qətilik, ciddilik; simvol – rəmz; şok – ruhi sarsıntı, zədə; parameziya – hafizə yanlışlığı, “yalan xatirələr”; parafaziya – nitq pozğunlu-*

ğu; pedantizm – xırdaçılıq, ifrat dəqiqlik; xarakter – xasiyyət; trening – təlim; utilitarizm – işbazlıq; unikalıq – təkraredilməzlik, müstəsnaıq və s.

Həmin paralellik faktlarını müqayisə etsək, məlum olar ki, onlar aşağıdakı prinsiplər əsasında əmələ gəlmişdir:

a) Qərb mənşəli terminin Şərq mənşəli ənənəvi qarşılığı təqdim olunur;

b) Qərb mənşəli terminin ənənəvi olmayan Şərq mənşəli qarşılığı müəyyənləşdirilir;

c) Qərb mənşəli terminə Şərq mənşəli müvafiq anlayışlarla izah verilir.

Müasir psixoloji araşdırmaların dilində, bir tərəfdən, ənənəvi Şərq mənşəli, digər tərəfdən isə, Qərb terminologiyasına müraciət edilməkdədir. “İctimai münasibətlərdə konfliktik durumların yaranmasının və psixoloji problemlərin həyatda mövcudluğunun səbəbkarları – natamamlıq komplekslərinin daşıyıcısı olan insanlardır. Natamamlıq kompleksi – şəxsiyyətin strukturunun tamamlanması prosesində ətraf mühit və ya genotip amillərinin xətali təsiri nəticəsində insanda özünəməxsus qeyri-normal xüsusiyyətlərin formalaşmasıdır.

...Psixologiya və pedaqogika elmində şəxsiyyətlə bağlı məsələlər əsas tədqiqatlar sisteminə aid edilir. Hazırda “şəxsiyyət” problemi ilə bütün ictimai elmlər məşğul olur. Bu sahənin öyrənilməsi yaşadığımız cəmiyyətin tələbatıdır. Bu gün ailələrin dağılması, ailədaxili münasibətlər, “küçə uşaqları”nın sayının çoxalması, gənclər arasında narkomaniya və s. problemlərin həlli yolları məhz cinsi tərbiyə məsələlərinin reallaşdırılması yollarında kəşifdir. Cinsi tərbiyə isə, cinsi fərq xüsusiyyətlərinin psixoloji təhlilinə əsaslanaraq həyata keçirilir. Cinsi tərbiyənin həyata keçirilməsində yaranan uğursuzluqların səbəblərini müəllimlər valideynlərdə, valideynlər isə müəllimlərdə axtarmalı deyil. Buraxılmış səhvlərin aradan qaldırılması məqsədilə məhz pedaqoji-psixoloji elmi korreksiya üsullarına təkrarən müraciət edilməlidir” [7, s. 122].

Müqayisə edək:

I. Şərq mənşəli terminlər: *natamamlıq, şəxsiyyət, ətraf mühit, xətali təsir, yaşadığımız cəmiyyət, ailədaxili münasibətlər, cinsi tərbiyə* və s.

II. Qərb mənşəli terminlər: *konfliktik, psixoloji problem, kompleks, struktur, proses, genotip, normal, korreksiya* və s.

Məsələyə nəzəri baxımdan yanaşdıqda görməmək mümkün deyil ki, terminologiyada Şərq-Qərb qarşılaşması xeyli dərəcədə “sərt” və ya “ziddiyyətli”dir; belə ki bir tərəfdən, həddindən artıq koloritli Şərq (məsələn: *durum, səbəkar, xətali* və s.), digər tərəfdən, yenə də həddindən artıq koloritli Qərb (məsələn: *konfliktik, genotip, korreksiya* və s.) terminləri işlənir.

Diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət isə ondan ibarətdir ki, Şərq və Qərb mənşəli terminlər müəyyən tərkiblərdə kifayət qədər intensiv olaraq birləşdirilir, məsələn: *konfliktik durumlar, natamamlıq kompleksləri, şəxsiyyətin*

strukturu, tamamlanma prosesi, genotip amillər, qeyri-normal xüsusiyyətlər, elmi korreksiya və s.

İctimai elmlər sahəsində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyində aparıcı meyl, hətta Şərq mənşəli terminologiya formal üstünlük təşkil etsə belə, ideya-məzmun üstünlüyü Qərb anlayışlarına aiddir. Bu isə o deməkdir ki, Şərq mənşəli termin Qərb məzmunlu məna-məzmun texnologiyaları ilə “yüklənmiş” bir formada təzahür edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası // – Bakı: Azərbaycan, – 2007. – 884 s.
2. Şirəliyeva, H., Əhmədov Ə. Politologiya / H.Şirəliyeva, Ə.Əhmədov. Bakı: Apostroff, – 2016. – 392 s.
3. Allahyarova, T. Sosial sinergetika: Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin tətbiqi aspektləri // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar və İctimai Elmlər seriyası, – 2002. №1-2, – 71-85 s..
4. Vəliyeva, N. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı N.Vəliyeva. – Bakı: Avropa, – 2017, – 482 s.
5. Bayramov, Ə. Psixologiya / Bayramov, Ə., Əlizadə, Ə. – Bakı: Çinar-Çap, – 2009. – 620 s.
6. Məmmədova, İ. İzahlı psixoloji lüğət / Məmmədova, İ. – Bakı, – 2016. – 178 s.
7. Qurbanova L. Şəxsiyyətin strukturunda cinsi fərqlərin xüsusiyyətləri problemləri // Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası, – 2003. №1-4, s.116-122.

Samira Sultanova

Summary

East-west lexico-terminological parallelism in the sciences of sociology and psychology

The article examines the lexical and terminological parallelism of East and West in the field of sociology and psychology. In the language of modern psychological research, on the one hand, traditional Eastern origins are used, on the other hand, Western terminology is used. During the years of national independence, the development of sociology in Azerbaijan has significantly accelerated, and the terminology of this science has been enriched.

The expansion of the lexical and terminological parallelism of East and West in the field of sociological sciences is a manifestation of a complex spectrum of processes of intensive interaction in the integrating world, the result of its deepening and expansion.

Самира Султанова

Резюме

Восточно-западный лексико-терминологический параллелизм в социологии и психологии

В статье исследуется лексико-терминологический параллелизм Востока и Запада в области социологии и психологии. На языке современных психологических исследований, с одной стороны, используется традиционное восточное происхождение, с другой - используется западная терминология. За годы национальной независимости развитие социологии в Азербайджане значительно ускорилось, а терминология этой науки обогатилась. Расширение лексико-терминологического параллелизма Востока и Запада в области социологических наук является проявлением сложного спектра процессов интенсивного взаимодействия в интегрирующемся мире, результатом его углубления и расширения.

Rəyçi: akad.N.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2021

UOT 811.512.162.

Afət Cəfərova, Rəna Kazımova
Azərbaycan Dillər Universiteti
scamile@mail.ru

KOMMUNİKATİV SİTUASIYADA KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ FUNKSIONALLIĞI

Açar sözlər: *isim, kəmiyyət kateqoriyası, funksional qrammatika, leksik vahidlər.*

Key words: *noun, category of number, functional grammar, lexical devices.*

Ключевые слова: *существительное, категория числа, функциональная грамматика, лексические единицы.*

İsim-semantikasına görə əşyavilik bildirən, məna növlərinə görə ümumi, xüsusi, konkret və mücərrəd olan, morfoloji cəhətdən hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik kateqoriyalarına malik olan, sintaktik funksiyaca mübtədə, tamamlıq kimi işlənən əsas nitq hissəsidir. İsimlər maddi varlığı əhatə edən real əşya və hadisələrin adlarını, mücərrəd anlayışları ifadə edən bütün sözləri, müxtəlif elm sahələrinə aid terminləri, ümumiyyətlə, nominativ xüsusiyyətlə malik olan, dilin lüğət tərkibinin böyük hissəsini əhatə edən leksik vahidlərin məcmusudur. İsim ad deməkdir və elə ona görə də ismə aid ən sadə tərif belə səslənir: “əşyanın adını bildirən nitq hissəsinə isim deyilir”. Əşyavi məna sözün formal, qrammatik hissəsindən fərqli olaraq əsas hissəsinin mənasıdır. Əşya obyektiv əməllə bizi əhatə edən, gözlə gördüyümüz, lazım olduqda müəyyən məqsədlər üçün istifadə edə bildiyimiz konkret cisimlərdir. Dilimizdə əşya anlayışı genişdir. Buraya həm canlı, həm də cansız varlıqlar aiddir.

Bundan başqa isimlərə aid olan bəzi sözlər semantik və üslubi cəhətdən müəyyən təbəqə yaradır ki, bu da adların funksional cəhətdən differensiallaşmasıdır. Bu zaman verilən həmin adlar əşyanın hansısa əlamətinə, xüsusiyyətinə, keyfiyyətinin ümumiliyinə görə, yəni semantik baxımdan verilən adlardır. Məsələn, dilimizdə hər hansısa bir cinsə aid olan sözlər bu qəbildən olan adlardır. İnsana aid kişi cinsi: *dədə, ata, baba, qayın, qayınata, oğul, bəy, kişi* və s., qadın cinsi: *ana, baldız, xala, bibi, qayınana, qız, gəlin* və s., heyvanlara aid cins anlayışı: *erkək – kəl, xoruz və s., dıışı cinsi: inək, toyuq* və s. Digər bir qrup isimlər isə şəxsiz göstərdiyi fəaliyyət sahəsi ilə bağlı cins anlayışı ifadə edə bilməsidir.

Məsələn: müəllim – müəllimə, şair – şairə və s. Cins anlayışının leksik vahidlərlə ifadəsi dilimizdə konkret olaraq cins kateqoriyasının olmaması ilə əlaqədardır.

İsmə məxsus olan funksional xüsusiyyətlərdən biri çoxluq və ya ən azı iki nəfər tərəfindən icra olunan iş və hadisələrin adını bildirməsidir ki, burada da semantik baxımdan ümumilik, topluluq anlayışı diqqəti cəlb edir. “Yarış”, “gülüş”, “müzakirə”, “mübahisə”, “görüş” və s. çoxluq tərəfindən həyata keçən hadisələrin adlarıdır. Bu isimlər eyni zamanda kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmiş söz-formalar şəklində işləyə bilər, lakin bu məqamda həmin iş və hadisələrin adını deyil, müxtəlif növlərini müəyyənləşdirmək funksiyası daşıyacaqdır. Məsələn: “Olimpiya oyunları zamanı keçirilən yarışlar daha çox maraq doğurur”. Lakin funksional baxımdan bu qəbildən olan isimlər həm tək, həm də cəm formada işləyib eyni bir mənənin ifadəsinə xidmət edə bilər. Müqayisə et: “Bu mövzu ilə bağlı müzakirə (müzakirələr) keçirildi”, “Həmin fikir müəyyən mübahisəyə (mübahisələrə) səbəb oldu”. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, formal olaraq istər tək, istərsə də cəmdə olan söz-formalar funksional baxımdan bir-biri ilə sinonimlik təşkil edə bilər. Adi nitq prosesində bu mövcud ola bilən bir haldır. Bildiyimiz kimi, bir mövzu ətrafında bir və ya bir neçə müzakirə keçirilə bilər. Bu təqdirdə həmin leksik vahidlərin kəmiyyət kateqoriyasına məxsus formal əlaməti qəbul etməsi labüddür. Bu hal dilimizdə olan bütün isimlərə aid edilməsə də, nitq prosesində yüksək işlənmə tezliyində malikdir.

Göründüyü kimi, ismə məxsus bu funksional keyfiyyət konkret isimlərin semantik mənasında həm təklik, həm də cəmlik, çoxluq anlayışının olmasıdır. Bu baxımdan təklik və cəmlik formaca müxtəlif olsa da, dilimizdəki isimləri qəti şəkildə tək və ya cəm olaraq ayırmaq demək olar ki, mümkün deyildir.

Elmi qrammatikadan məlumdur ki, isimlərin cəm forması ismə məxsus kəmiyyət kateqoriyasının formal əlaməti olan -lar,-lər şəkilçilərinin isim köklərinə əlavəsi ilə düzəlir. Məsələn: *ev-evlər, qız-qızlar* və s. Nümunələrə diqqətlə baxsaq dilimizdə olan isimlərin formal cəhətdən deyil, məntiqi cəhətdən hər iki formasında çoxluq anlayışını müşahidə edə bilərik. Kontekst daxilində qrammatik cəhətdən tək olan isimlər belə çoxluq anlayışı ifadə edə bilər. “Ata evin dirəyidir”, “Evlad gözəl nemətdir”, “gül-çiçək həyətin yaraşığıdır” cümlələrində istifadə olunan isimlər qrammatik cəhətdən tək olması baxmayaraq, ümumilik, çoxluq anlayışı ifadə edir. Yəni, konkret hansısa bir ata deyil, bütün atalar evin dirəyidir, kiminsə övladı deyil, bütün övladlar gözəl nemətdir, hər hansısa çiçək, gül yox, təbiətdə olan bütün güllər, çiçəklər həyətin yaraşığıdır kimi başa düşülür. Elmi üslubda bu tip cümlələrdən daha çox istifadə olunur. Burada da konkret bir məfhumu deyil, ümumilikdə o elm sahəsinə aid hər hansısa bir məfhumun toplusu haqqında məlumat verilir. “*Noxud paxlalılar sinfinə aiddir*”, “*Üçbucağın tərəflərinin cəmi 180 dərəcəyə*

bərabərdir” və s. Bu nümunələrdə də istifadə olunan isimlər qrammatik formaca təkdə olsalar da, funksional baxımdan çoxluq məqamında işlənmişdir. Yəni, burada hər hansısa bir üçbucaq deyil, mövcud olan bütün üçbucaqlar nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, isimlərin müəyyən bir mikro mətn daxilində formaca təkdə işlənilib ümumilik, topluluq, çoxluğa aidlik mənalari ifadə etməsi həmin nitq hissəsinin funksional imkanlarının genişliyindən xəbər verir. “Əsrlər boyu insan(lar) səhra(lar) ilə mübarizə aparmışdı” cümləsinin məna yükünə nəzər saldıqda görürük ki, burada söhbət təbii ki, tək bir insandan və ya tək bir səhradan gedə bilməz. Bu cümlədəki “insan” ismi yalnız bir müəyyən insan-adam-şəxs (məsələn: Aydın, Elvin, Səbinə və başqaları) demək deyildir, burada biz ayrı-ayrı fərdlər deyil, ümumiyyətlə, insan başa düşürük və bunun kəmiyyətini dəqiq bilmirik. Bu izah təbii ki, həmin mikro mətndə təsadüf etdiyimiz “səhra” isminin də mənasına aid ola bilər.

Digər bir nümunəyə nəzər salaq. “Oxuduğum kitab masanın üstündədir” cümləsindəki “kitab” ismi dəqiq və konkret, yəni, burada mənim oxuduğum hər hansısa bir kitab nəzərdə tutulur. Bu cümlədəki ismi cəm formada versək “Mənim oxuduğum kitablar masanın üstündədir” cümləsində konkret bir neçə kitabın nəzərdə tutulduğunu müşahidə edirik. Lakin “kitab bilik mənbəyidir” cümləsindəki isim təkdə olsa belə çoxluq, ümumilik, topluluq mənası ifadə edir, yəni mövcud olan bütün kitablar bilik mənbəyi hesab olunur. Nümunələrə diqqət yetirsək görürük ki, funksionallıq baxımından cəm formasında olan “kitablar” və tək formada olan “kitab” isimləri arasında kəmiyyət fərqi var. İkinci cümlədə istifadə etdiyimiz “kitablar” bir neçə kitab mənasında işləndiyi halda, üçüncü cümlədəki “kitab” tək formada mövcud olan bütün kitabları ifadə edir. Deməli, kontekst daxilində isim kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmədən də çoxluq anlayışı ifadə edə bilər. Lakin bu o demək deyil ki, bütün mikro və ya makro mətnlərdə təkdə olan hər hansı bir söz-forma ümumilik bildirə bilər. Elə məqamlar var ki, isim mütləq kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmiş söz –forma olmalıdır. “Mən gələndə artıq kitab yox idi. Çox güman ki, kimsə onu götürmüşdü” bu mikro mətndə “kitab” tək halda işlənilib, bir kitab mənasını ifadə etməsi sonrakı cümlədən bilinir. Yəni, kimsə onu götürdü- ifadəsi bizə burada yalnız bir kitab olduğu məlumatını verir. Lakin, “mən gələndə artıq kitab yox idi” cümləsi ayrılıqda burada bir və ya bir neçə kitabın olduğu mənasında da başa düşülə bilər. Ona görə də bu zaman dəqiq məlumat verilməsi üçün kitab ismi mütləq şəkil-də” kitablar” söz- forması şəklində olmalıdır. Bu hal da kəmiyyət anlayışına aid bir funksional keyfiyyət kimi qəbul edilə bilər.

Dilçiliyimizdə isim+ lar, lər halını “adi cəmlik” termini ilə ifadə edən A.Aslanov yazır: “Adi cəmlikdə müəyyən dərəcədə qeyri-müəyyənlik məz-

munu da var. Kəmiyyət konkret deyil”[1,s. 59]. Bu fikir bizim yuxarıda gös-tərdiyimiz ikinci cümləyə tam uyğundur. ”Kitablar” dedikdə dəqiq neçə ki-tabın olduğu bilinmədiyi üçün qeyri-müəyyənlik məzmunu daşıyır.

Haqqında danışdığımız bu qeyri-müəyyənlik məzmunu ismin kəmiy-ət kateqoriyasının funksional xüsusiyyətlərindən biri hesab oluna bilər. ”Qışda quşlar isti ölkərə uçar” cümləsində hansısa bir canlıların birliyi, ”dövlətə məxsus kitablar kitabxanalarda saxlanılır” cümləsində müəyyən bir əşyanın məcmusu nəzərdə tutulur və hər iki cümlədə qeyri-müəyyən miqdar mənası öz ifadəsini tapır.

Konkret isimlərə məxsus digər bir funksional xüsusiyyət formaca tək-də olub, həmin əşyanın müxtəlif növünü ifadə edə bilməsidir. “Su” dedikdə ümumiyyətlə bütün su növləri – mineral, sirin, qazlı sular nəzərdə tutulur. Bu növ isimlər adətən, elmi üslubda müəyyən siniflər üzrə təsnifatın ifadəsi-nə xidmət edə bilər. “Ağac” qrammatik mənasına görə təkdedir, konkretir. Lakin, funksionallıq etibarilə ümumilik, çoxluluq ifadə edir, yəni “ağac “de-dikdə növündən asılı olmayaraq bütün ağaclar –palıd, söyüd, şam, çinar və s. göz önündə canlanır. Doğrudur, bu sözlərin özü də “ağac” sözü ilə bir məfhumda “bitki” leksik vahidində öz əksini tapır. Lakin onları eyniləşdir-mək olmaz, çünki ağac ümumi -lik, “palıd ağacı”, “şam ağacı” dedikdə isə konkretlik nəzərə çarpır. Bu ifadələrin özü də kontekst daxilində həmin növ ağacı ya tək, ya da cəmdə ifadə edə bilər. Müqayisə et: “Həyətdəki palıd ağacının budaqları ətrafa kölgə salırdı”, “Palıd ağacı möhkəm ağacdır”. Birinci cümlədə bir palıd ağacından söhbət getdiyi halda, ikinci cümlədə ümumiyyətlə bütün palıd ağacları nəzərdə tutulur .

İsmlərdə öz leksik mənasına görə topluluq, ümumilik kimi növləri var-dır. Bu xüsusiyyət birbaşa sözün leksik mənasında özünü göstərir .Müəyyən bir insan qrupunu bildirənlər: xalq, əhali, qəbilə, tayfa, el-oba (bu isim eyni zamanda məkan anlayışı da ifadə edir. Kontekstdən çıxış edərək hər iki mənə-da istifadə olunur). ”Onun görüşünə el-oba yığışdı “cümləsində müəyyən bir məkanda yaşayanlar nəzərdə tutulur, ”Hər bir kəsə onun öz eli-obası ,öz isti yuvası əzizdir” cümləsində isə müəyyən bir qrup insanın yaşadığı məkan nə-zərdə tutulur. Bu keyfiyyətdə ismə aid bir funksionallıq kimi qəbul etmək olar.

Topluluq, ümumilik anlayışı qrammatik baxımından -lar,-lər şəkilçisi-nə omonimlik təşkil edən, qoşulduğu sözlərə topluluq çoxluq mənası verən -lıq,-lik,-luq, -lük şəkilçili düzəltmə isimlərdə də özünü göstərir. Bu tip isim-lərdən “nazirlik”, ”qocalıq”, ”xanlıq” və s. kimi isimlər müəyyən bir mikro mətndə tək bir məkana, bir nəfərə aidlik bildirdiyi halda, digər bir mətndə ümumilik, topluya aidlik mənalərini ifadə edə bilər. ”Sərdar nazirlikdə işləmək üçün imtahan verməlidir” cümləsindəki “nazirlik” ismi dövlət ida-

rəsinin hər hansı bir sahəsinə rəhbərlik edən mərkəzi hökumət orqanı mənasını, “Onun dəfninə bütün nazirlik gəlmişdi” cümləsindəki həmin isim isə bu orqanda işləyən insanlar mənasında işlənmişdir. Bundan başqa dilimizdə bu şəkilçi vasitəsi ilə düzələn digər bir qrup isimlər də var ki, onların da leksik mənasında çoxluğa aidlik özünü göstərir: kolluq, ağaclıq, üzümlük, meşəlik, qumluq, daşlıq və s. Bu isimlərdə topluluq anlayışı qabarıq şəkildə özünü göstərir. Burada topluluq anlayışı ilə cəmlilik anlayışını eyniləşdirmək olmaz. Bu haqda A.Aslanov yazır: “Cəmlilik hissələrə, vahidlərə bölündüyü halda, topluluq bölünməzdir, bütövdür. Eyni hadisə və ya əşyanı bildirən sözlərdə müxtəlif qrammatik vasitələrlə iki cür cəmlilik ifadə olunur. Bunlardan biri əsl mənada-yəni hissələrə, vahidlərə bölünən cəmlilik, digəri isə vahidlərə bölünə bilməyən topluluqdur” [1, 62]. Bu fikri nümunələrlə belə izah edə bilərik. “Müəllimlər”, “müəllimlik”, “insanlar”, “insanlıq” isimlərinə nəzər salaq. “Müəllimlər”, “insanlar” isimlərində cəmlilik ön plandadır və bu cəmlilik bölünəndir- yəni bir, iki, üç müəllim, bir, iki, üç, bir neçə insan. Lakin “müəllimlik”, “insanlıq” isimlərində topluluq ön plandadır və bu topluluq bölünməzdir. Bu da kəmiyyət kateqoriyasının formal əlaməti olan *-lar, -lər*, eləcə də *-lıq, -lik, -luq, -lük* sözdüzəldici şəkilçisi vasitəsi ilə yaranan isimlərin funksional məna xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyidir ki, bunun da nəticəsində birində öz qrammatik mənasına görə cəmlilik anlayışının, digərində leksik mənasına görə topluluq anlayışının arasındakı fərq meydana çıxır.

Ümumiyyətlə, bu kateqoriyanın funksional aspektdə məna rəngarəngliyi müxtəlif olduğundan kəmiyyəti ifadə etmə imkanı çox genişdir. Buraya cəmlilik, təxmini cəmlilik, konkret kəmiyyət, qeyri-müəyyən kəmiyyət daxildir. Elə bu səbəbdən də deyə bilərik ki, bu kateqoriya ümumi bir qrammatik kateqoriyadır, yəni universaldır.

İsmin kəmiyyət kateqoriyası öz funksional məna rəngarəngliyi ilə bu nitq hissəsinə məxsus digər qrammatik kateqoriyalardan fərqlənir. Elmi qrammatikadan da məlum olduğu kimi, cəm formasında isimlər kəmiyyət kateqoriyasına məxsus formal əlamət olan *-lar, -lər* şəkilçisini qəbul edir: *ev- evlər, top-toplar* və s. Lakin gəlin baxaq görək ki, cəmdə olan isimlər hər zaman topluluq çoxluq anlayışı bildirirmi? Kəmiyyət kateqoriyasının funksional xüsusiyyətlərini araşdırdıqda bir sıra maraqlı hallar müşahidə olunur ki, bu tam olaraq nitq prosesində öz əksini tapır. Bildiyimiz kimi, hər hansısa bir qrammatik kateqoriyanın elmdə qəbul olunması üçün onun özünəməxsus qrammatik forması və bu qrammatik formanın aid olduğu nitq hissəsinin əhatə edən bütün leksik vahidlərə artırılaraq ona məxsus qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət etməlidir. Lakin dilimizdə elə isimlər var ki, onlar ümumiyyətlə kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmir, yəni cəm-

lənmir. Məsələn: *ay, günəş, kamal, cəsarət, hava, vüqar* və s. Bu növ isimlər arasında mücərrəd mənalı isimlər üstünlük təşkil edir. Toponimik adların özləri də cəmlənir. Məsələn: *Bakı, Yevlax, Kür, Araz*. Onu da qeyd etməliyə ki, toponimik adların içində elələri də var ki, onların tərkibində kəmiyyət şəkilçisi var, lakin bu topluluq anlayışının ifadəsi demək deyil, məsələn: *Dəllər, Xanlar* və s. Bundan əlavə müəyyən bir qrup şəxsə məxsus keyfiyyət bildirən düzəltmə isimlər cəmlənə bilmir. Məs: *qaçqınlıq, qocalıq, gənclik* və s. Daha sonra mənası müəyyən bir ölçü vahidi ifadə edən isimlər də cəmlənə bilmir. Yəni sayılması mümkün olmayan sözlər – qənd, düyü, süd, yağ, ot, tüstü, tütün və s.

Bizim məişət üslubunda tez-tez işlədiyimiz “bu qış havalar isti keçir”, “Bakıda havalar soyudu” tipli cümlələrdə istifadə etdiyimiz “havalər” söz-forması istər məntiqi, istərsə də elmi baxımdan düzgün deyil. Çünki, haradasa, hansısa bir mövsümdə olan hava heç zaman kəmiyyətcə çoxluq təşkil edə bilməz. Nitqimizdə istifadə etdiyimiz “qış havası”, “yaz havası” ifadələri heç vaxt “qış havaları”, “yaz havaları” kimi deyilə bilməz. Belə hal leksik – qrammatik normanın pozulması, eyni zamanda məntiqi uyğunsuzluq kimi qəbul edilə bilər. Kommunikativ nitq situasiyalarının təsviri zamanı bu cür cümlələrin istifadəsi təbii ki, mədəni nitq üçün qoyulan düzgünlük kriteriyasını pozmuş olur. Fikrin düzgün ifadəsi üçün istər mikro, istərsə də makro mətləri təşkil edən cümlələr leksik, qrammatik cəhətdən olduğu kimi, eyni zamanda cümlə üçün ən əsas tələblərdən biri olan məntiqilik cəhətdən də tam düzgün olmalıdır.

Kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətinin digər bir funksional xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu şəkilçilər xüsusi isimlərə əlavə olunub müqayisə, bənzətmə, uyğunluq mənası ifadə edir. “Azərbaycan torpağı neçə-neçə Nizamilər, Fizulilər yetirmişdir” cümləsində istifadə olunan və kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətini qəbul etmiş xüsusi isimlər heç də bir neçə Nizami, Fizuli mənasında deyil, onlar kimi dahiləri nəzərdə tutur.

Bu formal əlamət soyadlara əlavə olunduqda o soyada məxsus ailə üzvlərinin məcmusunu, müəyyən bir sülalənin, nəslin nümayəndələrini ifadə edir. Məsələn: “Sultanovlar”, “Rüstəmovlar” və s. Bir neçə Rüstəmovu və ya Sultanovu deyil, məhz bu soyadı daşıyan bütün bir nəslin nümayəndələrini bildirir. Eyni zamanda tayfa, sülalə adlarına qoşularaq onları ümumiləşdirir ki, bu hala da tez-tez elmi üslubda təsadüf olunur: “Səfəvilər”, “Ağqoyunlular”, “Qaraqoyunlular”, “Assurilər”, “Elxanilər” və s.

Kəmiyyət kateqoriyasının formal əlamətinin digər bir funksional xüsusiyyəti zaman anlayışı ifadə edən isimlərə əlavə olunduqda zamanla ardıcılıq, təkrarlıq mənasının ifadəsinə xidmət edir: illər, aylar, əsrlər və s. Bütün bu keyfiyyətlər təbii ki, kommunikativ situasiyalarda özünü göstərir. Kontekstdən asılı ola-

raq ardıcılıq mənasından əlavə, bu növ isimlər qeyri müəyyən, dəqiq olmayan zaman anlayışını da özündə əks etdirə bilər. “Burada gecələr çox soyuq olur” cümləsində ümumilik, cəmlilik anlayışı – yəni bütün gecələrin soyuq olması nəzərdə tutulduğu halda, “fikrindən gecələr yata bilmirəm” cümləsində isə sıralanma, ardıcılıq – yəni yatdığım hər bir gecə mənası nəzərdə tutulur. “Oğlunu görməyəni aylar oldu”, “aylar keçdi, sən gəlmədin” cümlələrindəki “aylar” sözlərini müqayisə etsək birinci cümlədəki aylar – bir neçə ayı bildirdiyi halda, ikinci cümlədəki aylar – bir birinin ardınca sıralanmış aylar mənasını bildirir.

Kommunikativ situasiyaların ifadəsində bu şəkilçilərin əlavə olunduğu sözdə emosional-ekspressiv çalar özünü göstərir. “*Bu uşağı küçələrdən yığmaq olmur da*”, “*Bu keçilərin məskəni dağlar-dərələrdir*” və s. tipli cümlələrdə istifadə olunan isimlərin heç birində cəmlilik, topluluq anlayışı yoxdur. Burada istifadə olunan isimlərdə ekspressivlik var. Təbiidir ki, kimsə eyni zamanda bütün teatrları, küçələri gəzə bilməz. Buradakı mikroməndəki ümumilik, modallıq mənaları ilə yanaşı, hirs, qəzəb, təəssüflənmək, şikayət, məlumat kimi hisslərin ifadəsi də diqqəti cəlb edir.

Nitq prosesində təsadüf etdiyimiz elə ifadələr də var ki, onların tərkibindəki isimlər, eyni zamanda həm təkdə, həm də cəmdə işlənə bilər. Bu cür ifadələr say və zaman mənalı isimlərə qoşularaq təxminilik, dəqiq olmayan zaman anlayışı ifadə edir: *20-25 yaş (lar)ında, noyabrın əvvəl(lər)ində, bir zaman(lar)* və s. Bu növ ifadələrdən bəziləri istisnalıq təşkil edir və yalnız cəmdə işlənə bilər: *saat 6 radələrində*.

Bu formal əlamətin maraqlı funksional keyfiyyətlərindən biri də “nə”, “kim”, “hansı” sual əvəzlilikləri ilə birləşdiyi zaman aşkara çıxır. “*-lar,-lər* cəm şəkilçisi *nə, kim, hansı* sual əvəzliliklərinə qoşulduqda topluluq və bölüşdürücülük mənası daşıyır” [1, s.74]. “*Nələr, nələr gördüm bu həyatda*” cümləsində “*nələr*”- kiminsə bütün ömrü boyu həyatda təsadüf etdiyi hadisələrin, toplusu mənasında, “*kimlər gəldi, kimlər getdi, bu dünyadan, bu dünyadan!*” [2, s.63] cümləsində bu fikri ifadə edənin həyatı boyu onun qarşısına çıxan və ya onun tanıdığı insanların məcmusu, “*hansılar xoşuna gəlibsə seç götür*” cümləsində isə təklif olunanların məcmusu ifadə olunmuşdur. Lakin bu cümlələrin məna yükünə funksional baxımdan yanaşdıqda burada bölüşdürücülük, keyfiyyətə və xüsusiyyətə ayırma mənaları da diqqəti cəlb edir. “*Nələr*” – hadisələr, münasibətlər, xoş günlər, bədbəxtliklər və s, “*kimlər*” – yaxşı, pis, qayğıkeş, paxıl, dahi, aciz insanlar və s. “*hansılar*” – hər hansı bir əşya nəzərdə tutulur.

Toplu isimlərə əlavə olunduqda bu leksik vahidlərin ifadə etdikləri məfhumun növünü, çeşidini bildirir: “*xalqlar*”, “*millətlər*”, “*ordular*”, “*ellər*” və s. Xalqlar dediyimiz zaman, Azərbaycan xalqı, rus xalqı, fransız xalqı və s. nəzərdə tutulur. Xalq sözünün özündə kəmiyyət anlayışı olmadığı

kimi, xalqlar sözündə də kəmiyyət anlayışı yoxdur. Xalq sözü müəyyən bir dövlətin sakinləri, əhalisi, eyni yerdə yaşayan adamlar [3, s.78] toplusunu ifadə etdiyi halda, bu sözün cəmdə olan forması müxtəlif dövlətlərin əhalisi, müxtəlif yerlərdə yaşayan adamlar mənasını ifadə edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aslanov, A. Azərbaycan dilində kəmiyyət və inkarlıq anlayışları. – Bakı: Az.SSR EA, – 1963. – 91 səh.
2. Rüstəm, S. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005. – 256 səh.
3. Verdiyeva, Z., Ağayeva, F., Musayev A. Dilçilik terminlərinin izahlı lüğəti. – Bakı: Maarif, – 1989. – 359 səh.
4. Щелякин, М. Функциональная грамматика русского языка. – Москва: Наука, – 2001. – 489 с.

**Afat Jafarova,
Rana Kazimova**

Summary

The category of number of noun in communicative situations

This article discusses the diversity of functional meanings of the noun which is one of the notional parts of speech in the Azerbaijani language. It also provides information of the functional qualities of word forms that include grammatical forms of this category. The article, based on examples, Gives the example of nouns which, in the context without endings of the category of numbers, have the ability to express the meaning of the plurality and related to the general.

**Афат Джафарова,
Рена Казимова**

Резюме

Функциональность категории числа в коммуникативной ситуации

В данной статье говорится о разновидностях функциональных значений существительного который является одним из основных частей речи в Азербайджанском языке. А так же дается информация о функциональных качествах словоформ в составе которых есть грамматические формы этой категории. В статье на основе примеров находит свое объяснение существительные, которые в контексте без окончаний категории числа имеют возможность выразить значения множества и относящиеся к общему.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.S.Qafarova
Redaksiyaya daxil olub: 03.03.2021*

UOT 811.112.2.

Səyyarə Qəhrəmanova, Sevinc Rəhmanova
Azərbaycan Dillər Universiteti
98.cavad@gmail.com
qehremanova_adu@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏ JA ƏDATININ CÜMLƏDƏKİ ROLU VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: modal ədat, nida cümləsi, tərcümə ekvivalentləri, mürəkkəb cümlə.

Key words: modal particle, declarative sentence, translation equivalents, complex sentence.

Ключевые слова: модальная частица, повествовательное предложение, переводные эквиваленты, сложноподчиненное предложение.

Alman dilində təxminən 40-a yaxın ədat mövcuddur. Alman dili bəzi digər dillərə nisbətə ədatlarla zəngindir. Ədatların gündəlik danışqda çox istifadə edilməsi onların əhəmiyyətli kommunikativ çalarlığa malik olmaları ilə əlaqəlidir [5, s.476].

Kommunikativ funksiyaya malik ədatlar lokutiv akt zamanı kommunikativ məqsədin ifadəsi üçün illokutiv indikator rolunu oynayır. Onlar cümlənin kommunikativ məqsədini, yəni illokutiv aktı daha da gücləndirirlər [5, s.480]. Kommunikativ funksiyaya malik ədatlar modal ədatlar məna növünə daxildir. Bu ədatlar vasitəsilə danışan gümanını, gözləntilərini və ya şəxs mövqeyini ifadə edir. Danışan həm öz nitqinə müəyyən subyektiv çalarlıq qata bilir, həm də söylənən fikri təsdiq və ya inkar edir, müəyyən şərtlə bağlayır, təəccüb və maraq oyadır, təkid, tələb, arzu, istək bildirir [4, s.371].

Kommunikativ funksiyası üstünlük təşkil edən ədatlar aşağıdakılardır: *aber, also, etwa, bloß, denn, doch, eigentlich, einwach, etwa, gerade, ja, mal, noch, nun, nur, schon, überhaupt, vielleicht, wohl* [5, s.477].

Araşdırma çərçivəsində məhz elə “ja” ədatının cümlədəki semantik və kommunikativ funksiyası, fonetik və leksik əlamətləri və onun hansı cümlə növlərində işlənmə mümkünlüyü nəzərdən keçiriləcək. Araşdırmanın ən mühüm hissəsi kimi müvafiq ədatın Azərbaycan dilində tərcümə qarşılığının və ya qarşılıqlarının müəyyən edilməsinə çalışacağıq.

“Ja” ədatı iki sintaktik funksiyaya, təsdiq və emosionallıq bildirmə funksiyalarına malikdir. Bununla yanaşı “ya” sözündən bəzən də qüvvətləndirici ədat funksiyasında istifadə edilir. “Ja” həm də cümlələrin və cümlə

üzlərinin üstünlüyünü fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu cür istifadə edilən “ja” ədatı təxminən “mehr noch” anlamı verir. Die Organisation rechnet auch mit dem Eintritt der Schweizer, Höllen der, Briten, Belgien, ja gar der Kanadier.

Çox zaman “ja” ədatı təyin və ismi xəbər rolundakı sifətlərdən öncə gələrək sifət ilə təyin olunmuş əşyanın keyfiyyətini təsdiq edir və bununla da onun həqiqiliyinin təkzibedilməz olduğunu göstərir: *Ihre praktische Politik hat keine Achse, sie ist widersprüchlich, ja hoffnungslos.*

Emosionallıq bildirən “ja” ədatı əsasən nəqli cümlələr, əmr cümlələri və *dass* bağlayıcı budaq cümlələrdə istifadə edilir. Nəqli cümlələrdə emosionallıq bildirən “ja” ədatı vurğu qəbul etmir, lakin əmr cümlələrində və “*dass*” bağlayıcı əmr cümlələrində vurğu qəbul edir. Sual və arzu cümlələrində emosionallıq bildirən “ja” ədatı istifadə edilmir.

Nəqli cümlələrdə emosionallıq bildirən “ja” ədatının istifadəsi ilə haqqında danışılan işin və ya hərəkətin icrasına dair qarşı tərəfin artıq məlumatlı olması və ya onun da bunu bilməsi ehtimalı çox zaman danışan tərəfindən güman edilir.

A: – „*Nun, jeder ist ja bestrebt, ein eigenes Heim, ein eigenes Wohnhaus sich zu schaffen für und zu bauen. Es stößt natürlich manchmal auf große Schwierigkeiten, insbesondere bei der Finanzierung*“

B: – “*Aber, da hilft ja der Staat*”

A tərəfi təsvir olunan iş və ya hərəkətin icrasının artıq qarşı tərəfdə məlum olduğu gümanın “ja” ədatı ilə qüvvətləndirir. Belə ki, cümlədəki “ja” ədatını təxminən “*wie es dir (auch) (schon) bekannt ist, so ist es*” konstruksiya ilə əvəz etmək mümkündür.

Eyni hal B tərəfinə də aiddir. O, iş və ya hərəkətin icrasının artıq A tərəfinə məlum olduğu ehtimalını söhbət əsnasında “ja” ədatı vasitəsilə aktualaşdırmağa çalışır [7, s.47].

Mənasına əsasən “ja” ədatı dialoq əsnasında mühüm bir funksiya yerinə yetirir, çünki konstruksiya danışan tərəflər arasında tərəflərin gözlədikləri, bildikləri və ya əmin olduqları şeylər əsnasında qurulur. “Ja” ədatının istifadəsi ilə danışan söhbət əsnasında özü üçün vacib olan fikir yekdilliyini təmin edir. O, işin və hərəkətin icrasını məlum olduğunu güman etsə də, onu yenidən xatırlamaqla qarşı tərəf üçün də aktual olduğuna əmin olmağa çalışır, çünki bu informasiya söhbətin sonrakı gedişatı üçün çox zaman əhəmiyyət daşıyır [3, s.492].

Die Prüfung ist ja bald vorüber (Wir wissen es alle)

Es ist dazu ja nicht fähig (Das ist dir doch bekannt)

Qeyd etdiyimiz kimi, nəqli cümlələrdə “ja” ədatının istifadəsi ilə haqqında danışılan işin və ya hərəkətin icrasına dair qarşı tərəfin artıq məlumat-

lı olması və ya onun da bunu bilməsi ehtimalı ifadə edilir. “Ja” ədatının bu kommunikativ funksiyasını daha aydın şəkildə izah etmək üçün daha bir misal da gətirək: *Jeder weiß das ja heute* (E.M.Remark).

Bu misalda bir daha aydın başa düşmək olur ki, qarşı tərəfə məlum bir hadisənin təsvir edildiyini danışan “ja” ədatı ilə qüvvətləndirir.

Eyni cümləni Azərbaycan dilinə tərcümə edən zaman isə “ja” ədatı üçün ən dəqiq tərcümə qarşılığı “ki” ədatıdır: *Bunu ki bu gün hamı bilir*.

Dilimizdə müxtəlif vəzifə daşıyan “ki” sözü cümlədə ədat kimi də işlənir. Ədat kimi işləndiyi zaman həm qüvvətləndirici, emosionallıq bildirən, həm də sual ədatı olur [2, s.257]. Emosionallıq bildirən “ki” ədatı da cümlədə təsvir edilən hadisənin qarşı tərəfə məlum olması ehtimalını qüvvətləndirə bilər: *Onlar ki məni dinləməzlər* (C.Cabbarlı “*Od gəlini*”).

Nümunədən göründüyü kimi “ki” ədatı vasitəsilə də danışılan işin və ya hərəkətin icrasına dair qarşı tərəfin artıq məlumatlı olması və ya onun da bunu bilməsi danışan tərəfindən güman edilir.

Eyni ilə “ja” ədatında olduğu kimi “ki” ədatını da “*sənə də məlumdur ki*” kimi parafrəz şəklinə sala bilərik: “*Sənə də məlumdur ki, onlar məni dinləməzlər*”.

“Ja” ədatının köməyi ilə eyni zamanda danışan məlum fikrini danışığ anında aktivləşdirir və bununla da qarşı tərəfi danışığ anında yanlış fikrə gəlməsindən yayındırır. *Du weißt ja, dass ich schon seit vielen Jahren in der pädagogischen Provinz beheimatet bin* [6, s.135].

Nümunəyə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, *dass* bağlayıcılı tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsində istifadə edilən “ja” ədatı tərcümə edilən zamanı “ki” ilə əvəzlənir, lakin “dass” bağlayıcısının tərcümə qarşılığı “ki” bağlayıcısı yazılmaya və budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə bağlana bilər ki, bu da Azərbaycan dilində tamamlıq budaq cümləsinin bağlayıcı vasitələrinə aiddir.

Du weißt ja, dass es kein Märchen ist – Sən (ki) bilirsən ki, bu, nəgıl deyil.

“Ja” ədatının ifadə edildiyi nəqli cümlələrdə iş və ya hərəkətin icrası həm ümumi xarakterli, həm də danışan və ya ikinci şəxsin şəxsi həyatına aid ola bilər. *Was raucst du auch so viel! Du brauchst das ja auch nicht!*

“Ja” ədatının olduğu nəqli cümlələrdə işin icrası II şəxsə aid olarsa, bu cümlələr çox zaman tənqid və xəbərdarlıq kimi başa düşülür. [8, s.136]

Eyni keyfiyyət *ki* və ya *axı* ədatlarına da aiddir [3, s.197,212]. Ona görə də tərcümə zamanı ikisindən birini işlətmək olar.

Həsən çığırma! Sən ki uşaq deyilsən.

Axı yaxşı deyil, burada zənən xeylağı var.

“Ja” ədatı əmr cümlələrində danışan, onun tapşırığının qarşı tərəfdən yerinə yetirilməsini və onun dialoq əsnasında təkzibolunmaz bir şərt olmasını istəyir. Danışan bu tapşırığın icrasının vacibliyi qənaətinə gəlməsinin xüsusi bir səbəbi olduğunu, fikrini “ja” ədatı vasitəsilə bir daha qüvvətli şəkildə vurğulayır. Bu qəbildən olan cümlələr çox zaman xəbərdarlıq və ya hədə keyfiyyətinə malik olur [6, s.139].

Əmr cümlələrində istifadə edilən “ja” ədatı cümlədəki xəbərdarlıq və təhdid mənalərini qüvətləndirdiyi üçün onun tərcümə qarşılığı kimi “ha” ədatı daha uyğundur, çünki bu ədat da Azərbaycan dilində cümləyə təkid, təhdid mənalərini gətirir [2, s.261].

Bunu ciddi qəbul etmə ha!

Nimm das ja nicht ernst!

“Ja” ədatı haqqında məlumat verən zaman söyləmişdik ki, o, müəyyən məhdudiyətlərlə budaq cümlələrdə də istifadə edilir. “Ja” ədatı bütün növ budaq cümlələrdə istifadə edilmir. O yalnız hərəkətin icrası barəsində məlumat boşluğu olmayan cümlələrdə istifadə edilə bilər. “Ja” ədatının tamamlıq budaq cümləsində istifadə edərkən bu zaman o yalnız “dass” bağlayıcılı tamamlıq budaq cümləsində istifadə edilə bilər.

Bu məhdudiyətə səbəb olan amil ondan ibarətdir ki, emosionallıq bildirən “ja” ədatı sual, arzu cümlələrində deyil, yalnız nəqli və əmr cümlələrində istifadə oluna bilər. Əslində “ja” ədatı nəqli cümləyə uyğun bir ədat olduğu və başlıca olaraq təsdiqləyici funksiyaya malik olduğu üçün yuxarıda da söylədiyimiz kimi isim və ya hərəkətin icrası barəsində məlumat boşluğu olan cümlələrdə istifadə edilə bilməz.

“Ob” bağlayıcılı tamamlıq budaq cümlələrdə işin icrasının həqiqiliyi qeyri-müəyyən olduğu üçün “ja” ədatı istifadə edilmir. *Ob die Resolution (*ja) umgesetzt wird, ist aber fraglich.*

Sual cümlələrində isə məlumat çatışmazlığı mövcuddur: *wir möchten gern wissen, wer das (*ja) hier verwaltet.*

Yəni müvafiq iş və ya hərəkətin icrasının həqiqiliyinə dair danışan tərəfindən əminlik yoxdursa, “ja” emosionallıq bildirən ədat funksiyasında işləmə bilməz.

“Ja” ədatının tamamlıq budaq cümləsində istifadəsinə nəzərən demək olar ki, “ja” ədatı budaq cümlədə çox zaman *auch, noch, nur* və s. digər modal ədatlarla birgə işlənir. *Ich habe im Felde oft darüber nachgedacht, dass ja ebenso englische, russische, amerikanische und japonische Geistliche für die Siege der Waffen ihrer Länder beteten.* (E.M.remark, “Qara Obelisk”)

“Dass” bağlayıcılı budaq cümlələrdə modal ədatlarla birgə işlənən “ja” ədatına Azərbaycan dilində tərcümə qarşılığı kimi “axı” ədatı daha uyğundur.

Döyüş meydanında tez-tez düşünürdüm ki, axı ingilis, rus, amerikan, yapon ruhaniləri də öz ölkələrinin ordularının qələbələri üçün dua edirlər.

“Ja” ədatından təyin budaq cümlələrində də istifadə edilir.

Təyin budaq cümlələrinin təsnifatı	Bağlayıcılar	“ja” ədatı
Nisbi budaq cümlələr	d-/welch – nisbi əvəzlilikləri	yalnız appozisiya
	w – nisbi əvəzliliklər	yalnız appozisiya
	wer, was	yalnız appozisiya
Cümləni təyin edən budaq cümlə	was, w – Wörter	hə
Sərbəst nisbi budaq cümlə	wer, was	Yox
Bağlayıcı budaq cümlə	Dass	hə
Yer zərfi	wo, wohin, woher	hə
Zaman budaq cümləsi	als, nachdem,.....	hə

Cədvəldən də görüldüyü kimi, “ja” ədatı appozitiv, yəni baş cümlədəki ismi təyin edən nisbi əvəzliliklə bağlanan cümlələrdə və appozitiv *dass* bağlayıcı təyin budaq cümlələrində istifadə edilir: *Diese Eisenbahn ist natürlich auch gleichzeitig für meinen Sohn, der ja auch schon ganz gut damit spielt: Mit dem Geld, was wir (ja) nicht haben, sondern auf Kredit aufnehmen, müßten wir behutsamer und klüger umgehen, Ich bin zu der Überzeugung gekommen, dass Propaganda auf beiden Seiten ja getrieben wird.*

Bunlarla yanaşı, baş cümləni təyin edən budaq cümlədə də “ja” ədatından istifadə edilir. Bu zaman budaq cümlə baş cümlənin hər hansı bir üzvünü deyil, bütöv baş cümləni təyin edir. Bu növ baş cümlədəki hərəkətin icrasını şərh edir. *Eben, mit einem Wort gesagt, es machte Spaß noch Auto zu fahren, was man ja heute nicht mehr sagen kann* [6, s.155]

Appozitiv zaman və yer budaq cümlələrində də “ja” ədatının istifadəsi mümkündür.

Zum Beispiel in Hamburg, wo (ja) nun auch besondere Möglichkeiten des Kontakts mit der Welt bestehen, sind die Studienfahrten ein großer Teil des Programms; Früher, als ja sowieso alles besser oder zumindest anders war, hatte auch das Haus einen weit attraktiveren Puf.

Azərbaycan dilində əksər təyin budaq cümlələrinin bağlanması əsas yeri ki bağlayıcısı tutur [1, s.244].

Bu səbəbdən də belə budaq cümlələrində ki ədatının istifadəsi mümkün olmadığı üçün bəzən axı ədatı işlənə bilər. Lakin bu ədatların təyin budaq cümləsində istifadəsi nadir bir hal hesab etmək olar. Qeyd etmişdik ki, zaman və yer çalarlı təyin budaq cümlələrində də “ja” ədatı istifadə edilir.

Belə çalarlı təyin budaq cümlələrindəki “ja” ədatının tərcümə qarşılığı ki ədatı ola bilər, lakin bu da dilimizdə çox geniş yayılmamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. – Bakı: – 1974. – 244 s.
2. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya III hissə, – Bakı: – 2007.
3. Zeynalov, F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, – Bakı: – 1969.
4. Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache 4. – Auflage, – 1995.
5. Helbig, G., Buscha, J. Deutsche Grammatik, Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. – Langenscheidt, – 1996.
6. Kwon, M. Modalpartikeln und Satzmodus Untersuchungen zur Syntax, Semantik und Pragmatik der deutschen Modalpartikeln. – München, – 2005.
7. Weydt, H. Methoden und Fragestellungen der Partikel forschung. – 1981.

**Qahramanova Sayyara
Rahmanova Sevinj**

Summary

The role of the particle Ja in sentences in German language and its expression in Azerbaijani language

The article describes semantics and communicative function of the modal particle *ja*, including the possibility of its usage in simple and complex sentences. At the same time, the Azerbaijani “equivalents” are given as their translations. It is also highlighted the affirmative and emotional function of the particle “*Ja*”. In addition, the usage of this particle in Azerbaijani and German languages is also explained in this article.

**Каграманова Саяра
Рахманова Севиндж**

Резюме

Роль частицы “ja” в предложениях в немецком языке и средства его выражения в азербайджанском языке

В статье рассмотрена семантика и коммуникативная функция модальной частицы “*ja*”, и в том числе возможность ее использования в простых и сложных предложениях. В статье также приводятся образцы их переводов и эквиваленты на азербайджанском языке. В статье также показывается функция утверждения и эмоциональности частицы “*ja*”. Также дается подробное изъяснение употребления частицы на немецком и азербайджанском языках.

Rəyçi: fil.f.d., dos.A.Sobor
Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2021

ƏDƏBİYYAT

UOT 82.

Şahanə Şahbazova
AMEA Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu,
doktorant
shahaneshahbaz@gmail.com

LEYLİ VƏ MƏCNUN QİSSƏSİ: NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ ƏHMƏD ŞÖVQİNİN ƏSƏRLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Açar sözlər: *Qeys bin Müləvvəh, "Leyli və Məcnun" poeması, Əhməd Şövqinin "Məcnunu-Leyla" pyesi.*

Key words: *Qays bin Mullahwah, the poem "Leyli and Majnun", the play "Majnun Layla" of Ahmad Shawqi.*

Ключевые слова: *Кайс ибн аль-Муллава, поэма «Лейли и Меджнун», «Маджнуну Лайла» Ахмеда Шауки.*

Giriş

Əməvilər dövrünün başlanğıcında Nəcd və Hicaz vadisində adi səhra həyatı çevrəsində Qeys ibn Müləvvəh ilə Leyla bint Mehdimin qəhrəmanlığı ilə ərəb qəbilələrində vüsət tapmış eşq dastanı sonralar Ərəbistan sərhədlərini keçərək bütün Şərqə yol tapmış, fars və türk dünyasını böyük maraqla özünə cəlb edə bilmişdir.

Şübhə yoxdur ki, Qeys fars ədəbiyyatında işlənəndə dilini və vətəni dəyişmiş, bununla yanaşı, təbii olaraq onun fikirləri, xarakterindəki müəyyən xüsusiyyətlər də dəyişmişdir. Məcnunun hekayəsi fars ədəbiyyatına intiqal edəndə Qeys fars şairlərinin dastanlarında sufyanə eşqin nümunəsinə, onun cünun halı isə sufilərin çatdığı ən ali məqama çevrilmişdir.

Məcnun obrazı klassik fars ədəbiyyatının bir çox nümayəndələri tərəfindən işlənmişdir; farsdilli ədəbiyyatda Leyli və Məcnun dastanı ilk dəfə Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi tərəfindən kamil bir əsər olaraq işlənmiş, sonra Sədi Şirazi, Əmirxosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Abdullah Hatifi, Məktəbi və digər şairlər bu mövzuya müraciət etmişdirlər.

Nizaminin bu əsərinə yazılan farsca və türkcə bənzətmələr arasında Türk dünyasının böyük nümayəndəsi, Azərbaycan poeziyasının dahi ustadı Fizulinin türkcə (azəri ləhcəsində) yazdığı “Leyla və Məcnun” mənzuməsi müstəsna bir yer tutur.

Azərbaycan şairləri Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Fizulinin ədəbi-bədii irsini araşdırmış ərəb alimləri Əbdunueym Məhəmməd Həsəneyn, Məhəmməd Quneymi Hilal, Hüseyin Mucib əl-Misri, Məhəmməd Səid Camaləddin, Əhməd Mursi əs-Safsafi kimi alimlər “Leyli və Məcnun” poemalarının öyrənilməsində əhatəli tədqiqatlar aparmışlar [1]. Bu tədqiqatlarda Leyli və Məcnun dastanında ərəb mənşəli Qeysin tarixi şəxsiyyət olması, ərəb şeirində məhəbbətin mahiyyəti, üzri poeziya, müsəlman xalqlarının ədəbiyyatında mövzunun yayılması və onların müqayisəli öyrənilməsi məsələləri irəli çəkilir.

Fars və türk ədəbiyyatından fərqli olaraq ərəb ədəbiyyatında XIX əsrə qədər Məcnunun divanı və ya onun əhvalatından iqtibas olunmuş hər hansı nəsr əsəri yaxud mənzum əsər yazılmamışdır [11, s.34]. 1885 və 1894-cü illərdə Misirin İsgəndəriyyə şəhərində “Məcnunu-Leyla” hekayəsinin motivi-nə əsaslanan iki dram əsəri nümayiş olunmuşdur. Əhməd Şövqinin yeni və bədii üslubda qələmə aldığı pyesi isə Məcnun və Leyla qissəsinə dair ilk nəsr olunan kitab olmuşdur.

“Əmiruş-şüəra” adlandırılaraq öz dövründə ərəblərin ən böyük və ən məşhur şairi kimi qəbul olunmuş Misir şairi Əhməd Şövqi (1868-1932) ərəb ədəbiyyatının əvəzolunmaz simalarındandır. Əhməd Şövqinin həm nəzm, həm nəsr, həm də dramaturgiya sahəsindəki zəngin yaradıcılığı ondan neçə əsr əvvəl (XV-XVIII əsrlər) tənəzzül vəziyyətində olan ərəb ədəbiyyatına bənzərsiz yenilik gətirmişdir.

Əhməd Şövqinin Fransada təhsil alarkən, sonralar da ora tez-tez gedişi ərəfəsində orada dram əsərləri və teatr tamaşaları ilə tanışlığı onu bu sahədə ilk təcrübəni yerinə yetirməsinə təhrik etmişdir [10, s.301]. Avropa ədəbiyyatında da yeni olan bu janrın incəliklərinə vəqif olan misirli şair Qərb ədəbiyyatının dram üslubunu Şərq ruhu və ərəb şeiri ilə sintez edərək ərəb ədəbiyyatında mənzum dramaturgiyanın əsasını qoymuş və bu sahədə sanballı əsərlər yaradaraq Misir ədəbiyyatında yeni bir cığır açmışdır.

İlk dəfə olaraq Əhməd Şövqi ərəb poeziyasını teatrın şərtlərinə tabe etmiş və onu dramaturgiyada istifadə etmişdir. O, ənənəvi forma və ölçülərlə kifayətlənməmiş, əksinə, onları təsvir olunan hərəkətin vəziyyətinə tabe etmiş, teatra nəğməli poeziyanı gətirmişdir. Bu cəhətdən onun dram əsərlərini Məhəmməd Məndur belə qiymətləndirir: “Şövqinin pyesi, xüsusilə mənzum faciələri əgər bəstələnersə və opera kimi səhnəyə qoyularsa zirvəyə ucalar”[15, s.40].

Qədim ərəb ədəbiyyatında Qeysin əhvalatının mənbələri

Əfsanənin mənbəyinə dair əsaslı mənbələr ədəbiyyat tarixi kitabları, İbn Quteybənin (ö.891) “Əş-şiir və-ş-şüəra”, Əbülfərəc əl-İsfəhaninin (ö.967) “Kitəbül-əğani”, Cahizin (775-868) risalələri və “Kitəbül-bəyan və-təbyin”, “Kitəbül-hayvan” əsərləridir. İbn Quteybənin qeyd olunmuş əsərində bir çox məlumatlar yer alsada, müəllif mənbələri qeyd etməmişdir. İsfəhani isə öz əsərində bu qissənin bütün rəvayətlərini adını qeyd etmiş, yazılı və şifahi mənbələr arasında müqayisələr aparmışdır. Bu cəhətdən “Kitəbül-əğani” Leyli və Məcnunun tarixinə dair ən önəmli mənbə sayılır [11, s.3].

Bu mövzuya dair ərəb mənbələri içərisində əhəmiyyət kəsb edən başqa əsərlər də mövcuddur. Bunlardan biri Davud əz-Zahirinin (ö.909) “Kitəbuz-Zuhra” əsəridir ki, Məcnuna mənsub edilən çoxlu sayda şeirlərin toplandığı qədim mənbələrdən hesab olunur.

Əbubəkr əl-Valibinin “Hikəyətü qıssatil-Məcnun” əsəri Məcnunun həyatına dair məşhur qissənin yer aldığı kitabdır. Bu kitab sayəsində Leyli və Məcnun dastanı nəinki ərəb, eləcə də fars dilli bütün ölkələrdə intişar tapmışdır.

Məcnunun əsl adı Qeys bin Müləvvəh bin Ads bin Rəbiyyə olub, əsl adı əs-Saasə tayfasına gedib çıxan Bəni-Amir qəbiləsinə mənsub olmuşdur. Bəni-Amirilər Hicazdan Nəcdə kimi uzanan geniş ərazidə yaşamışlar. Leylanın əsl adı Leyla bint Mehdi ibn Səəd ibn Kəəb ibn Rabiə olmuşdur. Onların hər ikisi geniş sərvətli evdə, firavan şəraitdə böyümüşlər.

Böyük şərqşünas Karl Brokelman özünün “Ərəb ədəbiyyatı tarixi” kitabında yazır ki, Qeys bin Müləvvəh Məcnun bəni Amir təxminən 689-cu ildə vəfat etmişdir. Tədqiqatçı eyni kitabda qeyd edir ki, Qeysin dastanı Cəmil və Buseynənin həqiqi sevgi hekayəsinin minvalında yaradılmış məhəbbət hekayələrinin cəmindən başqa bir şey deyildir [12, 3].

Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması.

Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun”u yazarkən mənbə olaraq ərəb əfsanəsinə aid müxtəlif kitablarda mövcud olan rəvayətlər və Məcnun kimi tanınmış ərəb şairi Qeysin eşq nəşidələrindən istifadə etmişdir. Demək ki, işlədiyi mənzumənin mövzusunun mənbənin özündən əxz etmişdir. Bu mənbədən istifadə edərək yaratdığı bu eşq dastanında rəvayət olunan qissəyə köklü şəkildə bağlı qalmışdır.

Nizaminin istifadə etdiyi mənbəni üç qrupa ayırmaq olar: yazılı qaynaqlar, ədəbi ənənələr və şifahi xalq əfsanələri. Nizaminin öz sözlərinə istinad edərək deyə bilərik ki, Məcnun obrazı Şərq diyarında kifayət qədər məşhur bir obraz idi.

“Leyli və Məcnun” adı qədim sufi divanlarından olan Baba Kuhi Şirazin (1050-ci ildə v.e.) divanında rast gəlinir. Y.Bertels bu barədə qeyd edir ki,

XII əsrdə sufi cəmiyyətlərində, başqa sözlə, şəhər sənətkarları, xırda tacirlər arasında Məcnun obrazı çox yaxşı tanınırdı və özünü tamamilə fəda edən sevgi nümunəsi göstərmək lazım gələndə rəğbətlə istifadə olunurdu [6, s.58].

Yazılı mənbələrə gəlicə, bu barədə üç əsərə diqqəti yönəltmək olar; bunlardan biri ən qədim mənbə sayılan İbn Quteybənin poeziya və şairlər haqqında traktatı, digəri Əbu-Bəkr əl-Valibinin şərhləri ilə əhatə olunan “Divanə-Məcnun” şeirlər toplusu və Əbulfərac İsfəhaninin “Kitəbül-əğani” əsəridir.

Poemanın “Leylinin ərə getməsindən Məcnunun xəbər tutması” başlıqlı mənzuməsinin müqəddiməsində şair Bağdadlı ravinin adını çəkir ki, bu da həmin ravinin əl-Valibi olmasına etimad yaradır [17, s.162]:

فرزانه سخن سرای بغداد از سر سخن چنین خبر داد

(Bağdad ellərinin söz yaradanı

Həmin əhvalatdan bunu söyləyir)

Ümumiyyətlə, Nizami əsərində tez-tez xalq rəvayətinə istinad edir, “Leyli və Məcnun” dastanını da bu sözlərlə başlayır [17, s.75]:

گوینده داستان چنین گفت آن لحظه که در این سخن سفت

(Dastanı söyləyən belə demişdi,

bu söz incisi düzülən zaman)

Həmin mənbələrdən istifadə edərək Nizami bu ərəb hekayəsini özünəməxsus fantaziya və dastanlarla bəzəyə bildiyi qədər bəzəmişdir.

Nizaminin əsəri 4600 beyt üzərində yazılıb. Şairin üslubuna xas olan hekayə içində hekayələr bu əsərdə geniş istifadə olunmuşdur.

Nizaminin Məcnunu ərəb qəbilələlərindən olan Amirilər şeyxinin oğludur. Atasının neçə illik övlad həsrətindən sonra dünyaya gəlmiş Qeys, on yaşına çatanda müxtəlif qəbilələrin övladlarının birgə oxuduğu məktəbə gəlir. Yusif camallı Qeys bu məktəbdə ona gözəllik və kamalda rəqib olan Leyliyə vurulur. Bu eşq dillərə düşəndən sonra Leylinin Qeysdən uzaq düşməsi onun əqlini alır, divanəliyini daha da artırır, çöllərə salır. Övladının əzab çəkdiyini görən ata Leylinin ailəsinə elçi düşür, həmin qapıdan naümid qayıdır. Allah dərğahında islah olması üçün Kəbəyə üz tutur, oğlu Allahdan eşqi uğrunda ömrünün, Leylinin yolunda canının fəda olmasını diləyir:

جانم فدای جمال بادش گر خون خوردم حلال بادش

(Canım camalına qoy fəda olsun,

Qanımı içsə də halalı olsun)

Leyli Bəni-Əsəd qəbiləsindən İbn Səlam adlı əsil-nəsəbli bir şəxsə məcburən ərə getsə də, öz eşqinə sadıq qalır. İbn Səlam Leylinin qəmiylə xəstə düşür, dünyadan köçür.

İnsanlardan, cəmiyyətdən tamamilə ayrı düşmüş, təbiətin qoynunu özünə məskən, heyvanları özünə dost etmiş Məcnun Leylinin ərinin ölüm

xəbərini alandan sonra onunla görüşür, sonra onun eşqiylə yenə öz varlığından uzaq düşərək çöllərə üz tutur. Məcnun gedəndən sonra Leyli xəstələnir. Şair Leylinin ölüm qabağı xəstəliyini payız fəslində, təbiətin solması fonunda təsvir edir.

Məcnun Leylinin ölüm xəbərini vəfalı dostu Zeyddən öyrənib onun məzarı üstə gəlir; günlərlə ağlayır, sevgisinə qovuşmaq yolunda ruhunu təslim edir. Onu Leylinin yanında dəfn eləyirlər.

Böyük şairin bu eşq dastanı Zeydin yuxuda Leyli və Məcnunu nicat dərğahında cüt görməsi ilə bitir.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə daxil olan bu ikinci poemasının əsas mahiyyətini əsərin son mənzuməsində bu beytlərlə təqdim edir [17, s.297]:

این عالم فانی است و خاکست و آن عالم باقی است و پاکس
*(Bu aləm fanidir, quru torpaqdır,
 O aləm daimi, o aləm pakdır.)*

آن کس که در آن جهان حزینست شادیش درین جهان چنینست
*(O cahan mülkündə naşad olanlar,
 Bu cahan mülkündə belə şad olar.)*

Əhməd Şövqinin “Məcnunu-Leyla” mənzum dram əsəri

Müasir ərəb ədəbiyyatında Məcnun və Leyla haqqında qədim əfsanəni dramaturgiya sahəsində ilk dəfə suriyalı ədib Səlim əl-Bustani (1848-1884) işləmişdir. 1868-ci ildə o beş pərdəli “Qeys və Leyla” adlı mənzum dram əsərini qələmə almışdır. Əsərinin böyük uğur qazanmasına baxmayaraq əl-Bustani pyesi çap etdirməkdən imtina etmişdir.

Bu mövzuda ikinci dram əsəri misirli ədib Məhəmməd Mənci Xeyrullahın 1898-ci ildə qələmə aldığı beş pərdəli pyesidir. Şərqşünas Yaqub Landanın fikrincə Şövqi məhz Xeyrullahın “Məcnunu-Leyla” pyesinin adını özünün 1931-ci ildə yazdığı mənzum dram əsəri üçün mənimsəmişdir [4, s.81-82].

“Məcnunu-Leyla” pyesi Əhməd Şövqinin sayca ikinci, mövzusunun ərəb tarixindən götürdüyü ilk dram əsəridir. Şairin məşhur qissə üzərində qələmə aldığı, sufiyanə eşqi tərənnüm etdiyi bu əsəri məzmun və ideyaca digər əsərlərindən fərqlənir.

Əhməd Şövqi bu dram əsərinin mövzusunun və bəzi dialoqları Əbülfərəc İsfəhaninin “Kitəbül-əğani” əsərindən iqtibas etmiş, Qeysə mənsub olan rəvayətləri və şeirlərin bəzilərini seçmiş və üzərində çox işləmədən olduğu kimi istifadə etmişdir.

“Məcnunu-Leyla” pyesinin ümumi məzmunu belədir: hər iki qəhrəman öz ailələrinin qoyunlarını otlağa aparır, Qeys həmin zamandan Leyla-

nın vurğunu olur, onu şeirlərlə vəsf edir. Leylanın ondan uzaq düşməsi Qey-sin şövqünü daha da artırır. O, vurğunluğunu öz şeirlərində ifadə edir. Bu eşq və həmin şeirlər insanlar arasında yayılır, dillərə düşür. Artıq ailə və qə-bilənin namusu məsələsi qalxan zaman seçim qarşısında qalan Leyla atası-nın sözünə xilaf çıxmır, Vird ibn Məhəmməd əl-Aqilini seçir və onunla izdi-vac qurur. Bu da Qeysin ondan və cəmiyyətdən tamamilə uzaqlaşmasına, səhralara düşməsinə səbəb olur. Bu əsərin sonunda da Leyla məşuqunun fə-rağından iztirab çəkərək dünyadan köçür,

فكل بلاد قربت منك منزلي و كل مكان أنت فيه مكاني
(Sənə yaxın olduğum hər ölkə evim,
Sən olan hər məkan məmləkətimdir.)

deyəən Qeys isə onun qəbri üstə canını verir.

Əhməd Şövqi əsərin əsas mahiyyətini Leylanın dilindən Qeysə deyil-ən bu beytlərdə ifadə edir:

كلانا يا قيس مذبح قتيل الأب و الأم
طعنان بسكين من العادة و الوهم
(Hər ikimiz, ey Qeys, ata-ananın məhv etdiyi qurbanlarıq,
Adətlərin, təəssübün bıçaq zərbəsiylə vurulmuşuq.)

“Məcnunu-Leyla” pyesi Nizamının poeması ilə müqayisədə

Ə.M.Həsəneyn qeyd edir ki, “Leyli və Məcnun” poemasında hadisələ-rin cərəyan etdiyi mühit və məruzələr əsasən ərəb variantında olduğu kimi-dir [1, s.176].

Nizami hekayənin ərəb variantına bir sıra yeni əlavələr etmişdir: Qeys və Leyli arasında məktublaşmalar, Məcnunun küskünlük və vurğunluğunun qüvvətini göstərmək üçün Məcnunun babasını və dayısını dəfələrlə onunla görüşdürməsi, aralarında saatlarla söhbətlər və mübahisələr və s.

Nizamının yaratdığı Qeys surətində bəşəri məhəbbətlə ilahi məhəbbət bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məcnunun timsalında şair kainat zəncirindən azad olub haqqa çatmaq yolunu tutan kamil bir insanı təsvir edir. Bu insan Allaha yaxınlaşmaq üçün dünya ilə əlaqəsini kəsir və həyatını səhrada keçirir.

Nizami Leyli ilə Məcnunun bağlılığını onların “iki vücud deyil, iki qə-libdə bir can” olması kimi qeyd edir. Məcnun deyir: “Biz iki deyil, birik... O ruhdur, mən cisim; ruh cisimdə örtülüdür”. Nizami bu “iki canda bir ruh”, “iki-li birliyi” özünəməxsus təşbehlərlə müxtəlif məqamlarda ifadə edir: [17, s.269]

من نيستم آنچه هست باتست این نقش خیال تست با تست

(Mən yoxam, bu sənin xəyalının surətidir sənə olan)

İlkin ərəb qaynaqlarında adı qəbilə adamı kimi tanınan Qeys Nizami-nin əsərində qəbilə başçısının oğlu kimi təqdim edilir. Əhməd Şövqi isə əh-

valatın ilkin mənbəyində olduğu kimi hər iki qəhrəmanı çobanlıq edərəkən görüşdürür. Nizaminin poemasında Leyli və Məcnun məktəbdə qəbilə övladlarının oğlanlı-qızlı birgə təhsil aldığı məktəbdə tanış olur.

Leyli Ərəbistan adət-ənənələri içində qadınların məruz qaldığı haqsızlığa zahirdə boyun əyməklə bərabər, həqiqətdə, özünü sevgilisində fəda edərək mübarizə və dözümlülük göstərir. Nizami Leylinin eşqini Məcnuna göndərdiyi məktubda ifadə edir: [17, s.201]

لیلی بودم و لیک اکنون مجنون ترم از هزار مجنون
زان شیفته سیه ستاره من شیفته تر هزار باره
(*Bir zaman Leyliydim, fəqət indi mən,
Məcnundan min dəfə artıq məcnunam.
Bəxtinin ulduzu batan aşiqdən
Min dəfə şiddətli divanəyəm mən*)

Leyliyə aid bəzi təfərrüatdan bəhs edərəkən Nizami yerli ərəb adət və ənənələri ilə hesablaşır. Bu cəhətdən hər iki şairin yaratdığı Leyli obrazı eyni yükü daşıyır; hər iki Leyli Şərq cəmiyyəti, ailə dəyərləri ilə hesablaşmağa məcburdur.

ز یک ترفم غم غریبان وز سوی دگر غم رقیبان
(*Bir yandan qərib yarın dərdi,
Bir yandan əğyarın dərdi*)

Əhməd Şövqinin əsərində də Leylanın taleyi və məhəbbəti ilk səhnədə yer alan bu kəlmələrdə müxtəsər ifadə olunur:

..... أنا بین اثنتین کلتاهما النار
بین حرصی علی قداسة عرضی و احتفاظی بمن أحب ورضی
(*Mən qalmışam iki od arasında
Namusumun qüdsiyyətini hiفز etməklə,
sevdiyim şəxsə sadıqlıyımı qorumaq arasında*)

Ərəb mənbələrində, eyni zamanda Ə. Şövqinin əsərində Leylinin atası qızını Məcnuna ona görə vermir ki, onun Leyliyə həsr etdiyi, onu tərənnüm etdiyi qəzəlləri el arasında yayılmışdır. Nizaminin əsərində isə rədd cavabı onunla bağlıdır ki, Qeys divanəliyə mübtəla olmuşdur, divanə birini özlərinə tay bilmirlər.

Ə.Şövqinin Məcnununda biz Avropa ədəbiyyatından qaynaqlanan romantik aşiq ruhunu görürük. Onda da sufilər kimi qəlb sevgisi ağıldan üstündür. A.E.Bertels Şövqinin Məcnununu müsbət xarakterizə edir: “Şövqinin Məcnunu (*Qeysi*) XII-XIII əsrdə Nizami, XV əsrdə Caminin romantik fars poemalarının bizə təqdim etdiyi kimi eşqdən məcnun olmuş divanə obrazı deyil. Böyük iztirab çəkən Qeysin psixologiyası oxucuya və tamaşaçıya daha təbii, daha ümumbəşəri formada, hər kəsin fəhminə uyğun həssaslıqla təqdim olunur.”

Leylanın elçiliyi səhnəsini təsvir edərkən Ə.Şövqi məhz Cahiliyyə dövrünün adətlərindən istifadə etmiş, adaxlının valideynlər tərəfindən deyil, qızın özü tərəfindən seçildiyini göstərmişdir. Bu da əsəri Şərq müəlliflərinin, o cümlədən, Nizaminin (öz istəyini, iradəsini ifadə etmək hüququ olmayan, atasının istəyini sözsüz həyata keçirən qadın obrazının təmsil olunduğu) poemasından fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biridir. Ə.Şövqi yəqin ki, bu adəti əsərə daxil etməklə yaratdığı qəhrəmanın yüksək xarakterini göstərməyə çalışmışdır: öz istədiyini həyat yoldaşı seçmək ixtiyarı olduğu halda Leyla, atasının istəyinə getməyə razılıq verir.

Vəzifə borcu və təqvanın tələq olunduğu tərbiyə ilə böyüməsi Leylanı öz sevgisinin arxasınca getməsinə mane olur. Leyla mühafizəkarcasına qədim adət-ənənələrə riayət edir, istədiyi ilə deyil, ailəsinin seçdiyi şəxslə ailə qurur:

لقد زوّجتُ مَمَّنْ لم يكن ذوقِي ولا طَعْمِي
ومن يكْبُرُ عن سَنِّي ومن يصغُرُ عن علمِي

(Mən, istəmədiyim, mənə tay olmayan biri ilə evləndim
Yaşca məndən çox böyükdür, elmi məndən kasad.)

Leylanın yoldaşı Vird bu əsərdə humanist, xeyirxah bir obrazdır. Müəllif bu obrazın xarakterini, Leylaya münasibəti Qeys ilə görüş səhnəsində geniş təqdim edir; “Mən zalım deyiləm, Qeys, mənə zülm olunubdur” (أنا الذي ظلمت قيس) (ما أنا الذي ظلم) deyən Vird hər iki aşiqin halını anlayıb onları görüşdürür. Kədərli taleyin onları bu qismətdə bir araya gətirdiyini düşünür [9, s.102]:

قيس أرى الموقف لا يجمعنا أنت حبيب القلب و الزوج أنا
يا لكما مني. و يا لي منكما نحن الثلاثة ارتطنا بالقضا

(Görürəm ki, Qeys, burda biz bahəm ola bilmirik.

Mən onun yoldaşıyam, məhbubu sənsən.

Mən sizə əzab verəcəm, ya siz mənə

Bu bizim üçümüzün ağır taleyidir.)

Eşq iztirabıyla yaşayan Leyla sevdisinin vüslətinə yetirəcək digər imkanı da qəbul etmir: Qeyslə qaçmağa razılıq verməyib deyir ki, əgər əri mərhəmət və xeyirxahlıq edib (ولستُ بارحَةً من داره أبداً حتى يُسرَّحني فضلاً وإحساناً) onu buraxarsa belə, heç vaxt onun evindən ayrılmaz.

Qeyslə görüşdüyü bu səhnədə Leyla Qeysə qurduğu izdivacın mahiyyətini açıqlayır, yaşadığı evi ölü məzar ilə vəsf edir: [9, s.104]

فنحن اليوم في بيت على ضدين منضم هو السجن و قد لا ينطوي السجن على ظلم

هو القبر حوي متيين جاريين على رغم

شتيتين و إن لم يبعد العظم من العظم

فإن القرب بالروح و ليس القرب بالجسم

(Bu gün biz iki zidd bağlılığı olan bir evdəyik. O məhbəsdir və məhbəs zülmə bağlı olmaz.

*O, iki ölü qonşunun yaşadığı məzardır,
Ayrı olsalar da, sümük sümükdən ayrılmaz.
Doğmalığ ruh iylədir, cisim ilə olmaz.)*

Şövqi öz əsərində qədim bədəvi ərəb cəmiyyəti üçün yad olan səhnələr vermişdir; Bunu ilk pərdənin əvvəlinci şəklində Leylanın gecə vaxtı qonaq gəlmiş Yəsribli (Mədinəli) şair İbn Zərihi qarşılıması, digəri İbn Zərihin elçilik üçün Leylanın atasına deyil, birbaşa qızın özünə müraciət etməsidir ki, bunların hər ikisi ərəb adətlərinə zidd olub, Avropa ənənəsinin nümunəsidir.

Hüseyn Mücib əl-Misri bu səhnələrlə bağlı şərh verir ki, *“Farslar və türklər öz poemalarında bu dastana yaşadıkları dövrün ruhunu əlavə etdikləri kimi, Şövqi də müasiri olduğu əsrin dəyərlərinə yer vermişdir.”*

Bununla bərabər Ə. Şövqi pyesdə ərəblərin dini dəyərlərini də təqdim etmişdir ki, bu şairin özünün mövzuya əlavəsidir; İkinci pərdədə İmam Hüseyn karvanının yürüşünü təqdim edir, İmamı mədh edir. Şair bu səhnədə, eyni zamanda, ərəblərin məzhəb təəssübünü qeyd etməklə, dini bağlılıqda özünün tolerantlığını bildirmişdir:

ما الذى أضحك منى الطبيبات العامرية
الأني انا شيعي و ليلي اموية؟

*(Amiri gözəllərinə məni güldürən nədir belə?
Mənim şiə olmağım, Leylanın Əməviyyə?)*

Hər iki əsərdə Nizami üslubu ilə Ə.Şövqi üslubu arasında da fərq var. Nizaminin üslubuna hakim olan xüsusiyyət lirikayla bərabər epik təhkiyədir. O, hissi incəlikləri bol təşbeh və istiarələrlə uzlaşdırdığı kimi, təhkiyəni də özünəməxsus nümunələrlə bəzəmişdir.

Ə.Şövqi üslubunda əsas xüsusiyyət lirizmdir. Hətta, demək olar, Şövqi bilərəkdən əfsanədən məhz özünü lirik şair kimi ifadə etməyə imkan verən parçaları seçmişdir. Onun əsərində Məcnunun şeirləri, sözün əsl mənasında, sevgi himnidir.

Nəticə

Təsnif və təhlillərdən görüldüyü kimi, mövzu və buna yönəlmiş ana fikirdən başqa “Leyli və Məcnun” hekayəsinin ərəbcəsi ilə farsçası bir-birindən ayrı orijinal iki sənət əsəridir. Mövzu eynidir, məlum rəvayətdən götürülmüşdür. Mənbə eynidir, fikir də eynidir: Vəhdəti-vücuda əqidəsi və İlahi eşq fəlsəfəsi.

Nizami mövzunun bağlı olduğu Ərəbistan mühitinin yeknəsəkliyi, bəsitliyi və özünün də dediyi kimi ilham verməyən qumsal və daşlığına görə hadisələrin gedişində bir sıra dəyişikliklər etmiş, əsərə yüksək əxlaqi keyfiy-

yətləri və fəziləti nümayiş etdirmək, insanın qəlbində xeyirxah duyğular yaratmaq üçün fərqli təhkiyələr əlavə etmiş və bununla özünün humanist düşüncəsini təqdim edərək bu ərəb dastanına yeni ruh vermişdir.

Ə.Şövqinin “Məcnunu-Leyla” pyesi gözəl ahəngli lirik şeirlər toplusudur. Əsərlərində millətinin şanlı tarixini qələmə alan vətənpərvər şairin bu əsəri yazmaqda əsas məqsədi ərəblərin fəzilətini vəsf etmək, onların xeyirxah və humanist hisslərini və yaxud Qeys ilə Leylanın əhvalatı fonunda adət-ənənənin qorunması uğrunda fədakarlığı tərənnüm etmək olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Həmidov, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında. – Bakı: “Elm”, – 2007.
2. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. tərc.: S.Vurğun. – Bakı, – 2004
3. Rezulzadə, Mehmet Emin. Nizami.– Ankara: Milli Eğitim Basımevi, – 1951.
4. Бакиханова, Нигяр. Драматургия Ахмада Шауки. ЭЛМ, – 2013.
5. Бертельс, Е. Низами. – 1947.
6. Бертельс, Е. Истоцники Лейли и Меджнун Низами. \ Низами: Сборник первый. – Азернешр, Баку, – 1940.
7. Sunan Kalijag (دراسة تحليلية اسلوبية) . جوكاكرتا, 2015 الأساليب في ياجوجاكرتا "مجنون ليلي" المسرحية الشعرية
8. 2008. ابراهيم السامرائي. الزهرة لأبي بكر محمد بن داود الأصبهاني.
9. احمد شوقي. مجنون ليلي. المكتبة التجارية الكبرى
10. احمد هيكل. الأدب القصصي و المسرحي في مصر: من أعقاب ثورة 1919 الى قيام الحرب الكبرى الثانية. دار المعارف – القاهرة: 1983.
11. دلال عباس. قصة مجنون و ليلي في الأدبين العربي و الفارسي.
12. ديوان مجنون ليلي. جمع أبي بكر الوالبي. 1988.
13. عبد الله عبد الرحمن الغويل. قراءة في مقارنة المستشرق الفرنسي أندريه ميكل لقصتي مجنون ليلي و تريستان. \ مجلة شمالجنوب, العدد السابع, 2016 يونيو. ص. 31-50
14. محمد غنيمي هلال. دراسات أدبية مقارنة. مجنون ليلي. أنتونيو. كليوباترة. هيبانتيا. القاهرة. 1985.
15. محمد مندور. محاضرات عن مسرحيات شوقي. 1955.
16. محمود حامد شوكت. المسرحية في شعر شوقي. مطبعة المقتطف المقطم. 1947.
17. نظامی گنجوی. لیلی و مجنون. بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر, 1386.

Shahana Shahbazlı

Summary

The story of layla and majnun: comparative study of nizami ganjavi's and ahmad shawqi's works

The story of Layla and Majnun has gained great popularity since ancient time in the world literature, especially in Persian and Turkish literature. In the comparative literature, both Arab and other modern researchers have addressed this

issue examining the impact of this story on the literature of other peoples and the exploration of the similarities of works on this topic has become widespread.

In this article, the poem "Leyli and Majnun" by Ganjali Nizami, a prominent representative of Persian literature in the East and the play "Majnun-Leyla" by Ahmad Shawqi, Amir al-Sho'araa ("the Prince of Poets") of modern Arabic literature are involved in a comparative study.

The poem "Leyli and Majnun" of Nizami is the most beautiful example of interaction between Arabic, Persian and Azerbaijani literature in which Arabic language and culture had a great influence and Persian was the main literary language.

In the article the sources of the story of Qays in ancient Arabic literature are studied and the both of the works are analyzed comparatively.

Шагане Шахбазлы

Резюме

История лейлы и меджнуна: сравнительное исследование произведений Низами Гянджеви и Ахмада Шауки

Тема Лейлы и Меджнуна с древних времен приобрела большую популярность в мировой литературе, особенно в персидской и турецкой литературе. В сравнительной литературе как арабские, так и другие современные исследователи обращались к этой теме исследуя влияние этой истории на литературу других народов и сходства между работами по этой теме.

В этой статье проводится сравнительное исследование поэмы «Лейли и Меджнун» Ганджали Низами, видного представителя персидской литературы на Востоке и пьесы «Маджнуну-Лейла» Ахмада Шауки, «Эмир поэтов» современной арабской литературы.

Поэма Низами «Лейли и Меджнун» является прекраснейшим примером взаимодействия арабской, персидской и азербайджанской литературы и одним из самых красивых произведений средневековой азербайджанской литературы, в которой арабский язык и культура имели большое влияние, а персидский язык был основным литературным языком.

В статье исследуются источники истории Кайса в древнеарабской литературе и анализируется работа обоих поэтов.

*Rəyçi: : fil.e.d., prof.İ.Həmidov
Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2021*

UOT 82.

Şəhla Nağıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
nshahla1@mail.ru

N.GƏNCƏVİNİN "YEDDİ GÖZƏL" POEMASINDA RƏNGLƏRİN FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİNİN İNGİLİS DİLİNDƏ VERİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: *"Haft peykər", dördüncü iqlim gözəli, Xarəzm şahzadəsi, hind şahzadəsi, Xəmsə, yeddi gözəl, Məğrib şahzadəsi.*

Keywords: *"Seven Beauties", princess of the fourth clime, princess of Kharazm, princess of India, Khamsa, princess of Maghrib.*

Ключевые слова: *«Семь красавиц», четвертый климатический принцесс, принцесса Харазма, принцесса Индии, Хамса, Принцесса Магриба.*

Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880-ci ildönümü münasibətilə 2021-ci ilin Azərbaycan Respublikasında Nizami Gəncəvi ili elan edilməsi Respublika Prezidentinin ədəbiyyatşünasların-bütövlükdə ədəbi aləmin dünyaya poeziya xəzinəsinə qiymətli incilər bəxş etmiş böyük Azərbaycan şairinin yaradıcılığına dövlət səviyyəsində yenidən nəzər salmaları üçün bir çağırışıdır. Nizami Gəncəvinin dünya poetik və fəlsəfi fikrinin zirvəsində dayanan "Xəmsə"sinə daxil olan "Yeddi gözəl" poeması da digər əsərləri kimi, o dövrdə olduğu kimi bu gün də qadın gücünün, müdrikliyinin, zəkasının nələrə qadir olduğunu, zərif qadın gücü ilə daha da möhkəmlənən ölkə liderlərinin fəaliyyətini əks etdirdiyi üçün çox aktualdır.

Məhz buna görədir ki, dərin fəlsəfi mahiyyət kəsb edən "Yeddi gözəl" əsəri haqqında çoxlu sayda tədqiqat əsərləri yazılmış, əsər dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Sətiraltı məna, zəngin simvolizmi özündə ehtiva edən əsərdə Sasani şahənşahı Bəhram şahın yeddi gözəl üçün tikdirdiyi sarayları yeddi rəng, həftənin yeddi günü və yeddi planetlə birbaşa əlaqəsini əks etdirərək şair özünü həm də bir filosof-alim, astronom kimi təsdiq etmişdir. Buna görə də, Nizami Gəncəvi "Yeddi gözəl" poemasını fars dilində "Haft peykər" adlandırmışdır ki, "peykər" sözünün bir mənası da ulduz, planet, səma cismi deməkdir.

"Haft-Peykər" Hindistandan Bizansa qədər Yer kürəsinin müxtəlif guşələrindən nigaha girdiyi yeddi şahzadə xanımın Bəhram şaha bir-birinə

bənzəməyən süjet xətti olan nəql etdiyi hekayələri əhatə edir. Hekayələrdə rənglər Sufi ənənəsindəki sevginin yeddi mərhələsini – qara rəngdən ağ rəngə qədər olan təkamülü təmsil edir [4].

These celestial bodies are visible to the human eye; people in ancient times were able to observe how they moved across the sky. It is also where the term “planet” comes from; it is originated from the Greek word meaning “wanderer.”

Şeyx Nizaminin XII əsrdə yaşamasına baxmayaraq planetlər haqqında çox gözəl məlumatı var idi. Qədim zamanlarda insanlar səmada planetlərin necə hərəkət etdiklərini gözlə görə bildikləri kimi, şair də müxtəlif mənşədən qaynaqlanmalarına baxmayaraq, planetlərin hər birinin həftənin bir gününün adı ilə bağlı olmasını bilirdi və bunu “Yeddi gözəl” əsərində əks etdirmişdi.

Bazar günü və bazar ertəsi Günəş və Ay planetlərinin hökm etdikləri günlərdir. Yalnız çərşənbə axşamı Mars planetinin idarə etdiyi alman tayfalarının “Tiu” adlandırdıqları Roma müharibə tanrısının adını özündə ehtiva edir. “Tyunun günü” anlamını verən “Day of Tiu” və ya “Tiu's day” zaman keçdikcə “Tuesday”(çərşənbə axşamı) sözünə çevrildi.

Həftənin növbəti günü-çərşənbə italyanca “Mercoledì”, ingiliscə “Mercury” adlanan Merkuri planetinin adı ilə əlaqəlidir. Almanların ingiliscə “Thor” adlandırdıqları ildırım tanrısı Donarı Yupiter planeti idarə edir.

Venera planetinin (Venus) adı cümə gününü italyan dilində ifadə edən “Venerdì” sözündən gəlir. İngiliscə “Friday”, alman dilində “Freitag” adlanan cümə günü alman ilahəsi Freyanın şərəfinə bu cür adlandırmışdı. Şənbə günü ingiliscə “Saturday”, almanca “bazar günündən əvvəlki çərşənbə” mənasını verən “Samstag” or “Sonabend” yəhudilərin “istirahət günü” anlamını verən “Sabbath” sözündən törəmişdir. Saturin planetinin ingiliscə adı (Saturn) ilə şənbə gününün ingiliscə adı (Saturday) səslənmə baxımından çox bənzərdirlər [5].

Beləliklə, planetlərin idarə etdiyi günlər hər biri bir rəngin simvoludur və poemada qara geyimli Hindistan şahzadəsinin sarayı Saturin planeti - şənbə günü, sarı geyimli Türkmənistan şahzadəsinin sarayı Günəş planeti – bazar günü, yaşıl geyimli Xarəzm şahzadəsinin sarayı Ay planeti - bazar ertəsi, qırmızı geyimli slavyan şahzadəsinin sarayı Mars planeti - çərşənbə axşamı, mavi geyimli Məğrib şahzadəsinin sarayı Merkuri planeti - çərşənbə günü, səndəl ağacı rəngli geyimli yunan şahzadəsinin sarayı Yupiter planeti – cümə axşamı və ağ geyimli İran şahzadəsinin sarayı Venera planeti - cümə günü ilə əlaqələndirilir və yeddi gözəlin söylədiyi hekayə yeddi rəng, yeddi gün və yeddi planet arasındakı əlaqələri əks etdirir.

Həmçinin, əsərdəki yeddi gözəlin hər birinin hekayəsi bir rəngin ruhunu əks etdirir, bu rəngə üstünlük verən sonluqla bitir və həmin gözəl hekayəni danışarkən həmin rəngli libasda olur. Bəhram şahın da onların hər biri üçün tikdirdiyi sarayın gümbəzini bu rəngə boyatmış olur və həmin gümbəzə bu rəngdə olan libasda gəlir.

Bütün bu incəlikləri nəzərə alsaq, əsərin ingilis dilinə uğurlu tərcüməsi tərcüməçidən böyük səriştə tələb edir desək yanılmazıq.

Şənbə günü qara gümbəzdə Bəhram şaha birinci iqlimdən olan Saturnun hökm etdiyi qara geyimli Hindistan şahzadəsi söylədiyi hekayətində Behişt sarayının hər ay onların sarayına gələn başdan-ayağadək qara geyinmiş xanımlarından biri Simürğ quşu kimi yox olub uzun müddət sonra qara libasda saraya qayıdan padişahının qaraya bürünməsinin səbəbindən bəhs edir. Yox olduğu müddətdə padişahın qaraya bürünmüş bir qonağının müşayəti ilə hamının qara geyindiği bir şəhərə bu sirri öyrənmək məqsədilə getdiyi aydın olur.

Padişah rastlaşdığı bir qəssaba qonaq olur və ev sahibi ona bu sirri açacağına söz verir onun qarşısına qoyduğu səbətə girməsini istəyir. Həmin an göylərə yüksələn səbət bir cənnəti-məkanda yerə enir və əhatəsi huri-mələklərlə dolu olur. Həmin məkanda tamahkarlıq etməsi, səbrsizlik göstərməsi səbəbindən həmin səbətlə gəldiyi yerə geri göndərilir və düşdüyü cənnəti-məkandan ömürlük məhrum edilməklə cəzalandırılır. Həmin gündən padişah qara libasa bürünür və qara rəng onun sevimli rəngi olur və bu fikir hekayənin sonunda əz əksini belə tapır:

Zülmat gecə ayı çırağban eylər,
Soltanlar çətrini qaradan eylər.
Rənglərin yaxşısı qaradır, qara,
Balıq beli hara, sümüyu hara?
Qara tükdür verən gənclikdən nişan,
Qaranlıq göstərər ağ üzü cavan.
Göz qarası ilə görər cahanı,
Kim görmüş ləkələr örtün qararı?
Gecə örtməsəydi qara ipəklər
Ayın beşiyinə yarardı məgər?
Yeddi rəng tanıyır geniş asiman,
Qaradır rənglərə üstün hər zaman. [2,s.155]

Qara rəng kədər, peşimançılıq ifadəsi olsa da, bu rəngə məhkum olanlar onun içində hüsur tapır və onu rənglərin ən yaxşısı kimi təsvir etdiyi fikir ingilis dilinə tərcümədə də öz əksini bu baxımdan tapır:

The moon in blackness shines from bright,
king-like, 'neath parasol of night.

There is no better hue than black;
fish-bone's less prized than fish's back.
Black hair's a sign of youth; and down
of black the youthful face adorns.
The eye's black pupil views the world,
And robes of black are never soiled.
The moon- if the night's fine silks weren't black-
Would a fit bridal chamber lack.
Seven colors 'neath the seven thrones:
No color beyond black is known. [3,s.132]

“Balıq beli hara, sümüyü hara” misrasındakı incə mənəni tərcüməçi “fish-bone's less prized than fish's back” (balıq sümüyü belindən daha az qiymətli) kimi çevirərək mənə adekvatlığına nail olmuşdur.

Həmçinin,

Gecə örtməsəydi qara ipəklər
Ayın beşiyinə yarardı məgər?

“The moon- if the night's fine silks weren't black-
Would a fit bridal chamber lack”

misralarında “qara ipəklərin ayın beşiyinə salınan pərdə” kimi təsviri, tərcümədə bu “ayın gəlin otağına çəkilən pərdə” kimi təqdim olunmasına mənə təhrifi kimi deyil, hədəf dilin oxucularının zövqünə uyğun bir az daha romantik təsvir etmək kimi dəyərləndirilir.

Yeddi rəng tanıyır geniş asiman,

Qaradır rənglərə üstün hər zaman

misralarının tərcüməsində tərcüməçi qafiyə xatirinə etdiyi manevr uğursuz alınmışdır. Belə ki,

Seven colors 'neath the seven thrones:

No color beyond black is known.

tərcümə mətninin sətiri tərcüməsini versək, “yeddi krallıqda mövcud olan yeddi rəngin arasında qaradan başqa heç bir rəng tanınmır” fikrinin mənbə mətnində ifadə olunan mənasından tam əksini görürük.

Seven colors 'neath the seven thrones:

Among them black is best known.(Onların arasında qara ən yaxşı tanınır.)kimi verilsə, mənbə mətnlə tərcümə mətninin mənası daha adekvat olardı.

Yekşənbə günü sari günbəzdə ikinci iqlimdən olan Günəşin hökm etdiyi gözəl Yağmənəzin – türk gözəlinin hekayətinə əsasən İraqda kənizsatan padişah qadınlardan başı çox bələlər çəkdiyi üçün evlənməmişdi. Hər dəfə satın aldığı kənizi cadugər bir qarı yağlı dil tökərək Rumun xanımı, Tərazgözəli – deyə, təriflərdi. Alınan kənizlər belə hörməti görüb özlərini xanım

adlandırardı. Padişahın kənzilər arasında şahənə birisindən çox xoşu gəlsə də, kənz onunla evlənməyə razı deyildi. Hər zaman padişaha belə anlarda köməyə gələn cadugər qadın yardımçı olmağa səy göstərsə də, müvəffəq olmur və şah qarını qovur. Xoşlandığı gözələ Süleymanla¹ Bilqeysin² iflic olan övladlarının sağlması üçün mələk Cəbrayıl müraciət edərək ondan yalnız ərlə arvadın hər zaman bir-birinə düz danışacaqları təqdirdə övladlarının şəfa tapacaqları barədə əhvalatı danışır. Ər və arvadın bir-birinə verdikləri hər biri üçün sirt kimi saxlanan suallara düz cavab verdikləri vaxt övladları nicat tapır. Şah kənzdən də bu əhvalatda olduğu kimi ona doğru danışaraq şahla izdivaca razılıq verməməsinin səbəbini söyləməyi xahiş edir. Türk gözəli onların nəslindən olan xanımların hamısının dünyaya uşaq gətirərkən dünyalarını dəyişdiklərini bildirərək doğru cavab verir və nəhayət şahla nigaha girməyə razılıq verir.

Zər qıfılı açdı qənd sandığından

Mirasındada deyildi ki kimi bu gözəlin paltarının və Bəhram şahın onun üçün tikdirdiyi sarayın günbəzi zər rəngində-sarı rəngdədir:

Ürək açan olur sarı hər zaman,

Halvaya təm verər ancaq zəfəran.

Zəfəran sarıdır, aldırma, burax,

Onu yeyənlərin şadlığınabax!

Sarı bir örtüyün dalından axşam,

Yaxşı işıq verər yaxılanda şam.

Sarıydı Musanın danası, əlbət,

Çoxverdilərona, odurki, qiymət,

Sarıdır, şənliyinmayasıdırzər,

Sarı gil ən baha qiymətə gedər. [2,s.211]

İngiliscəsi:

Yellow's the source of joy; 'tis that
makes saffroned halvâ taste so sweet.

Don't look at saffron's yellow; hail
the smiles it brings. A yellow veil
makes bright the candle's flame; the calf
of Gold* from yellow gained its worth.

Bright yellow, gold's the source of cheer;
for this is yellow ochre* dear. [2,s.210]

¹İsrail Krallığının üçüncü kralı

²Bilqeyis Zişərh qızı, Səba məlikəsi və ya Makidahazırki *Efiopiya* və ya *Yəmən*in ərazisində mövcud olduğu guman edilən tarixi Səba Krallığının hökmdarı olmuşdur.

Sarıydı Musanınm danası³, əlbət,
Çox verdilər ona, odur ki, qiymət.

Misraları ingilis dilinə tərcümədə “the calf of Gold” kimi verilməsi adekvatlığın saxlanması baxımından uğurlu hesab olunur.

Bəhram şah düşənbə günü – Ayın hökm etdiyi gün – yaşıl günbəzə – üçüncü iqidən olan şah qızının – yaşıl geyimli Xarəzm gözəli Nazpərinin hekayətini dinləyir. Hekayənin qəhrəmanı Bişrin yol gedərkən nazlı bir gözəllə rastlaşır, Bişrin onun gözəlliyinə heyrətdən çıxardığı qəfil səsdən diksinirək rübəndi yerə düşür. Bu an onun misilsiz gözəlliyi Bişrinin ağılını başından alır və ona sevgisi könlündə əbədi məskən salır. Yol boyu o gözəl pərinin eşqini unutmaq üçün Beytül müqəddəsə yollandı. Yolda Bişrinə zahiri xoş olan, bədxah bir nəfər qoşulur. İsmi Məlixə olan və özünü imami-ələm adlandıran bu insan ağılı–kamalı ilə hər şeyi alimlərdən mükəmməl bildiyini izhar edir və sonda səhrada rastlaşdıqları sudan yananlar üçün qoyulmuş su küpünə girib çimərkən boğulur. Onun əmanətini ailəsinə gətirən zaman ona qapı açan xanımın Bişrin yolda gözdən qaçırdığı gözəl pərinin olduğunu görür və Məlixənin əhvalatını ona olduğu kimi danışır. Ərinin ona qarşı da etdiyi bəd əməllərini Bişr ilə bölüşən xanım da Bişrin yaxşı bir insan olduğunu görüb ona könül bağlayır. Bişr kəbin kəsdirib onunla evlənin.

Huri-mələklərin libasının rəmzi olan yaşıl rənglə o özünü çox xoşbəxt hesab edən şahzadə bəd nəzərdən uzaq olmaq üçün dualar edir, yaşıla bürünür və yaşıl rəngi belə mədh edir:

Sevdi o gözəli pərilər kimi,
Yaşıl paltar geydi hurilər kimi.
Sarıni atıb, gey yaşıl libası,
Sərvi bəyəndirir yaşıl olması.
Əkinə rövneqdir yalnız yaşıl rəng,
Odur mələklərə verən min bəzək.
Yaşılıq hər şeyin tərəvətidir,
Yaşıl rəng gözləri işıqlı edir.
Bitki yaşılıqla həmahəng olar,
Cavanlıq hər zaman yaşıl rəng olar. [2,s.182]
İngiliscəsi:
Since like an angel she did seem,
He sewed a dress of heavenly green.
Better than yellow robes are green;
green well befits the cypress' form.

³“Tövrət”dəki “Qızıl dana”

Green in the field of healthy corn;
in green the angels are adorned.
Green, above all, is the soul's choice;
Green verdure makes the eyes rejoice.
The growing plants are green of hue;
Green is the color of all that grows. [3,s.157]

Green, above all, is the soul's choice;
Green verdure makes the eyes rejoice.
The growing plants are green of hue;
Green is the color of all that grows.

Misraları tərcümə mətnində mənbə mətndəki mənanı tam əks etdirmir. Belə ki, yaşıl rəng "qəlbin seçimi olması", "yaşıl rəngin gözü əyləndirməsi", "boy atan nə varsa yaşıl rəngdə olması" kimi fikirlər mənbə mətndəki fəlsəfi mənanı sanki kiçildir, əhəmiyyətini azaldır. Həmin misralar

Green gives freshness to everything,
It is green that makes eyes bright.
Plants harmonize their color with green,
Youth's color is forever green.

Kimi verilsə, yaşıl rəngin mənasının daha qabarıq nəzərə cərpəcəyini düşünürük.

Seşənbə günü qırmızı günbəzdəki dördüncü iqlimdən olan rus elinin gözəl şahzadə qızının şaha söylədiyi hekayədə bir diyarda yaşayan şahın nazla bəstələnmiş gözəl qızının elçilərin çoxluğundan cana doyub bir dağ başında özünə qəsr tikdirməsindən və sirli, tilsimli yolları qət edib onun yanına gəlməyi bacaran cavanları dörd suala cavab tapa bilmələri ilə sınağa çəkməsindən bəhs edir. Bu sınaqlardan qalib çıxan bir gənci özünə ər seçir və bu seçimdən məmün qaldığından şadyanalıq rəmzi olaraq qırmızı geyinir, qırmızıya bürünür:

Al təzə bəzəkdir qəlbə, əziz tut,
Hər zaman bahadır qırmızı yaqut.
Zər qırmızı kükürd adını aldı,
Qırmızı geyməklə adı ucaldı.
Qan ki, ruhumuza qarışdı yaşar,
Canın bu lütfündə qırmızılıq var.
Ey insan oğlunda yaxşılıq gəzən,
Əsl yaxşılığı al rəngdə bil sən.
Qızılıgül olmasa qırmızı hərgah,
Güllərin içində sayılmazdı şah. [2,s.199]

İngiliscəsi:

Red-wondrous , novel hue-bestows
Upon red gems their value. Gold,
Which some do call redsulphur, boasts
of red its attribute foremost.
Blood with the vital spirit mixed,
Is red because it has life's grace.
In those in whom you'd beauty find,
a ruddy hue is beauty's sign.
The rose would not the garden rule
If it were not bright red in hue.

[2,s.173-174]

Qızılgül olmasa qırmızı hərgah,
Güllərin içində sayılmazdı şah.

Kimi misralarla qırmızı rəngin əhəmiyyətini, mənasını daha da qabartması tərcümədə tərcüməçinin də nəzərindən qaçmamış və onu

The rose would not the garden rule
If it were not bright red in hue.

Kimi çevirməklə tam adekvatlığa nail olmuşdur.

Firuzə rəngli günbəzdə beşinci iqlimdən gətirilən göy rəng geyimli Misir gözəli Bəhram şahı Misir ölkəsində Yusifə bənzər camallı Mahan adlı gəncin bir gün şərki ilə rastlaşdığından və şərki ona bol qazanc vəd edərək onun arxasınca gəlməsini istəməsindən bəhs edən hekayə danışır. Mahan onun arxasınca gedərkən onu gözdən itirir və yol boyu başına çox qorxulu əhvalatlar gəlir. Sonda insan cildinə girmiş divlə rastlaşır və böyük əziyyətlər çəkir.

Xilaskarm Xızram, – dedi, – mən sənə,

Gəlmişəm tutmağa əlindən sənə.[2,s.201]

– deyən Xizra sığınır və onun köməyi ilə özünü div azdıran yerdə görür. Bağlı qapını açaraq o xaraba ölkədən öz ölkəsi Misirə gəlir. Yoldaşları onun kədərinə görə göy rəngli geyimdə idilər. O da göy paltar geyir və özünü onlara oxşadır:

Göyə ən xoş gəldi, göy rəng görüdü,

Başqa rəng tapmadı, göyə bürüdü.

Hər kim ki, əyninə göy paltar geyər,

Günəşi özünə ürək eyləyər.

Əzrəqgülü ki var, göy əlbisəli,

Bu üzdən olmuşdur günəşqürsəli

Günəş hər tərəfə dolandırsa baş,

Ona üz döndərər gül yavaş-yavaş.

Hər gün ki, göy rəngdir eşit, müxtəsər,
Ona günəşpərəst hindu deyərlər. [2,s.223]

İngiliscəsi:

The lofty sky has found no hue
nobler for its silk robes than blue.

Who wears the color of the sky,
the sun's but bread upon his tray.

That flower is blue which is so prized
a disk from the sun's disk receives.

Whichever the sun inclines

The flower regards it. Indians,

Because of this, call every flower

that's blue in hue, "sun-worshipper".[3,s.197]

Hər kim ki, əyninə göy paltar geyər,

Günəşi özünə ürək eyləyər.

misraları tərcümədə öz əksini

Who wears the color of the sky,

the sun's but bread upon his tray.

Kimi tapmışdır ki, bu da mənanı düzgün və zəngin dillə təqdim etmək baxımından uğurlu alınmışdır.

Pəncşənbə günü altıncı iqlimdən gəlmiş gözəlin yanında səndəl ağacı rəngli geyimdə olan Yupiterin hökm etdiyi Çin gözəlinin danışdığı hekayət həmin dövrdə də, bu günkü kimi aktual olan xeyirlə şərin mübarizəsindən bəhs edir. Xeyirlə Şərin yol yoldaşlığı zamanı bir içim su üçün Xeyirin gözlərini çıxararaq, həm də, onu susuz qoyan Şərin bədxah əməlindən bəhs edən bu hekayədə Xeyir bir xeyirxah Kürdün səndəl ağacının yarpağını toz halına gətirərək onun gözlərinə töküüb onu sağaltmasını təsvir edir. Xeyirin qələbəsi ilə başa çatan mübarizədə səndəl ağacının yarpağının böyük rolu olduğu üçün Bəhram şahın səndəl ağacı rəngli geyimdə olan bu gözəl üçün tikdirdiyi sarayda səndəl ağacı rəngini belə ifadə edir:

Ona xoş gəlmişdi səndəl havası,

Səndəl rəng olmuşdu onun libası.

Bağlardı hər zaman səndələ əməl,

Edərdi əynini daima səndəl.

Səndəl asayışın ruhu, qanıdır,

Ətri hər bir zaman can nişanıdır.

Tozu yox eyləyər hər dərdi-səri,

Qurtarar yangıdan odlu ciyəri. [2,s.168]

İngiliscəsi:

Of his deep love and gratitude,
he dyed his robes in sandalwood.
With nought else would he have to do,
And dressed in nothing but its hue.
In sandalwood lies the soul's ease;
Its odour doth the spirit please.
Rubbed sandalwood cures headache; treats
the fevered heart, the liver's heat. [3,s.216]

Səndəl ağacı rənginin təsvirindəki

“Tozu yox eyləyə hər dərdi-səri,

Qurtarar yanğıdan odlu ciyəri”.

“Rubbed sandalwood cures headache; treats
the fevered heart, the liver's heat”

Kimi tərcümə edilmişdir ki, adekvatlıq baxımından şairin fikrini qismən əhatə etsə də, “dərd-sər “deyərkən şair əslində insanın ürək, ciyər yanğısı, baş ağrısı kimi problemlərindən daha çox Xeyirin kor olmuş gözünü sağaltması fikrini qabartmaq istədiyi üçün

“Rubbed sandalwood cures all;

And treats the liver burning from pain”

Kimi verilməsi daha məqsədə uyğun görünür.

Adına günü ağ günbəzə yeddinci iqlimdən gətirilmiş ağ rəng geyimli İran gözəlini hekayəti sevdidi gözələ qovuşmaq istəyən bir gəncin bu vüsala çatmaq üçün uzun yollar keçməsi, maneələrlə qarşılaşması və onların hamısını dəf edərək nəhayət arzusuna çatması ilə bağlıdır. Xacənin özünün sahib olduğu cənnət bağı bağlı olduğu üçün o oraya oğru kimi gizli deşikdən girməsinə görə huri mələklərin qəzəbinə tuş gəlib onlar tərəfindən döyülsə də, sonda onların rəğbətini qazanıb öz muradına çatır və həyatında tərtemiz ağ bir səhifə açır. Sevdidi gözəli özünə halal edib vüsəlinə çatır ki, bu da ləkə götürməyən, təmizlik, saflıq simvolu olan ağ rənglə müqayisədə təqdim olunur:

Səməm saflığında, gümüş qədər ağ,

Günəş kimi təmiz, gün kimi parlaq,

Gündüzün işığı ağılığındadır,

Ayın yaraşığı ağılığındadır.

Rənglər çox sünidir, dünyada bir ağ

Bilməyir sünilik, bilməyir boyaq.

Nə zaman eyləsən haqqa ibadət,

Ağ libas geyməkdir yaxşı əlamət. [2,s.261]

İngiliscəsi:

From white does the day's brilliance come;
From white the-world illumining the moon.
All hues with artifice are stained,
Except for white, which pure remains.
He who despairs when stained will be,
When pure, called 'white' by all who see.
In worship, when men strive for right,
It is the custom to wear white.[3,s.233]

Nə zaman eyləsən haqqa ibadət,
Ağ libas geyməkdir yaxşı əlamət.

Deyərkən şair namaz qılmağı, haqqa ibadət etməyi, yəni Allaha dua etməyi nəzərdə tutur.

Ağ libas saflıq, təmizlik simvolu kimi işlənir. Lakin tərcümədə bu incə məqam tərcüməçi hərfi tərcümə praktikasından qaça bilmədiyi üçün haqqa ibadət sözünü "when men strive for right" (adamlar hüquqları uğrunda mübarizə apardıqları vaxt) kimi tərcümə etmiş və mənə təhrifinə yol vermişdir:

In worship, when men strive for right,
It is the custom to wear white.

While worshipping, praying for God,
It's a good sign to wear white.

Kimi tərcümə edilməsi mənanı düzgün vermək baxımından daha məqsəduyğundur.

Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsərində Şərq müdrikliyi, poetik bəlağəti simvolların dili ilə böyük ustalıqla təsvir edilmişdir. Həmçinin, şair bu poemada yeddi ölkədən olan, yeddi iqlimi, yeddi planeti, yeddi mədəniyyəti təmsil edən müdrik və gözəl şahzadələri bir araya gətirərək bu gün həyatımızın ən aktual mövzusu olan multukulturalizmin ilkin mənzərəsini yaratmışdır.

Rəqəm və rəng mistikası orta əsrlərdə həm müdrik aləmi, həm də mistik aləmi izah etmək üçün əlverişli vasitə olmuşdur. Bu qədim türk düşüncə mədəniyyətindən irəli gələn bir keyfiyyəti. [1, s.33]

Yeddi gözəlin hər birinin aludə olduğu, hekayətini ruhuna köklədiyi rənglərin hikməti o dövrdən bu dövrə nəinki, azalır, unudulur, əksinə, hər dövrün nəbzini tutur, heç vaxt dəbdən düşməyən libasını geyir və bəşəriyyə-tə, Yerə, göyə-bütün planetlərə müdriklik, fərqlilik, rəngarənglik və zənginlik təlqin edir.

Poemada yeddi gözəlin şahın düşüncə və həyat tərzinə köklü surətdə təsir edən, onu əvvəlcə olduğu şəxsdən sədaqət, ədalət, zəhmətkeşlik, sevgi, dürüstlük kimi keyfiyyətləri əxz edən bir şəxsiyyətə çevirən hekayətlərdəki rənglərin təsvirinin Azərbaycan dilində ifadə etdiyi məna ilə ingilis dilinə edilmiş tərcümə mətnindəki mənanı müqayisəli təhlilə təsadüfi cəlb etməmişik. Poeziya incilərini fars dilində yazsa da, Nizami Gəncəvinin milli ruhu onun bütün əsərlərində, həmçinin, “Yeddi gözəl” poeməsindəki gözəllərin hekayətində, xüsusilə də rənglərin təsvirində aydın hiss olunur və biz etdiyimiz müqayisələrlə, uğurlu və uğursuz kimi qeyd etdiyimiz tərcümə nümunələri də, bu gün Nizami yaradıcılığının dünya ədəbiyyatında tutduğu mövqeni daha da qabartmaq baxımından təqdirəlayiqdir. Lakin sirlə, sehirlə dolu Nizami dünyasındakı bu yeddi rəngin ifadə etdiyi fəlsəfi məzmununda fars dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümədə açılmayan, ədəbi aləmə məlum olmayan və öz tədqiqini gözləyən çox məqamlar vardır ki, bunun da gələcək tədqiqatçıların və tərcüməçilərin nəzərindən və maraq dairəsindən yan keçməyəcəyinə inanırıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyeva-Kəngərli Gülşən. “Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeməsində rəqəm və rəngmistikası”. International conference on Works by Nizami Ganjavi as a Literary and Historical Source. May 7, – 2021, – Bakı: Azerbaijan.
2. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. – Bakı: Lider Nəşriyyatı”, – 2004, – 336 səh.
3. Nizami Ganjavi . ”Seven Beauties” Translated with an Introduction and Notes Julie Scott Meisami. / Hackett Publishing Compny: – 2015.
4. <https://theculturetrip.com/europe/azerbaijan/articles/the-seven-beauties-of-nizami-ganjavi/>
5. <http://www.sevenreflections.com/more/seven-days-in-a-week-seven-planets/>

Shahla Nagieva

Summary

Ways of reflection of philosophical essence of the colors in “seven beauties” by N.Ganjavi in english translation

The article deals with the way of translation of philosophical essence of the colors used in the tales told by seven beauties in the poem “Seven Beauties” by Nizami Ganjavi. Each color from black to white has their own essence in terms of reflecting the mood of the tale narrated by the beauty. Pieces from the poem describing the colors are compared with their English translation and evaluated from the point of view of their reflection and the meaning hidden in the bottom layer as well as the mood of the source text.

Шахла Нагиева

Резюме

**Способы передачи философской сущности красок в поэме Низами
Гянджеви "семь красавиц" на английском языке**

В статье рассматривается способ трансляции философской сущности красок, использованных в сказках семи красавиц в стихотворении Низами Гянджеви «Семь красавиц». Каждый цвет, в диапазоне от черного до белого, имеет свое значение в смысле отражения настроения сказки, рассказанной красавицей. Отрывки из стихотворения, описывающие цвета, сопоставляются с их английским переводом и оцениваются с точки зрения отражения смысла, скрытого в нижнем слое текста, и настроения исходного текста.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.İsmayılova
Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2021*

UOT 821. 11

Türkanə İbrahimova
Qərbi Kaspi Universiteti
ibrahimovaturkana.86@gmail.com

UINSTON ÇÖRÇİLL ŞƏXSİYYƏTİNİN VƏ YARADICILIĞININ BƏZİ ASPEKTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *ədəbi karyera, tarixi əhəmiyyətli hadisələr, memuarlar, iki cildlik bioqrafiya əsəri, məhsuldar yazıçı.*

Key words: *literary career, events of historical importance, memoirs, a two-volume biography, a prolific writer.*

Ключевые слова: *литературная карьера, исторически важные события, мемуары, двухтомная биография, продуктивный писатель.*

Dünya tarixinin nəhəngi, tanınmış söz ustadı, Uinston Leonard Spenser Çörçill, dünyanın siyasi və ədəbi tarixində nadir şəxsiyyətlərdən və sənət adamlarından biri kimi xatırlanır. Duruşu, geyimi, həyat tərzi ilə seçilən ictimai-siyasi xadimin və ədibin uşaqlıq illərindən ta ölüm gününə qədər həyat hekayəsi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, ədəbi diskusiyaların əsas mövzularından birinə çevrilmişdir.

Heç də təsadüfi deyildir ki, siyasi rəqibləri Uinston Çörçilli uzun müddət “həmişə tələsən cavan” – adlandırmışlar. Bu da bir həqiqətdir ki, dövlətçilik və siyasi fəaliyyətində o həmişə tələskənliyi ilə seçilmişdir. Ədibin tər-cümeyi-halını araşdıran publisist-yazıçı V. Q. Truxanovski Uinston Çörçill haqqında yazdığı kitabında qeyd edir ki, o nəinki həyatda, siyasi və dövlət işlərində də daim tələsib, hətta Allahın müəyyən etdiyi müddətdə yox, ondan bir neçə ay qabaq, daha doğrusu altı ayında gözlənilmədən, tələm-tələsik dünyaya gəlmişdir.

Bu barədə ingilis kübar və işgüzar dairələrinə xas olan ənənəyə görə Böyük Britaniyanın məşhur “Tayms” qəzetinin baş məqaləsində aşağıdakı elana diqqət yetirək:

“30 noyabr 1874-cü il Malboro nəslinə məxsus olan Blenxeynt sarayında xanım Cenni Çörçill vaxtından əvvəl doğulan oğlundan sağ-salamat azad olmuşdu”.

Uinston Çörçill daim anasını hörmət və ehtiramla xatırlamışdır. Ədibin xatirələrinin birində oxuyuruq:

“Mənim gözəl və sevimli anam Cenni olmasaydı, sözsüz ki bu dünya Uinston Çörçill kimi bir şəxsiyyəti tanımayacaqdı. Mən bu barədə anama və yalnız anama minnətdaram”.

Maraqlıdır ki, Uinston Çörçillin ilk gündən oxumağa həvəsi olmamışdır. Məktəb qaydalarına riayət etməyən balaca Uinstonun təhsil illərində o dövrün məktəblərində çubuqla döyülmə üsulundan istifadə olunurdu. Lakin bütün bunlar onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında təsir izini qoymuşdur. Kollecə daxil olanda isə o, imtahan üçün nəzərdə tutulan iki saatda bir neçə işarə yazmaqla kifayətlənmişdir. Buna baxmayaraq ciddi səyi hesabına kollecə daxil ola bilmişdir. Lakin onun təhsilə marağı əvvəlki vəziyyətdə olduğundan universitetə qəbul olmağı belə ağılına gətirməmişdir. Bununla belə, Uinston Çörçill fenomen yaddaşın sahibi idi. Dahi ingilis dramaturqu Uilyam Şekspirin (1564-1616) pyeslərindən böyük parçaları əzbər öyrənən gələcək baş nazir arada müəllimlərinin səhvlərini də düzəltməkdən çəkinməmişdir. Kollec tələbəsinin əməl etməli olduğu qaydalara məhəl qoymayan ədib çətinliklə buranı başa vurub üçüncü cəhddə süvari məktəbinə daxil olmuşdur. Atları sevməyən Uinston Çörçillin bu sahənin seçməsi bu təhsil ocağında əlavə fənlərin tədris edilməməsi idi. Bu təhsil müəssisəsinin digər üstünlüyü də təhsilin cəmi il yarımliq müddəti ilə əlaqədardır. Gənc Çörçill müharibədə iştirak etməyə tələsirdi. Süvari məktəbini bitirdikdən sonra leytenant rütbəsi ilə xidmətə göndərilir. Həmin dövrdə Kubada ispanların yatıra bilmədiyi milli-azadlıq hərəkatı baş qaldırmışdı. Məzuniyyət götürən Uinston Çörçill hərbi əməliyyat zonasına yollanır. Lakin hərbi kimi yox, İngiltərənin “Deyli Qrafik” (“Daily Graphic”) qəzetinin müxbiri kimi. Bütün ömrü boyu hadisələrin qaynar xəttində olmağa üstünlük verən Uinston Çörçill döyüşçü kimi vuruşmamışdır. Məsələn heç də qorxaqlıqda deyildi, Kubada Uinston Çörçill təhlükəyə məhəl qoymadan nadir soyuqqanlılıq nümayiş etdirmişdir. Yanında ispan əsgəri öldürülmüşdü, o isə melanxolik tərzdə söyləmişdir ki, “sənə güllə atırlar və hədəf adamı bu qədər ürəkləndirmir.” Sadəcə olaraq gələcək baş nazirin hərbi intizamdan zəhləsi gedirdi. Kubada Uinston Çörçill siqar və içkiyə maraq göstərməyə başlamışdır. Bu vərdiş həyatının sonunadək davam etmişdir. Hətta II Dünya Müharibəsi dövründə ona Kubadan siqarlar göndərilirdi.

Bir müddət sonra o, 26 yaşında Mühafizəkarlar Partiyasından parlamento seçilmişdir. Altı il sonra hökumətin tarif qanununun layihəsinə etiraz əlaməti olaraq Mühafizəkarlar Partiyasından çıxaraq Liberal partiyasına üzv olmuşdur. Lakin 1920-ci ildə yenidən Mühafizəkarlar Partiyasına qayıtmışdır. Daha sonra bu böyük şəxsiyyət nazir müavini vəzifəsini icra etməyə başlamışdır.

Parlamentdə olduğu beş il müddətində Çörçill əvvəlcədən əzbərlədiyi parlaq nitqləri ilə yadda qalmış və ictimaiyyəti inandıra bilmişdir ki, yalnız o, ölkəni iqtisadi böhrandan çıxara bilər.

Həmin dövrdə Uinston Çörçilli digər tanınmış şəxsiyyətlərdən fərqləndirən şəxsi keyfiyyətləri ağıl, mülahizələrinin müstəqilliyi, sarsılmaz iradəsi, əminliyi onun əməli, ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyətində dolğun ifadəsini tapmışdır. Kabinetindəki həmkarlarından biri onu hətta müstəbidə bənzəmişdir. Bunu demək üçün onun əsasları var idi. Sözdə demokratik prinsipləri rəhbər tutan Uinston Çörçill əslində demokratiyaya qara qəpik qədər dəyər vermirdi. Maraqlıdır o, iddia edirdi ki, “seçici ilə beş dəqiqəlik söhbət demokratiyaya qarşı əsas arqumentdir”. Onun öncədən görmə qabiliyyəti daha güclü idi. O məşhur aforizminin birində yazırdı: “Siyasətçi sabah bir həftə, bir ay və bir il sonra baş verənləri öncədən görməlidir. Sonra isə bunun nəyə görə baş verdiyini izah etməlidir”. Uinston Çörçillin bütün proqnozlarının özünü hər zaman doğrultduğunu söyləmək mümkündür.

Uinston Çörçillin parlaq və qeyri-adi şəxsiyyəti haqqında çox yazılmışdır. O, yalnız Böyük Britaniyanın deyil, eləcə də bütün dünyanın qabaqcıl siyasi xadimi kimi dəyərləndirilmişdir. Uinston Çörçill o insanlardan idi ki, Böyük Britaniyanı II Dünya müharibəsindən qələbə ilə çıxartmışdır. Ona əbəs yerə “ən böyük Britaniyalı” adı verilməmişdir.

Bu şəxsiyyətin bütöv adı Uinston Leonor Spenser Çörçill olub. Maraqlı cəhət budur ki, o dövrdə eyni adda daha bir yazarla onun adı üst-üstə düşür. Bu da okeanın o tayında, tarixi və siyasi romanların müəllifi olan Uinston Çörçill idi. O, britaniyalı adaşından cəmi üç yaş böyük olub. Britaniyalı Çörçill özünü fərqləndirməkdən ötrü adını Uinston S. Çörçill şəklində təqdim etməyə başlamışdır. Lakin britaniyalı Çörçillin o dövrdə qazandığı şöhrət sonradan ona adını sadəcə Uinston Çörçill kimi qeyd etmək imkanı qazandırmışdır.

Uinston Çörçill əsil-nəcabətli, ailənin yetirməsi idi. İngilis lordu olan – atası yeddinci hersoq Malboronun oğlu idi. Anası Britaniyanın yox, Amerikanın tanınmış ailələrindən birinin qızı olmuşdur. Bu da bir tarixi həqiqətdir ki, Uinston Çörçillin Franklin Delano Ruzveltə də qohumluq əlaqəsi var idi.

Uinston Çörçillin atası rəhmətə getdəndən sonra anası onun işlərini lazımı qaydada davam etdirə bilməmişdir. O, ərindən qalan mülkü qısa bir zamanda itirmiş və ailə ehtiyac içində yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. O dövrdən Uinston sərbəst şəkildə pul qazanmaq üçün hər işə əl atmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həmin ərəfədə o dostu ilə bərabər Kubaya yollanmışdır. Lakin gənc zabit bununla kifayətlənməmiş, daha uzaq yerlərdə alovlanan müharibələrə qoşulmaq niyyətində olmuşdur. Bunun üçün on, İs-

paniya hökumətindən icazə almalı olmuşdur. Bu işdə ona atasının dostu olan, Madrisdəki ingilis səfiri köməklik göstərmişdir.

Hansı yolla olur-olsun, pul qazanmağın yollarını axtaran Uinston Çörçill bir neçə ingilis qəzeti redaksiyasında hərbi müxbir işləmək təklifini söyləməyə məcbur olmuşdur. Kubadan olan xəbərlərinə görə o, ilk əvvəl beş funt sterlinq müəllif qonorarını qazanmışdır. Bu “Deyli mirə” (“Daily Mirror”) qəzeti redaksiyasında vəqə olur. Öz çevikliyinə, məsuliyyətinə görə ispan hökuməti onu “Qırmızı xaç” medalı ilə təltif etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, məhz Kubada Uinston Çörçill həyatının iki böyük vərdişə yiyələnmişdir: bir nahardan sonra dincəlmək, digəri isə siqar çəkmək. Hətta II Dünya müharibəsinin ən ağır günlərində belə ona Kubadan xüsusi siqar gətirilirdi. Uinston Çörçillin özünün dediyinə görə o, siqara böyük pullar xərcləmişdir. Onun ömrü boyu çəkdiyi siqarların sayının iki yüz minə yaxın olduğu da güman edilir. Siqara görə dahi siyasətçi özünün beş yüz minə yaxın kostyumunu yandırmışdır. Karikaturalarda, şəkillərdə siqarla təsviri də bunun siqara aludəçiliyinin daha bir əyani sübutudur.

Məzuniyyətdən qayıtdıqdan sonra o, Hindistana göndərilir. Hindistana səfərini “mənasız” sayan ədib hər yola əl atırdı ki, onu bu ölkəyə göndərməsinlər. Bunun üçün o atasının dostlarına belə bu səfər getməməsi üçün kömək əlini uzatmışdır. Lakin bütün bu kimi cəhdlərə baxmayaraq o, 1886-cı ildə İngiltərədən Hindistana yola düşməli olmuşdur. Səfər zamanı o, çiyindən zədə almışdır. Çiyindən zədə alması isə onu ömrü boyu böyük əzab-əziyyətlər məngənəsində sıxmışdır.

Hindistanda səhhətində yaranan problemə görə onun sağlığına böyük qayğı və diqqət yetirmişdir. Hətta qulluğunda durmağa üçün bir neçə əsgər də ayrılmışdır. O, hər gün mütaliə ilə məşğul olmuşdur. Əsasən də ingilis tarixi, onun ədəbiyyatı haqqında gününün yarısından çoxunu mütaliyəyə həsr etmişdir.

Uinston Çörçill müharibədə gördüyünü, şahid olduğu hadisələri qələm alıb, kitab şəklində çap etdirmişdir. Onun müharibədən hazırladığı reportajları xalq arasında geniş yayılaraq maraqla oxunmuşdur. Onun iştirak edəcəyi növbəti hərbi məkan isə Sudan olmuşdur. O, Sudana getmək üçün baş nazir lord Solsberiyə məktub yazaraq ora getməsi üçün icazə almışdır. Müharibədən toplayacağı məlumat və tarixi hadisələr haqqında yazacağı kitab bəhanə gətirmişdir. Baş nazir onun xahişini qəbul etmişdir. Lakin iddiaçı onu da müraciətində qeyd edir ki, müharibə zamanı ölümlə üz-üzə durub və ya bədəninin hər hansı yerindən yara alacağı təqdirdə nə o, nə də onun ailəsi hərbi nazirlik tərəfindən maddi yardım almaq niyyətində deyildir.

1899-cu ildə o, Cənubi Afrikadakı müharibəyə gedir. Artıq o, bura tanınmış jurnalist kimi yollanır. Çünki o vaxtlar onun müharibədən yazdığı reportaj və məqalələr insanların böyük marağına səbəb olmuşdur.

O, (“Şərhsiz”) ifadəsini ilk dəfə 1946-cı ilin fevralın 12-də ədəbi dövriyyəyə gətirmişdir. Uinston Çörçill siyasətə ilk addımlarını 1899-cu ildə atmışdır. Lakin əvvəl gənc siyasətçinin işləri çox da uğuru olmamışdır. Amma bu uğursuzluq onun bir amal uğrunda mübarizəsinə, öz sözünü deyə biləcək bir siyasətçiyə çevirmişdir.

Bioqrafiyaların birində Uinston Çörçill maraqlı bir məqama toxunaraq qeyd edir ki, əgər ondan soruşsalar ki, o nə üçün parlamentə gedir, cavab olaraq yazır ki, nazir olmaq üçün. Bəs nə üçün nazir olmaq istəyirsiniz sualına isə o cavab verir ki, baş nazir olmaq üçün. Bir siyasətçi kimi o daim zirvəyə qalxmaq amalı ilə yaşamış və buna nail olmuşdur.

Uinston Çörçillin ən məşhur əl işarəsi buna bariz nümunədir. O əl işarəsi ilə “qələbə”nin nə olduğunu göstərirdi. O, bu işarə ilə çox vaxt müttəfiqlərini də salamlayırdı.

Karyerasının ilk illərində “Konservativ demokratiya” şüarı ilə çıxış etmişdir. Bu şüardan atasının da istifadə etdiyi söylənilir. Hətta bu təkrarçılığa görə Uinston Çörçill qınayanlar da olmuşdur.

Afrikadan qayıdan kimi deputatlığa mandat almaq üçün yenidən sənədlərini təqdim etmişdir. Cənubi Afrikada yazdığı xəbərlər və reportajlarla populyarlıq qazanan Uinston Çörçillin bu dəfə bəxti gətirmişdir. 1901-ci ildə o, özünün yeganə irihəcmli romanı olan “Savrolanı” nəşr etdirmişdir. Uinston Çörçillin romanlarının araşdırıcıları, bioqraflar və digərləri belə hesab edirdilər ki, Uinston Çörçill romanında baş qəhrəman kimi məhz özünün həyatını təsvir və tərənnüm etmişdir.

Uinston Çörçillə valideynlərindən çox da böyük miras qalmadığından o, ömrü boyu uşaqlıqdan çətinliklərə sinə gərərək yaxşı yaşamaq uğrunda mübarizə aparmışdır. “İngilisdili xalqların tarixi” (“The History of English Speaking Countires”) əsərində qismən də olsa, özünün çətin həyatı haqqında qeydlərinə də xüsusi yer ayırmışdır.

Uinston Çörçill tanınmış yazıçı olsa da, peşəkar tarixçi deyildi. Uşaqlıqda çoxsaylı tarixi əsərləri mütaliə etməsi ona tarixi mövzuda yazdığı əsərlərinin təməlini qoymuşdur. Ədibin “İngiltərə vətəndaş müharibəsi” adlı tarixi əsəri mövzu baxımından oxucuların marağına səbəb olmuşdur. Eləcə də “Roma imperiyasının süqutu” (“The Fall of Roman Empire”), “İngiltərənin tarixi” (“The History of England”) kimi tarixi əsərləri maraqlı tarixi faktlar əsasında yazılmışdır. Uinston Çörçillin yaradıcılığını araşdıran alim və yazıçılar bu əsəri müəllifin tarixdən çox dövrünün siyasi hadisələrinə həsr olunmuş əsər kimi dəyərləndirmişlər.

Uinston Çörçillin özünəməxsus xarakteri onu digər sənət adamlarından fərqləndirmişdir. Spesifik xarakteri olan bu təkrarolunmaz şəxsiyyət ya-

şadığı doxsan illik ömrü boyu sabit xarakterin sahibi olmuşdur. Ağır, çətin xasiyyəti olduğunu anlayan Uinston Çörçill ölümündün əvvəl aşağıdakı sözlərini təsdiqləmişdir: “Mən Yaradanla görüşə hazırım. Görəsən, Adil Allah mənimlə görüşəndə bu ağır sınağa hazırdımı?!”

Sirr deyildir ki, Uinston Spenser Çörçillin ölümü Britaniya tarixində bütöv bir eranın başa çatdığını xəbər verirdi.

Qeyri-adi şəxsiyyəti və xarakteri ilə ötən əsrə öz möhürünü vuran Uinston Çörçill, bu gün də ədəbi, tarixi əsərləri, siyasi arenadakı böyük rolu tədqiqatçıların hələ də maraqla araşdırdığı mövzuya çevrilmişdir. Britaniya tarixinə dair yeddi kitab həsr edən ədib eləcə də bir romanın və avtobioqrafik əsəri sayılan “Mənim erkən illərim”, “Savrola”, “Malboro” kimi məşhur kitabların müəllifi kimi olaraq xatırlanır. Elə hesab edirik ki, Azərbaycan ədəbi-tənqidində Uinston Çörçill yaradıcılığının elmi-tənqidi mətninin araşdırılması unikal siyasətçiyə və ədibə ehtiramın bariz nümunəsi sayıla bilər.

Uinston Leonard Spenser Çörçill şəxsiyyətinin və yaradıcılığının bəzi aspektlərinə dair xülasə

Azərbaycan ədəbi-elmi düşüncə dövriyyəsində şəxsiyyəti və bədii yaradıcılığı haqqında demək olar ki, az tədqiq olunan ədəbiyyat sahəsində qazandığı uğurlarına görə 1953-cü ildə Nobel mükafatına layiq görülən ingilis yazıçısı və Böyük Britaniyanın baş naziri Uinston Leonard Spenser Çörçill haqqında elmi tədqiqat işinin aparılması ciddi elmi-ictimai maraq doğurur. Öz dövrünün həm görkəmli siyasətçisi, həm də məşhur ədibi olan Uinston Çörçill əmək fəaliyyətinə jurnalistikadan başlamış, hərbi və ictimai-siyasi dövlət xadimi kimi böyük nüfuz sahib olmuş, həm də bir sıra monumental ədəbi-bədii əsərlərin müəllifi kimi Britaniya ədəbiyyatı tarixində parlaq hərbi memuarların yaradıcılıq uğurlarına imza atmışdır.

Bu böyük yaradıcı şəxsiyyət 1929-1939-cu illərdə ardıcıl olaraq yaradıcılıqla məşğul olmuş “Malboro” cildlik kitabında kitabında nəsil-şəcərəsinin tarixi haqqında memuarlarını qələmə almışdır. 1948-1954-cü illərdə isə “İkinci Dünya müharibəsi” adlı altı cildlik əsəri ilə tarixi və bioqrafik xarakterli yaradıcılıq nümunəsinin yeni platformasını yaratmışdır.

Araşdırmada 90 illik uzun həyat yaşamış siyasi Lider və Nobel mükafatçısı Uinston Leonard Spenser Çörçillin şəxsiyyət və yaradıcılığına xas səciyyəvi aspektlər haqqında elmi fakt və şərhlər verilmiş, ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ion Hamilton's, March, First published by Longmans Green London, – 1900.
2. London To Ladysmith Via Pretoria, First published by Longmans Green – London, – 1900.
3. <https://theconversation.com/global/topics/winston-churchill-3688>
4. <https://www.history.com/topics/british-history/winston-churchill>
5. Çörçill Uinston, Quliyev Vilayət, Ədəbiyyatda Nobel mükafatı Laureatları, – “Bakı Kitab aləmi”. Nəşriyyət-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2009. – 191-193 s.

Türkana İbrahimova

Summary

On some aspects of the personality and creativity of Winston Leonard Spencer Churchill

Azerbaijani literature and science show a constant interest in the personality and creativity of the great British Prime Minister and writer W. L. S. Churchill. Being an outstanding political and statesman, he was at the same time the author of several monumental works of art, as well as military memoirs. In his memoirs entitled "Marlborough" he told not only about the history of his country, but also about the history of his generation, his ancestors.- This study, based on scientific analysis, identifies and comments on the characteristic features of the personality and creativity of Winston Leonard Spencer Churchill, a political leader and Nobel Prize winner who lived a long and prosperous life.

Туркана Ибрагимова

Резюме

О некоторых аспектах личности и творчества Уинстона Леонарда Спенсера Черчилля

Азербайджанская литература и наука проявляют неизменный интерес к личности и творчеству великого английского премьер-министра и писателя У.Л.С.Черчилля. Став выдающимся политическим и государственным деятелем, он одновременно явился автором нескольких монументальных художественных произведений, а также военных мемуаров. В своих мемуарах под названием «Марльборо» он рассказал не только об истории своей страны, но и историю своего рода, своих предков. В данном исследовании на основе научного анализа выявляются и комментируются характерные особенности личности и творчества Уинстона Леонарда Спенсера Черчилля – политического лидера и лауреата Нобелевской премии, прожившего долгую и плодотворную жизнь.

Rəyçi: fil.e.d., prof.Ş.Xəlilli

Redaksiyaya daxil olub:25.02.2021

METODİKA

УДК 37.

Лала Гусейнова
Азербайджанский Университет Языков
springlg@yahoo.com

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ТЕКСТОВЫХ КАТЕГОРИЙ

Ключевые слова: *текст, критерий, признак, обязательный, категория.*

Açar sözlər: *mətn, kriteriya, əlamət, məcburi, kateqoriya.*

Key words: *text, criteria, feature, obligatory, category.*

Происходящее в мире новые трансформации придают мощный импульс продвижению фундаментальных и прикладных исследований, необходимых для дальнейшего развития лингвистической науки. Современный этап развития лингвистики текста претерпевает существенные изменения и сегодня все большую актуальность приобретают такие вопросы изучения текста, как его категории и признаки. Такая постановка вопроса свидетельствует о сложности и многогранности данного явления, которое тем самым отдает приоритет исследованиям, проводимых в данном направлении.

Поскольку в современной лингвистике текста не существует однозначного и общепринятого мнения относительно понятия «категория текста»; то, пожалуй, имеющиеся разночтения осложняют процесс выявления текстовых категорий. В свете этого практическое большинство ученых руководствуются эмпирическим подходом в вопросе их выделения. Их усилия преследуют целью обеспечить описание и разработать систематизацию дифференциальных признаков текста, которое достигается на основе анализа речевых произведений, относящихся к различным сферам общения. Становится возможным констатировать, что на сегодняшний день список текстовых категорий считается открытым. Любой исследователь, заметив еще одну закономерность содержательного или структурного плана текста, вправе дать ей определение и возвести ее ранг текстовой категории.

Обращает на себя внимание, что термин «категория» является предметом изучения во многих областях науки. В философии выражается мнение, что категория осмысливается как широкое понятие, которое способно идентифицировать общие и существенные признаки, связи и отношения предметов и явлений объективного мира [8, с.240]. Полагают, что признак, мотивирующий деление обширной совокупности однородных языковых единиц на ограниченное число непересекающихся классов, члены которых характеризуются одним и тем же значением данного признака, открывает простор для выражения категории [9, с.215].

Современные авторы особо отмечают, что категория представляет собой обобщенное значение, которое нельзя подвести под другое [2, с.317].

Пожалуй, надо отметить, что использование термина «категория» в отношении высшей коммуникативной единицы языка наблюдается с момента появления и развития лингвистики текста. По признанию Гальперина И.Р., внесшего существенный вклад в развитие лингвистики текста, нельзя полно описать какой-либо объект исследования, в данном случае, текст, не упомянув его категорий [6, с.4]. Следует исходить из того, что категории текста представляют собой ступени в познании его онтологических, гносеологических и структурных признаков [14, с.144]. В.А.Маслова предлагает четко фиксировать присущие всем текстам конститутивные, дифференциальные признаки, которые получают название категорий, определяя их зависимость от соответствующего подхода к тексту [10, с.27].

Сейчас текстовые категории могут оказываться в фокусе исследовательского внимания как специфические признаки, характеризующие речевое целое, тем самым отличая текст от других языковых явлений [7, с.364]. Свое мнение о текстовых категориях высказывает и Матвеева Т.В., давая обоснование этому феномену как одному из взаимосвязанных существенных признаков текста, которые допускают передачу общетекстового смысла посредством реализации языковыми, речевыми и собственно текстовыми средствами [11, с.533]. В последнее время все чаще раздаются заявления о целесообразности рассмотрения категории текста как ступени абстрагирования содержания художественного текста, диктующее выделение идеальных сущностей, ориентированных на сопоставление с содержанием всех конкретных художественных текстов [16, с.6]. Болотнова Н.С. подчеркивает необходимость принятия того факта, что текстовые качества, будучи важнейшими признаками текста и имея типизированный и обобщающий характер представляют собой категории текста [4, с.161].

Шевченко Н.В. призывает рассматривать текстовые категории как признаки, свойственные всем текстам и без наличия которых невозможно представить существование ни одного из них [17, с.21].

По сей день изучение многообразия классификаций категорий текста является предметом серьезных научных споров в лингвистике текста. А.А.Акишина, например, подчеркивает необходимость рассмотрения связности, единство и отдельности как категорий текста [1, с.73]. Н.Я.Сердобинцев признает смысловую автономность, языковую, композиционную и стилистическую оформленность и связность в качестве основных признаков текста [13, с.45]. Разработанная Т.М.Николаевой теория функциональных категорий текста позволяет судить о предупоминании, контрасте, определенности как о текстуальных категориях [12, с.43]. Сегодня многие утверждают, что в работах, связанных с исследованием художественного текста явно проглядывает выделение и описание таких категорий как завершенность, абсолютная антропоцентричность, напряженность, эстетичность социологичность, диалогичность, образность, интерпретируемость, развернутость и последовательность, целостность и связность, статичность и динамичность [3].

В результате проведенного анализа И.Я.Чернухина приходит к выводу о существовании четырех категорий-времени, пространстве, герое и событии [16, с.7]. Усилия И.Г.Ильенко направлены на глубокое изучение категорий цельности, членимости и модальности. По его мнению, их следует расценивать как основные категории текста, которые подчиняют себе более частные признаки [7, с.366]. Общее мнение В.Дресслера и Р де Богранда выражается в том, что они говорят о наличии семи основных свойств текста, определяемых как признаки текстуальности. Эти авторы считают, что данные признаки выступают как конститутивные принципы, которые можно наблюдать как в случаях создания и восприятия текстов [18].

В работах И.Р.Гальперина можно отчетливо проследить важные шаги, предпринятые им в направлении выработки теоретических основ выделения текстовых категорий и определения их номенклатуры. Известный исследователь интерпретирует расширительно термин «грамматический» в отношении к текстовым категориям и расценивает их как отличительные признаки текста, исходя из особого характера текстовой системности [5;6]. В числе текстовых категорий называются информативность, завершенность, когезия, ретроспекция, проспекция, партитурность, континуум, подтекст, интеграция, автосемантия, пресуппозиция, прагматика. Он указывает, что категории делятся на

две группы: семантическую и структурную. Это совпадает с позицией Г.В.Колшанского, который считает, что при рассмотрении текста как маркированного фрагмента языковой коммуникации необходимо учитывать как собственно грамматические параметры текста, так и его коммуникативные параметры [15, с.140].

Применительно к семантическим категориям говорится об информативности, подтексте, пресуппозиции и прагматике, а интеграция, когезия, ретроспекция, партитурность, континуум различаются как структурные категории. При этом ученый поясняет, что все эти категории можно представлять как категории текста, так как каждая из них складывается на базе класса форм [5, с.524].

Вместе с тем ряд экспертов высказывают мнение, в котором явно проглядывается несогласие, связанное с последним утверждением. Безусловно, трудно говорить об обобщенном классе форм, когда дело касается таких содержательных категорий, как информация, завершенности или подтекст. Еще один заслуживающий внимания момент состоит в том, что сложное взаимодействие текстовых категорий, размытость, градуальность текстовой семантики в целом ограничивают возможности обеспечить четкую корреляцию категорий текста и формальных средств их выражений. Также подчеркивается, что все выявленные И.Р.Гальпериным категории являются обязательными для всех типов текста, а некоторые из них считаются факультативными [6]. А отсюда следует, что согласно видению многих авторов, некоторые из категорий текста, выделенных этим известным ученым, предлагается представлять и описывать в качестве составных компонентов более крупных категорий.

В современных публикациях, посвященных вопросам выделения категорий текста, некоторые авторы предлагают, чтобы в формате текстуальных категорий был предусмотрен фактор их упорядоченности. Упорядоченность прослеживается главным образом в разграничении содержательного и формального аспектов текстовых категорий. При этом можно сказать, что наблюдается определенный изоморфизм между синтаксическими категориями, понимаемым в широком смысле, и категориями текста. Со стороны значительного круга ученых взаимодействие большого спектра языковых средств разных уровней, обусловленное наличием инвариантной семантической функции принято обозначать категориями текста. В этом контексте категория последовательности, предупоминание, контрастность, определенность/ неопределенность, категория персональности, аспектуальности, интенциональности и

связности рассматриваются в качестве функционально-семантических категорий. Наряду с этим высказывается необходимость значительного расширения рамок грамматической теории путем привлечения текстовых категорий, что тем самым фактически способствует важности разработки и широкого освещения формальных средств их выражения. Поскольку категории текста конституируют текст как сложный объект, обладающий характерными содержательными и структурными чертами, чем слово и предложение, то это ограничивает в конечном счете возможности применения такого явления, как изоморфизм для всех текстовых категорий. В связи с этим не менее важно сказать, что некоторые исследователи склонны думать, что грамматикализованное ядро с лексико-грамматической периферией является наглядным проявлением полевой структуры грамматики предложения, в то время как ядро из элементов более высокого уровня является подтверждением для полевой структуры категории текста [15,с.124]

На сегодняшний день все большее значение приобретают композиционно-речевые формы, синонимические повторы, паразыковые средства, стилистические приемы и пресуппозиция, которые могут служить инструментами продвижения процесса актуализации категорий текста. В сложившейся ситуации на первый план выходит идея о том, что при рассмотрении категорий текстового ранга есть основания заявлять не о формальных языковых средствах выражения, а о сложных механизмах их реализации в тексте. Таким образом, вместе с языковыми средствами предусматривается участие и композиционно-структурных способов выражения текстовых категорий.

Таким образом, существование текста как высшего объекта вызывает востребованность обнаружения и сведения отличительных текстуальных признаков к основным категориям. Это становится возможным благодаря функционированию конституирующим тексты инвариантным признакам, которые охватывают разнообразные коммуникативно-языковые сферы. Такая постановка создает условия для того, чтобы общие/ универсальные категории могли включать частные/ факультативные категории. Особо обращает внимание, что внимательное изучение исследований, проводимых в русле одного из приоритетных направлений теории текста, как номенклатура текстовых категорий, явственно свидетельствует о том, что категории когезии, интеграции и информации распознаются как основные, облигаторные категории текста. Стоит заметить, что регулярное упоминание в научных работах данных категорий актуализирует важность проведения процесса

выявления и оценивания единицы текстового континуума как определенного отрезка языковой коммуникации с целью указания содержательных и структурных характеристик его организации.

Использованная литература

1. Акишина, А.А. Структура целого текста. – М.: – 1979.
2. Алефиренко, Н.Ф. Теория языка. Вводный курс. – М.: Академия. – 2010. – 384 с.
3. Бабенко Л.Г., Казарин, Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Флинта. Наука. – 2008. – 496с.
4. Болотнова, Н.С. Филологический анализ текста. – М.: Флинта. Наука, – 2009. – 520 с.
5. Гальперин, И.Р. Грамматические категории текста // Известия АН СССР, СЛЯ, – 1977, – №6.
6. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Высшая школа, – 1981. – 140 с.
7. Ильенко, В.А. Русистика. Избранные труды. СПб.Издательство РГПУ им. А.И.Герцена.СПб. – 2003.
8. Кондаков, Н.И. Логический словарь-справочник. – М.: – 1975. – 240 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь./Гл.ред. В..Н.Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, – 2002. – 709 с.
10. Маслова, В.А. Современные направления в лингвистике. – М.: Академия, – 2008. – 272 с.
11. Матвеева, Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Свердловск. Изд-во. Уральского гос. Ун-та. – 1990. – 172 с.
12. Николаева, Т.М. О функциональных категориях линейной грамматики// Синтаксис текста. – М.: – 1979.
13. Сердобинцев, Н.Я. Текст и стиль// Филологические науки. – 1977. – №6.
14. Стилистика и литературное редактирование под ред. Малышевой, Н.В. – М.: ростов на Дону, – 2012. – 288 с.
15. Тураева, З.Я. Текст как высшая коммуникативная единица и его категории // коммуникативные единицы языка. Тезисы докладов. – М.: – 1984.
16. Чернухина, И.Я. Общие особенности поэтического текста. – Воронеж: Изд-во ЛГУ, – 1987. – 187 с.
17. Шевченко, Н.В. Основы лингвистики текста. – М.: Приор-издат, – 2003. – 156 с.
18. Beaugrande, R.A., Dressler, W. Einführung in die Textlinguistik. –Tubingen: Niemeyer, – 1981. – 290 s.

Lalə Hüseynova

Xülasə

Mətn kateqoriyaların öyrənilməsinin problemləri

Bu gün mətn dilçiliyinin üzərinə düşən məqsədlərdən biri mətnin səciyyəvi əlamətləri empirik müxtəlifliyi azaldaraq əsas məcburi kateqoriyaların səviyyəyə gətirməkdən ibarətdir. Onlarsız mətn yüksək obyekt kimi mövcud deyil. Bu kateqoriyalar ünsiyyətin müxtəlif sferalara aid olaraq mətni təşkil edən invariant əlamətlər kimi hesab olunur. Məqalədə qeyd olduğu kimi, mətn kateqoriyalarını iki əsas qrupa bölünür: Ümumi universal və şəxsi fakultativ. Həmin problemə aid olan ədəbiyyatın təhlili bu nəticəyə gəlməsinə imkan verir ki, informasiya, inteqrasiya və koqeziya aparıcı məcburi mətn kateqoriyaları kimi müəyyən olunur. Məqalədə mətnin nəzəri problemlərini əhatə edən kateqoriyalar araşdırılmışdır.

Qeyd olunan kateqoriyalar mətnin təşkilinin semantik, praqmatik və struktur aspektləri əks edərək dil kommunikasiyanın seçilmiş fraqmenti kimi onun fərqlənməsinin əsas kriteriyalar kimi çıxış edirlər.

Lala Huseynova

Summary

The problems of study of textual categories

At present the enormous challenge that text linguistics has is to reduce the empiric variety of distinctive features of the text to the basic, obligatory categories without which the text as the highest object doesn't exist. Such categories may be viewed as invariant characteristics that constitute texts which are related to the most different spheres of communication. The following two types of categories of text are differentiated: general, universal and particular, optional. In the article it is noted that some of the optional textual categories can be studied as the components of larger categories of the text. Review of the linguistic literature devoted to the given problem gives the opportunity to conclude that information, integration and cohesion are defined as the leading obligatory textual categories. These categories are the main criteria of consideration of the text as the marked fragment of language communication reflecting semantic, pragmatic and structural aspects of its organization.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.A.Hacıyeva
Redaksiyaya daxil olub: 10.02.2021*

UOT 37.

Samira Mammadova
Azerbaijan University of Languages
samiramammadova23@gmail.com

THE WAYS OF FORMING STUDENTS' INTERCULTURAL COMMUNICATION SKILLS

Key words: *communication, foreign language, English, teaching methods.*

Açar sözlər: *ünsiyyət, xarici dil, ingilis dili, təlim metodları.*

Ключевые слова: *коммуникация, иностранный язык, английский язык, методы обучения.*

Contemporary trends in intercultural education and the use of active and innovative teaching methods should be based on the free choice of curricula and resources for the development of intercultural competence of university students [1, p. 36]. The formation of communicative competence in learning foreign languages the intercultural competence is observed to be combined with the diversity of all its components, the main objective of teaching foreign languages in universities.

The ability to be realized is noticed to be used under intercultural competence within the framework of “dialogue of cultures” [2, p. 12]. The analysis of theoretical sources on the study of conceptual models of intercultural competence allows clarifying its components – ‘the knowledge, skills and habits, rules and perceptions necessary for an individual to effectively and adequately influence among the various cultures’ [3, p. 24].

Intercultural communication skills of students may be developed through some methods, such as case method, audio methods, etc. It highlights the fact that as the world develops, the desire of mastering foreign languages is quickly increasing. English is considered to be the most active language that is used for communication, political, economic, and cultural purposes. It is noteworthy to underline that English has gained official language status in more than 70 countries around the world [1, p. 154].

Different methods can be used for language learning, but you must choose the ones that are appropriate for different cultures. There is no unified method for teaching foreign languages because the levels of education of students are known to be different. The teacher should select the methods that he or she considers successful and appropriate for the students. Only in this

case these methods can be considered innovative [1, p. 30]. Currently, teaching foreign languages with multimedia is very widespread.

The strong points of multimedia learning can be listed like the following:

- improves training in different cultures;
- improves training in different educational institutions;
- gives students the opportunity to study in different places, in different jobs;
- to improve language skills, etc.;

At present, the technical resources of learning a foreign language should be taken into account:

a) audio equipment: audio recorders. In addition to the Web, additional audio sources are used in the teaching process;

b) television, radio and smartphones also allow foreign language learners to access contemporary and cultural programs;

It is noteworthy to mention that the introduction of multimedia computers into the learning process enables students and teachers to combine the mentioned tools in a compact and easy way. Now experts prefer ICT network technology; it plays a crucial role in the communication.

c) web-based training;

Web-based training is a platform for communication and interaction within a teleconference audience. The specificity of such learning environments should be determined from the point of view of training and teleconferencing, networking and networking lessons in real-time in a self-learning mode. Online classes and teaching materials, as well as good quality management, should be created to communicate knowledge to students [4, p.14].

One of the main tasks facing the modern university is to teach students the skills of intercultural communication in English.

In the modern world where globalization processes are observed to be rapidly developing, the interrelationships between different states and their peoples are expanding. Training of specialists who meet the requirements of the day requires professionals who can integrate into the international arena. A good knowledge of the culture of the people who are learning any foreign language is considered to be the guarantee of the successful acquisition of the language and mutual understanding with other cultures. Young people of the modern age need to have creative thinking, gain deep knowledge and skills in various fields, and improve their professional skills by using the foreign language effectively. Today, English should be regarded not only as a general education but as a basic course, as it provides the student with personal and professional development by mastering the language [3, p. 24].

Analysis of existing work experience in modern high schools and the fact that the graduates of various faculties are inferior to the required level of intercultural communication in English should be fulfilled by the teachers thoroughly. Although they know the structural features of the language, most graduates do not have sufficient knowledge of their ability to express themselves freely through the taught foreign language. In this regard, one of the key points is the fact that, while existing curricula and tutorials are intended to be language-based, communication competencies of high school students cannot provide the requirements of the day.

Due to the low level of students' communicative skills and intercultural communication skills in the language of instruction, including English, there is a great need for radical changes here. However, first of all, the problem of vocational organization of reading, writing, speaking and listening comprehension, which are the main types of speech activities for the training of communicative competitors in language learning, is needed to be fulfilled through particular skills.

In particular, it is important to use some language learning methods to organize an interactive work on developing students' vocabulary skills in the language they are taught and integrate them into the language learning system. Learning the language in unconventional ways should provide the requirements of the day. The role of the language learning methods for intercultural dialogue and debate is indispensable.

The students can improve their language skills basing on the linguistic means of forming the intercultural communication skills through case method. 'The intercultural communication competence' has been looked through in this article. All these sources have been referred to. The fact has been highlighted that spreading the intercultural communication of different nations can ensure not only the skills of foreign language learning but also the ability of communicating with the delegations of other fields. The linguo-didactic potential of the language learning methods has been touched upon as well. The ability of realizing oneself is performed under the intercultural competence in the frame of 'dialogue of cultures'. The analyzing of theoretical sources about the studying of conceptual models of the intercultural competence and its structural contents give the opportunity of specifying necessary knowledge, skills, abilities, rules, etc. to make an appropriate impact on the delegation of other cultures.

Depending on the changing conditions, the reforms in the educational system of Azerbaijan are reflected in the foreign language training. A foreign language that goes beyond the subject of teaching is becoming a tool for

professional development of a professional quality for a future professional. Foreign language communication training, on the one hand, is based on the tasks that a student will encounter in his/her beginning career, on the other hand, activation, initiative, independence, going on with friends, protecting personal opinion, and so on. may help to increase the quality of communication.

Due to the deepening and intensification of the processes of globalization, the intercultural communication is possible to be observed in all areas of public life. The logical consequence of this is that the opportunities for participation in international co-operation do not have a positive impact on the learning of foreign languages in the educational paradigm. Language training, as a component of the humanities science block, contributes to the “socialization and professionalization of personality in higher education institutions” and its formation as a multicultural personality [1, p. 90].

In today's globalized world, the acquisition of foreign languages, especially English, is extremely relevant in terms of practical language learning [2, p. 14]. The practical application of English made it necessary to adhere to the general principles of vocational training. In this case, it is necessary to build confidence in the mind of the learners that “practical and professional needs will be met while maximizing the process of future professions” [3, p. 111]. Continuing this view, the researcher explains that the following relevant professional activities must be followed in the learning of languages: “the personal attitude, position, discussion and assessment of professional issues for the interaction effect of learning groups participants” [3, p. 146].

As an interactive method, this method creates a positive impression on students as they see the results of their work in the working English language as they learn from the use of ‘dry terms’ for lively, intense discussions in groups. Therefore, a democratic and creative environment is created in the audience. During the discussion of the problem, students essentially have the same rights as the teacher, and student and teacher co-creativity occurs.

Different levels of foreign language learning can be considered differentiated in situational curriculum. When students are directly familiar with the proposed situation, discussion of small cases in the quality of the final lesson on the topic and situational games can be performed through the games in the learning process. For example, students are required to stage a board meeting. All students should be given the opportunity to express themselves. They should then be invited to listen to the interviews of each of the candidates, and only then can the discussion continue. In the course of the discussion, the group must learn to make common decisions and try to reach agreement.

The introduction of innovative teaching methods in the educational process in higher education institutions is one of the key areas for the development of higher education. It is this kind of education system that enables the development of a student's potential. Thus, there was a need for specific case studies, such as case studies and training. Case method is known to be a tool that allows theoretical knowledge to be applied to practical issues. This method contributes to the development of situational skills, the evaluation of alternatives, and the development of skills to solve practical problems.

Relevance of the article. It states the intercultural communication which has its own ways of developing the learning abilities of the students.

Scientific novelty of the article. The introduction of innovative teaching methods in the educational process in higher education institutions.

Practical significance of the article. To help students, teachers, researchers and others use the tools highlighted in the article.

References

1. Broughton, G., et al. Teaching English as a Foreign Language. 2nd ed. – London: Routledge, –1994.
2. Barnes Louis, B., C. Roland Christensen, Abby, J. Hansen. Teaching and the Case Method: Text, Cases, and Readings. – Boston: Harvard Business School Press; 3rd edition, – 1994.
3. Ellis, R. Instructed Second Language Acquisition: A Literature Review. – Wellington: Ministry of Education, – 2005.
4. Ellis, R. Task-based Language Learning and Teaching. – London: Oxford University Press – 2003.

Samirə Məmmədova

Xülasə

Tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət vədişlərini formalaşdırmağın əsasları

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə müasir istiqamət və innovativ təhsil metodlarının istifadə olunması əsasən universitet tələbələrinin mədəniyyətlərarası səriştəsinin inkişafı üçün tədris planlarına və mənbələrinə əsaslanmalıdır. Xarici dillərdə kommunikativ səriştənin formalaşdırılması mədəniyyətlərarası səriştənin bütün komponentlərinin müxtəlifliyi ilə, universitetlərdə xarici dillərin tədrisinin əsas məqsədi ilə birləşdirildiyi müşahidə olunur.

Самира Мамедова

Резюме

**Основы формирования у студентов навыков и
умений межкультурной коммуникации**

Современные тенденции инновационных методов обучения иностранным языкам должны быть основаны на свободном выборе учебных программ и ресурсов. Формирование межкультурной коммуникации должно сочетаться с разнообразием всех ее компонентов, что является основной задачей обучения иностранным языкам в вузах.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.A.Nacıyeva
Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2021*

UOT 37.01

Vüsalə Xıdırova
Azərbaycan Dillər Universiteti
khidirovavusala@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ YAZI PROSESİNDƏ YAZI VƏRDİŞLƏRİNDƏN İSTİFADƏ OLUNMASI

Açar sözlər: *yazı prosesı, yazı vərdişləri, esse, mübahisəvi esse, nəqletmə esse*

Key words: *writing, writing skills, essay, argumentative essay, narrative essay*

Ключевые слова: *письменный процесс, письменные навыки, эссе, аргументированное эссе, повествовательный эссе*

İnsanlar bir-biri ilə müxtəlif vasitələrlə ünsiyyət qururlar. Yaxın məsafədən ünsiyyət üçün şifahi nitq kifayət edir. Lakin bəzi hallarda uzaq məsafələrdə və səsin olmadığı yerlərdə də ünsiyyətə ehtiyac olur. Bu zaman yazı köməyə çatır.

Yazı insanların müxtəlif düşüncələrini və fikirlərini həərflərdən, sözlərdən və durğu işarələrindən istifadə etməklə öz oxucusuna çatdırdığı bir prosesdir. Bu prosesin öhdəsindən düzgün şəkildə gəlmək üçün hər bir dilə məxsus olan spesifik yazı vərdişlərindən yararlanmaq lazımdır. Digər vərdişlərdən fərqli olaraq yazının insanlarda düşünmə qabiliyyətini təkmilləşdirmək, müxtəlif mövzulara aid xülasə yazmaq, yazılı şəkildə özünü ifadə etmək, məntiqi fikirlər irəli sürmək kimi üstünlükləri vardır. (1)

İngilis dilində dörd vərdiş var: yazı, oxu, dinləmə və danışmaq. Hər bir vərdişin istənilən dilin öyrənilməsində özünəməxsus yeri vardır. Bu məqalə ingilis dilində yazı vərdişlərinin növləri və onların yazı prosesində necə istifadə edilməsinin yollarından bəhs edir.

İngilis dilində yazı vərdişləri müxtəlif mövzulara dair mülahizə, düşüncə və fikirlərini səlis şəkildə oxucuya çatdırmaq deməkdir. Bunun üçün ingilis dilinin qrammatikasını yaxşı bilmək və zəngin söz ehtiyatına yiyələnmək məqsədə uyğun hesab olunur.

Yazı vərdişlərinin paraqraf, məktub, xülasə, esse, parafras və s. kimi növləri var. Bu məqalədə esse, onun strukturu, növləri və onların yazı zamanı istifadəsində lazım olan mərhələlər nəzərdən keçirilir.

“Esse” sözü latın mənşəli söz olsa da, fransız dilinə, oradan da başqa dillərə keçib. “Esse” sözü “hər hansı bir mövzu ətrafında götür-qoy edərək fikir yürütmək” mənasını verir. Esse sözünə necə tərifi vermək olar? Eyni

mövzu ətrafında birləşərək, eyni bir fikri müzakirə edən cümlələr məcmusuna esse deyilir [7]. Essenin nəqletmə, mübahisəvi və təsviri olmaqla 3 növü var. Hər bir esse növü giriş hissə, əsas hissələr və son olaraq nəticə olmaqla 3 hissədən ibarət olur. Bu üç hissəni əhatə edən bütün cümlələr eyni bir mövzunun açıqlanmasında iştirak edir. Bu cümlələr vasitəsilə essenin yazan şəxs mövzuya aid olan fikirlərini öz oxucusuna çatdırır.

Mübahisəvi esse müxtəlif mövzulara dair yazıçının mübahisəli fikirlərini təqdim edən yazı növüdür.

Mübahisəvi essenin aşağıdakı növləri bu məqalədə araşdırılacaq: lehinə və ya əleyhinə (for and against), fikrin ifadə edilməsi (opinion), problemin həll olunması (solution to problems).

“Lehinə və əleyhinə” (for and against) essenin ifadə olunması.

“Lehinə və əleyhinə” essenin planlaşdırılması zamanı 4 məsələyə diqqət yetirmək lazımdır:

1. Giriş - problemin təqdim olunması
2. Tezisdə təqdim olunmuş “lehinə” fikirlər üçün sübutlar
3. Tezisdəki fikirlərin əleyhinə təqdim olunmuş sübutlar
4. Sonluq – ən axırıncı bölmədə sübutlar nəzərdən keçirilir və müəllifin öz fikri ifadə olunur.

Birinci bölmə – giriş – təqdim olunmuş mövzunu və ona ikili yanaşmanı özündə əks etdirən bir neçə cümlədən ibarət olur.

Lehinə və əleyhinə olan fikirlər ayrı-ayrı bölmələrdə yazılır.

Lehinə və əleyhinə olan fikirlərə bağlayıcı sözlər vasitəsilə məntiqi ardıcılıqla yazılır. Essenin əsas hissəsində bağlayıcılar və bağlayıcı ifadələrdən istifadə etmək olar.

Ən sonuncu bölmədə essədə yazılanlara yekun gətirilir və nəticə yazılır: mövzu ətrafındakı mübahisəni özündə əks etdirən, eyni zamanda məsələdən çıxış yolunu təqdim edən cümlə yazılır. Müəllif mövzu ilə bağlı öz şəxsi fikirlərini yaza bilər. Sonluq yazılarkən aşağıdakı ifadələrdən istifadə edilə bilər:

In conclusion, to sum up (finally, therefore) in general, in summary, all in all.

“Lehinə və əleyhinə” esse yazılarkən aşağıdakılara fikir vermək lazımdır:

1. Formal dil istifadə etmək
2. Cümlələrin strukturu mürəkkəb olmalıdır
3. Şəxs əvəzlilikləri ilə yazılan cümlələri istifadə etməmək
4. Qısaltmalardan istifadə etməmək (don't, there's etc.)
5. Lazım olan yerlərdə nümunələr təqdim etmək
6. Orfoqrafiya qaydalarına riayət etmək.

“Fikrin ifadə edilməsi” (opinion)

Bu esse formal üslubda yazılır. Girişdə müəllif mövzu ilə bağlı öz fikrini ifadə edir. Əsas bölmələrin (2 və ya daha artıq bölmə) hər birində mövzu ilə bağlı aydın şəkildə ifadə olunmuş fikirlər öz əksini tapır. Sonluqda müəllifin öz fikirlərini sübuta yetirən cümlələr yazılır.

“Problemin həll edilməsi” (solutions to problems)

Bu essədə problemin və onun həlli yolları haqqında yazılır. Müəllif problemi təqdim edir və onun mümkün olan həlli yollarını özünəməxsus qaydada yazır. Giriş hissəsində mövzu və problemin səbəbləri öz əksini tapır. Essenin əsas hissələrində müəllif problemin həlli yollarını və əldə oluna biləcək nəticələr haqqında yazır. Sonluqda müəllifin problemin həlli haqqında ümumi mülahizələri yer tutur.

Nəqlətmə essədə yazıçının öz kreativ fikirlərini oxucuya yazılı şəkildə çatdırma biləcəyi bir hekayə yazılı şəkildə canlandırılır. (3) Bu hekayə uydurma da ola bilər. Əvvəlcə nəqlətmə esseni yazmaq çətin görünə bilər, lakin mövzunun həcmi qısaldaraq və hekayənin gedişatını planlaşdıraraq işi sadələşdirmək olar. Beləliklə, hekayənin giriş hissəsini yazmaq daha asanlaşacaq.

Nəqlətmə essədə hər hansı bir hadisə yazılı şəkildə canlandırılır. Bu esseni yazarkən yazıçı başına gələn hadisənin daha dolğun və yazılı şəkildə təsvirini oxucuya çatdırmaq üçün çalışır. Bu essenin yazılış formatı digər esse növləri ilə eyni olsa da onu yazarkən daha kreativ olmaq məsləhətdir.

Yaxşı hekayə yazmaq üçün bir neçə mühüm elementləri nəzərə almaq lazımdır:

Setting (plan) – hadisənin baş verdiyi yer

Theme (mövzu) – hadisədəki əsas ideya.

Digər esse növlərində olduğu kimi nəqlətmə essenin yazıda istifadəsində də bəzi mühüm mərhələlərə fikir vermək lazımdır.

- Tezis giriş hissəsində əsas mövzunun bir cümlə ilə əhatə edir.
- Bağlayıcı cümlələr hadisələri bir biri ilə bağlayır və oxucuya hadisənin gedişatını izləməyə kömək edir.
- Sonluq hekayənin hər hansı bir sonluqla tamamlanması rolunu oynayır.

Giriş hissə essədə birinci və məlumatverici paraqraf rolunu oynayır. Girişdə yazıçı essenin planını təqdim edir və oxucunu hadisəni izləmək üçün hazırladır. Təbii ki, giriş hissəsində oxucunun diqqətini hadisəyə cəlb etmək üçün məlumatverici və diqqətçəkən cümlələr, eyni zamanda mövzunu bir cümlədə təsvir edən tezis yazılmalıdır. Girişdə yazılan ilk 3 və ya 4 cümlə oxucunun diqqətini mövzuya cəlb etmək rolunu oynayır. Bu cümlələr hekayədəki süjet xəttini daha yaxşı təşkil etməyə kömək edir.

Onların vasitəsilə oxucu essədə hansı hadisələrin baş verəcəyini ehtimal edir. Nəqletmə essədə esse yazmadan əvvəl müxtəlif sual əvəzlilikləri ilə başlayan sual cümlələri yazılır.

Nəqletmə esseni yazarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

Üsul 1. Nəqletmə esseniz üçün mövzu seçimi.

1. Gözləntiləri aydınlaşdırmaq üçün tapşırığı oxuyun. Sizdən nə istəndiyini daha dəqiq anlamaq üçün tapşırığı bir dəfədən çox oxumaq yaxşı olar. Əgər cavablamaq olduğunuz sual varsa qeyd edin. Əlavə olaraq, qeyd olunmuş tələbləri nəzərdən keçirin.

2. Beyin fırtınası – nəqletmə esseniz üçün potensial hekayə ideyalarını cəmləşdirin. İlk olaraq mövzunun məzmununu qısaltmadan müxtəlif ideyaları dəyərləndirin. Başınıza gələn hər hansı bir hadisəni və ya uydurma bir hekayəni yazmaq istədiyinizə qərar verin. Potensial mövzular siyahısını hazırladıqdan sonra, hansının sizə daha uyğun olduğunu seçin. Məsələn, həyatınızda ən yadda qalan ad günü məclisi, ilk dəfə ev heyvanı aldığınız günü və ya səyahət zamanı başınıza gələn maraqlı hadisə haqqında uydurma hekayə yazmağa bilərsiniz.

- İdeyaları qruplaşdırmaq üçün plan qurun.

- Hekayədəki bütün ideyaları yada salmaq üçün cızma-qara edin. Hekayədəki bütün hadisələri heç bir qrammatik qaydaya əməl etmədən ardıcıl şəkildə yazın.

- Sonuncu mərhələdə hekayədə cərəyan edən hadisələri ardıcıl şəkildə yerləşdirmək üçün plan qurun.

3. Hekayədə daha çox açıqlanmasına ehtiyac duyulan əsas hadisəni seçin. Tapşırığa uyğun olan hadisəni tapmaq üçün ideyalarınızın siyahısını nəzərdən keçirin.

- Essədə yalnız bir mövzu ətrafında yazın.

- Hekayədəki əsas süjet xəttində bir hadisəni ətraflı canlandırın.

4. Hekayə üçün bir başlıq fikirləş. Hekayəni oxuduqdan sonra oxucuda yaranacaq təəssürat haqqında düşün. Bunu nəzərə alaraq hekayəyə maraqlı və diqqətçəkən bir başlıq yaz.

- Məsələn, hər hansı bir ağır zədə aldıqdan sonra sağalma prosesi haqqında olan hekayədə təbii ki, mövzu bütün çətinliklərin öhdəsindən gələrək sonunda məqsədinə çatmaq haqqında olacaq. Təbii ki, oxucu hadisənin yaxşı sonluqla bitməsində maraqlıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün esseni yazan hekayədəki bütün uğurlu məqamları nəzərə alıb pozitiv bir sonluqla esseni bitirməlidir.

Üsul 2. Hekayənin planını hazırlamaq (planning your story).

1. Essədə canlandırılacaq bütün personajları təsvir edin və onların siyahısını hazırlayın. Sonra personajların hansı şəkildə bir-biri ilə əlaqəli ol-

duqlarını müəyənləşdirin. Bundan sonra hər bir personajın xarakteri haqqında və hekayədəki rolu haqqında ayrı-ayrılıqda plan şəklində sxem hazırlamaq lazımdır.

• Əgər nəqletmə esseni yazan yazıçı özü də hekayədə bu və ya digər şəkildə iştirak edirsə, özü haqqında da məlumat yazmalıdır. Bu məlumatda yazıçının özünün təsviri, bu hekayəni yazmaqda maraqları yer alır. Əgər qələmə alınan hekayə uzun müddət əvvəl baş veribsə, oxucu hadisə baş verən zaman yaşadığı hissləri də bu məlumatda yazı bilər.

2. Hekayənin əsas süjet xəttini bir neçə cümlə ilə qısa şəkildə bildirmək. Hekayədəki hadisənin baş verdiyi müxtəlif əraziləri və zaman müddətini müəyyənləşdirin. Hər bir hadisəni xırda detallarınadək təsvir edin. Hadisələrin baş verdiyi müxtəlif ərazilərlə əlaqəli olan detalları da bura əlavə edin.

3. Hekayənin süjet xəttini giriş, əsas hissə və sonluq olmaqla hissələrə bölün. Nəqletmə essədə adətən hər hansı bir hekayə canlandırılır. Hekayədə ilk əvvəl personajlar və əsas hadisə haqqında məlumat verilməlidir. Lakin hadisənin süjet xəttini maraqlı şəkildə təqdim etmək lazımdır. Bu oxucunun diqqətini hekayəyə cəlb etməyə kömək edəcək.

4. Axırıncı cümlədə hadisənin əsas mahiyyəti bir cümlə ilə yazılır. Bəzi hallarda hadisənin qısa icmalını da yazmaq olar.

Yuxarıda təqdim olunan məqalədən görüldüyü kimi, istənilən dildə yazı vərdişlərini mənimsəmək və onlardan düzgün formada yararlanmaq müasir dövrümüz üçün çox faydalıdır. Yazı vərdişlərinin növləri ilə yaxından tanış olmaq, onların yazıda istifadə qaydaları və strukturlarını mənimsəmək, onları istənilən yazını yazarkən effektiv bir şəkildə tətbiq etmək lazımdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, hər bir insan üçün yazı vərdişlərinə yiyələnmək və bütün yazı proseslərində istifadə etmək çox vacib şərtidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

5. Harris, K.R., Graham S., Mason, L., Friedlander. B. Powerful writing strategies for all students. – Baltimore: Brookes, – 2008.
6. Kinohara, S., Graham, S., & Hawkin., L. Teaching writing to high school students: A national survey. Journal of Educational Psychology, – 2009. – 101, 136-160.
7. Written language revisited. Amsterdam: John Benjamins Publishing (Company.) Walsh, K. (2010).
8. https://www.researchgate.net/publication/274925223_the_importance_of_writing
9. <http://www.enotes.com/topics/how-write-summary>
10. Patricia Wilcox Peterson. Developing Writing. Washington D.C., – 1995

11. 7.Трошева, Т.Б. Письменная речь. [Электронный ресурс]. – Режимдоступа: <http://stylistics.academic.ru>. – Загл. с экрана. (дата обращения:07.11.2015).
12. Уолш, И.А. Письменная практика. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, – 2006. – 199с.
13. Чернышев, В.В. Обучение навыкам письменной речи. – СПб., – 1984. – 139 – 159 с.

Vusala Khidirova

Summary

Use Of Writing Skills In The Writing Process In English

The article deals with the writing skills and its types. Writing skills have their own role in studying foreign languages. People use writing skills in order to express their own ideas and thoughts in written form. Each type has its own structure and usage forms in writing.

Вусала Хыдырова

Резюме

**Использование языковых навыков в письменном процессе
английского языка**

В данной статье рассматриваются языковые навыки и их типы. В изучении любого иностранного языка языковые навыки играют большую роль. Чтобы выражать свои идеи и мысли в письменном виде люди используют языковые навыки. У всех типов есть свои конструкции и употребление в письменном форме.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.T.Əmirova
Redaksiyaya daxil olub:17.02.2021*

UOT 37.

Sevinc Cəbraylova
Azərbaycan Dillər Universiteti
d-sevindj@adu.edu.az

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *müstəqil iş, layihə metodu, yaradıcı tələbə.*

Key words: *independent work, project method, creative student.*

Ключевые слова: *самостоятельная работа, метод проекта, творческий студент.*

Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq respublikamızın təhsil sistemində qloballaşma prosesi sürətlənir, ölkələrarası inteqrasiya genişlənir, yüksək ixtisaslı mütəxəssis hazırlığına ehtiyac günü gündən artır. Bu cür inkişafın əsasında internetdən, virtual şəbəkələrdən istifadə edilir. Yaşadığımız dövrün tələblərinə uyğun olaraq ali təhsil müəssisələrində hazırlanan professional ixtisaslı işçi qüvvəsi mütləq şəkildə dünyanın sürətli inkişafı ilə ayaqlaşmağı bacarmalı, həyatın dəyişikliklərinə adaptasiya olmalı, bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər cür rəqabətə dözümlü olmalı, innovasiyalardan və yeni texnologiyalardan istifadə etməyə qabil olmalıdır.

Dövrün tələblərinə cavab verən, cəmiyyətimizə faydalı ola biləcək və cəmiyyətimizin ehtiyac duyduğu bu cür şəxsiyyətin formalaşmasında, təhsilin və təlimin müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə təşkilində müstəqil işlərin rolu əvəzsizdir.

Uzun illər təhsilin və təlimin təşkilində müstəqil işlərin rolu arxa plana atılmışdır. Lakin təhsil sistemində dövlət səviyyəsində aparılan islahatların nəticəsi olaraq təlimdə müstəqil işlərin təşkili hazırki dövrdə ali məktəb pedaqogikasının aktual problemlərindən biri hesab edilir.

Məhz bu səbəbdəndir ki, hal-hazırda təhsil sistemində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilinə geniş yer verilir, yeni-yeni imkanlar araşdırılır, müasir dövrün tələblərinə cavab verən yeni formalar tətbiq edilir, işlərin məzmunu zənginləşdirilir.

Müstəqil iş tələbənin təlim prosesində bilikləri və informasiyaları fəal qavramaq, anlamaq, yenidən onların üzərində işləmək, qazandığı bilik, bacarıq və vərdişləri dərinləşdirmək və möhkəmləndirmək məqsədilə istifadə olunan təlim formasıdır.

Tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili zamanı aşağıdakı prinsiplərə əməl olunmalıdır:

1. Sistemlilik və ardıcillıq prinsipi

Tələbələrin müstəqil işlərinin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə ali məktəbdə ilk kursdan başlayaraq son kursa qədər təhsilin bütün pillələrində müstəqil işlərin ən aktual formalarından istifadə edilməlidir. Tələbələrin müstəqil işləri konkret məqsədlərə xidmət etməlidir. Müstəqil işlərin həm təlim, həm də təlimdən kənar formalarından geniş şəkildə istifadə edilməli, onun təşkilində pərakəndəliyə yol verilməməlidir.

2. Sinergetik yanaşma prinsipi

Bu prinsipə əsasən tələbəyə müstəqil işə müxtəlif elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi baxımından yanaşmanın vacibliyi öyrədilməlidir. Sinergetik yanaşma müstəqil işlərin bütün növlərində tətbiq edilir. Tələbələrdə sinergetik düşüncə tərzini inkişaf etdirmək dedikdə – ilk əvvəl onlara seçilmiş məzmunun ideyaca əhatə dairəsini, pedaqogika, psixologiya, sosiologiya, iqtisadiyyat və digər məzmun baxımından yaxın olan elmlərin mövcud nailiyyətlərini nəzərə almağı öyrətmək lazımdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, tələbəni müstəqil işə cəlb etməmişdən əvvəl onu sadəcə “düşünməyə” yox, “sinergetik tərzdə düşünməyə” hazırlamaq lazımdır.

Yeni ideyaların, düşüncə tərzlərinin, elmi-texniki tərəqqinin mühüm rol oynadığı bir əsrdə aparılan müstəqil işlərin məqsədi tələbələri məhz belə bir əsrdə yaşamağa hazırlamaqdan ibarət olmalıdır, yəni tələbələrin müstəqil işləri yalnız öyrədici deyil, həm də tərbiyəedici xarakter daşmalıdır.

Vaxtdan düzgün istifadə olunması və yorğunluğa yol verilməməsi prinsipi

Aparılan təcrübələrin nəticələrinə nəzər salsaq görərik ki, bəzən müstəqil işlərin icrası zamanı tələbələr vaxtdan düzgün səmərəli istifadə etməzlər və bu səbəbdən də uğurlu nəticəyə nail olurlar. Bu cür halların qarşısını almaq üçün tələbləri təhsilin erkən pillələrindən başlayaraq müstəqil işə cəlb etmək, onu müstəqil iş texnologiyaları ilə tanış etmək, yuxarı kurslara qalxdıqca tədricən müstəqil işin daha mürəkkəb formalarına cəlb etmək və onlarda tədqiqatçılıq vərdişləri yaratmaq lazımdır.

Müstəqillik prinsipi

Bu prinsipə əsasən tələbə müstəqil işin icrası zamanı tələbə elmi informasiyaları axtarıb tapa bilir, hər hansı bir fikri, ideyanı əsaslandırır, idrak fəallığı göstərir, təkrarçılığa yol vermir, işin icrasının yeni orijinal yolunu, tərzini tapır [1].

Tələbə müstəqil işlərinin təşkilində aşağıda sadalanan prinsiplər mühüm rol oynayır.

1. intellektual qüvvələrin, potensial imkanların nəzərə alınması

2. müstəqil iş üçün əlverişli şəraitin yaradılması
3. müasir texnika və texnologiyalardan (kompüter, texniki vasitələr) istifadə bacarığının formalaşdırılması
4. ciddi fəaliyyət rejiminin yaradılması
5. tələbənin sağlamlığına və səhhətinə qayğı göstərilməsi
6. tələbədə qətiyyət, işgüzarlıq kimi iradi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi.

Deməli tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili zamanı təkcə pedaqoji prinsiplərə deyil, həm də bir sıra mühüm sosioloji, psixoloji, fizioloji prinsiplərə əməl olunmalıdır [1].

Xarici dillərin tədrisində müstəqil işlərin təhsilə, dərslərin gedişinə cəlb olunması məsələsi ən aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Bu günlərdə İngilis dilinin tədrisi prosesində yeniyetmələrdə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşması məhz müstəqil işlərin köməyi ilə həyata keçirilir. Məhz xarici dilin tədrisində müstəqil iş geniş yer verilməsi tələbələri yaradıcı işə öyrədir, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirir, onların peşə fəaliyyəti sistemində tətbiqi üçün ilkin şərtlər yaradır, fikir, duyğu və hisslərin ifadəsinə üstünlük verərək şifahi və yazılı ünsiyyət qabiliyyətini artırır, həmçinin düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Müstəqil tapşırıqlardan nə qədər çox istifadə olunursa, nəticələr də bir o qədər təsirli olur [2].

Xarici dillərin tədrisi prosesində dərslərdə təqdim edilmiş praktik materiallarla işləyərkən öyrənilən mətn, mövzu üzərində yalnız ənənəvi formada iş aparmamalı, tələbələrin diqqəti daha çox konkret problemin mühüm cəhətlərinin aydınlaşdırılmasına yönəldilməlidir. Xüsusən də, nəticənin uğurlu alınması üçün bu proses dərslərdə təqdim edilmiş praktik materiallar üzərində aparılmalıdır. Müasir tədrisin tələblərinə cavab verən yaradıcı şəxsiyyətin yetişdirilməsi zamanı aşağıda verilmiş müddəalara diqqət yetirilməlidir.

1. Təlim prosesində tələbələrin yaradıcı və müstəqil düşüncə qabiliyyətini aşkara çıxarmaq
2. Dərstdə fəallığı təmin etməklə, daha fəal olanları və marağı üzə çıxarmaq
3. Tələbələrin müstəqil şəkildə biliklərə yiyələnmək bacarığını müəyyən etmək
4. Həvəsləndirmə əsas götürülməklə, təşəbbüskarlığı alqışlamaq [3].

Təlim prosesində bütün bu müddəalar nəzərə alınarsa və dərslə tətbiq olunarsa tələbələr sərbəstləşər, şablondan uzaqlaşar və onların fəaliyyətlərində əsasən müstəqil düşüncəyə istinad üstünlük təşkil edər.

Əminliklə deyə bilərik ki, müasir dövrdə ingilis dilinin tədrisi zamanı istifadə olunan müstəqil işlərin metodları və formaları keçən əsrin üsullarından fərqlənir.

Keçən əsrdə müstəqil iş kimi daha çox kitab üzərində aparılan işlər üstünlük təşkil edirdi. Bunlara mətni oxuyub tərcümə etmək, mətnin ayrı-ayrı hissələrinə başlıqlar vermək, həmin mətni düzgün, səlis, ardıcıl danışmaq üçün plan tərtib etmək, qrammatik qaydanı yeni cümlələr və faktlar əsasında izah etmək, nümunələr vermək və s. kimi tapşırıqlar müstəqil iş nümunələri sayılırdı. Bu cür müstəqil işlər tələbələrdə kommunikaiv vərdişlərin – yazı, danışma, oxu və eşidib-anlama bacarıqlarının formalaşmasına və inkişafına təkan verən amillərdən sayılırdı.

Keçən əsrin sonlarında ingilis dilinin, eləcə də xarici dillərin tədrisində xarici dil müəllimləri audio vasitələrdən də istifadə edirdilər. Doğrudur, hər bir tədris mərkəzi bu cür vasitələrlə tam təşəküllü formada təchiz olunmasa da, tədris ocaqlarının əksəriyyətində linqafon otaqlarına rast gəlmək olurdu. Linqafon otaqlarında istifadə olunan maqnitafonlar ingilis dilinin tədrisində çox mühüm yerə malik olan vasitələrdən biri hesab olunurdu. Bu cihaz şifahi nitqin inkişafına kömək etməklə yanaşı, dilin düzgün tələffüz vərdişlərinin yaranmasına da təkan verir, tələbələrin nitq fəaliyyətini intensivləşdirmək, onların gözəl və səlis danışmalarına şərait yaradırdı. Bu səbəbdən maqnitafon ingilis dili müəllimlərinin müstəqil işlərin təşkilində əsas, aparıcı vasitəsi hesab olunurdu.

Lakin “Kompüter əsri” sayılan XXI əsrdə müstəqil işlərin metodları getdikcə öz axarını dəyişərək daha çox texnologiyanın istifadəsi ilə ərsəyə gələn, internetin, kompüter proqramlarının vasitəsi ilə inkişaf edən metodlar müstəqil iş formasına çevrilmişdir.

Kompüter proqramlarının istifadəsi, tezislərin və layihələrin təşkili, işgüzar oyunlar və konfransların keçirilməsi, müasir ədəbiyyatdan istifadə etməklə qeyri-adi bir şəkildə qurulmuş mətn, dialoq və monoloqla işləmək, internet, kompüter, telekommunikasiya şəbəkələri vasitəsilə xarici dilin distansion tədrisinin təşkili, kompüter texnologiyasından istifadə etməklə tələbələrin müxtəlif mövzulu və məzmunlu nitq fəaliyyətlərinə cəlb olunması və s. müasir tədris prosesində müstəqil işlərin aparılmasının metodları sırasına daxil olur.

Müasir dövrdə ingilis dili dərslərində müstəqil işlərin tətbiqi zamanı tələbələrin hobbiləri nəzərə alınır. Tələbələrin bir çox maraq dairəsi, fərqli hobbiləri olur. Bunlara təbii və digər metallardan əşyalar düzəltmək, fotosəkillər çəkmək, gündəliklər yazmaq, kolleksiyalar toplamaq, təbiətlə ünsiyyət qurmaq, xarici dostlarla yazışmaq və s. aiddir. Bu cür hobbilər tələbələrin idrakını aktivləşdirmək üçün istifadə edilə biləcək yaradıcı amillər hesab edilir və xarici dil dərslərində tələbələrin fəaliyyətini daha da maraqlı edir. Dili tədris edən müəllim tələbələrdən bütün fəaliyyətlərini bacardıqları qədər ingi-

lis dilindən istifadə etməklə həyata keçirməyi tələb edir və beləliklə bu cür müstəqil işlər tələbələrin tədris prosesini daha maraqlı və daha mənalı edir.

Hal-hazırda ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisi praktikasında tələbələri tədqiqat fəaliyyətləri ilə tanış edən, yaradıcılığı, müstəqilliyi, düşüncənin özünəməxsusluğunu inkişaf etdirən “Layihə” metodundan geniş istifadə olunur. Layihə fəaliyyəti tələbələrin bir layihə üzərində işləmə müddətində biliklərini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəni öyrədir. Tələbə məhz layihə metodunun köməyi ilə xarici dildən düzgün istifadə bacarığına yiyələnir, onda ingilis dilində məlumatla işləmək üçün intellektual bacarıqlar formalaşır. Bu halda tələbənin düşüncəsi problemin necə həll ediləcəyi, hansı rəşional həll yolları seçiləcəyi, seçilən yolun düzgünlüyünü sübut edən inandırıcı arqumentləri haradan tapacağı ilə məşğul olur. Yaradıcı tapşırıqları yerinə yetirərkən tələblər əlavə ədəbiyyatdan, mediadan və internetin imkanlarından geniş istifadə edirlər [2].

Bu cür müstəqil iş formalarının həm dərş müddətində, həm də dərş-dənkənar qeyri-ənənəvi formada aparılması yalnız nitq fəaliyyətinin inkişafına deyil, eyni zamanda assosiativ düşüncə, yaddaş, kollektivdə ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasına və tələbələrin yaradıcı təşəbbüsünə yönəldilmişdir [2].

Müxtəlif debatlar, oyunlar və müsabiqələr zamanı təklif olunan tapşırıqların məzmunu bir çox qrammatik qaydaların daha da dərindən mənimsənilməsinə və əzbərlənməsinə, leksik fondun, söz ehtiyatının genişləndirilməsinə eyni zamanda zənginləşdirilməsinə, monoloji və dialoji nitqin inkişafına istiqamət verir.

Yuxarıda sadaladığımız müstəqil işlərdən başqa ali məktəblərin təlim prosesinin bütün mərhələlərində tədris ədəbiyyatından və əlavə mənbələrdən istifadə etmək, istehsalat və pedaqoji təcrübədə iştirak etmək, kurs və buraxılış işləri yazmaq, tədris və elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olmaq, referat və yaradıcı tapşırıqlar yazmaq və s. kimi müstəqil işlərdən geniş istifadə edilir.

Bütün bu fikirləri ümumiləşdirərək təlim prosesində aparıcı rola malik olan müstəqil işlərin əhəmiyyətini aşağıda verilmiş müddəalarla izah etmək olar.

- müstəqil işlər tələbələrin bilikləri şüurlu surətdə qavramasına, dərk etməsinə və mənimsəməsinə şərait yaradır.
- müstəqil işlər təlim prosesində qavranılmış bilikləri möhkəmləndirməyə, dərinləşdirməyə və genişləndirməyə imkan verir.
- tələbədə ixtisasla bağlı bacarıq və vərdisləri formalaşdırır və daha artıq təkmilləşdirir.
- tələbədə tədqiqatçılıq qabiliyyətini və bacarığı formalaşdırır.

• müstəqil işlər tələbədə gələcək peşə ilə bağlı qabiliyyətlərin inkişafına şərait yaradır [1].

İngilis dilinin tədrisində tətbiq olunan müstəqil iş formalarından istifadə öyrənmənin təhsil məqsədlərinin həyata keçirilməsinə kömək edir. Bu proses zamanı ingilis dilini öyrənən tələblər ünsiyyət subyektinə çevrilir, digər bir insanın mövqeyini qavramağı, anlamağı və qiymətləndirməyi öyrənirlər. Bütün bu fəaliyyətlərin nəticəsində biz bir yaradıcı insanla qarşı-qarşıya dayanırıq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ali məktəb pedaqogikası (*magistr pilləsi üçün dərslik*) , Fərrux Rüstəmov, Tamilla Dadaşova, – Bakı: Nurlan, – 2007.
2. <https://monster-evo.ru>
3. Samirə Məmmədova “Xarici dil dərslərində tələbələrin müstəqil tədqiqata cəlb olunması. Xarici dillərin aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi-praktik konfrans”. – Bakı: 11-12 may, – 2017.

Sevinj Jabrailova

Summary

The role of the independent works in the english language teaching process

This article deals with the types of the independent works serving to increase the student's creative ability.

The main question, reflected in the article, is the similarity and distinctive features of independent work used in the learning process of the past and modern centuries, as well as their role in the development of communicative language skills. The article, along with the importance of independent work, emphasizes the formation of a student as a creative person, which is an essential factor.

Севиндж Джабраилова

Резюме

Роль самостоятельных работ в преподавании Английского языка

В статье говорится о самостоятельных видах работы, служащих увеличению творческой способности студента в процессе обучения.

Основной вопрос, отражаемый в статье, схожие и отличительные черты самостоятельных работ, используемых в процессе обучения прошлого и современного века, а также об их роли в развитии коммуникативных языковых навыков. В статье наряду со значением самостоятельной работы, подчеркивается становление студента в качестве творческого человека, что является существенным фактором.

Rəyçi: fl.f.d., dos.A.Sobor
Redaksiyaya daxil olub: 25.02.2021

UOT 37.

Könül Həsənova
Azərbaycan Dillər Universiteti
h-konul@adu.edu.az

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV VƏRDIŞLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: kommunikativ vərdişlər, interaktiv metod, paralingvistik vasitələr.

Key words: communicative skills, interactive method, paralinguistic means.

Ключевые слова: коммуникативный навыки, интерактивный метод, паралингвистические приемы.

Bəşər tarixində gedən proseslər nəticəsində ingilis dili beynəlmiləl dil kimi həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyət vasitəsi kimi beynəlxalq biznes, diplomatiya və internet şəbəkələrində istifadə edilir. İngilis dili texnologiya və beynəlxalq kommunikasiya üzrə qlobal dil hesab olunur, ədəbiyyatın bütün növlərinin, texniki kitab və jurnalların, eləcə də elmi araşdırmaların dilidir. Bu səbəbdən hal-hazırda dünyanın əksər ölkələrində bu dil ikinci xarici dil kimi öyrənilir.

XXI əsrdə bəşəriyyət inkişaf edir, dünya ölkələri sürətlə böyüyür. Bu inkişafın əsas tərkib hissəsi kimi təhsil, təlim və tədris proseslərini nümunə göstərmək olar. Xarici dilin tədrisi isə bu bütövün ən əsas hissəsini təşkil edir. Xarici dilin tədrisində əsas məqsədin dil öyrənilərdə bu dildə dinlə-yib-anlama, fikrini sərbəst ifadə etmə bacarıqlarının formalaşma məsələsinin vacibliyini rəhbər tutaraq, fənni tədris edən müəllim hər bir xarici dilin, eləcə də, ingilis dilinin tədrisində əsas məqsədin nitq, dil və ünsiyyət bacarıqlarının yaranması və formalaşması məsələsinin olduğunu unutmamalıdır.

Müasir təhsil prosesində xarici dillərin tədrisinin kommunikativ şəkildə aparılması əsas diqqət mərkəzindədir. İstər ali məktəblərdə, istər orta məktəblərdə ingilis dilinin, eləcə də digər fənnlərin tədrisində kommunikativ səriştənin inkişafına nəzarət edilir. Müəllimlərin əksəriyyəti dərs planını kommunikativ yanaşmaya əsaslanaraq hazırlayır və tədris prosesində kommunikativ yanaşmanın mühümlüyünü daha aydın şəkildə dərk edirlər. Öyrənilən qrammatik strukturların, lüğət bazasının və digər dil vahidlərinin yalnız tədris daxilində deyil, eyni zamanda tədrisdən kənar mühitdə də istifadə edilməsi üçün kommunikativ yanaşmanın rolu böyükdür. Ümumi orta təhsil, eləcə də, ali təhsil pilləsində şifahi nitqin inkişafı əsas tələb kimi götürül-

məklə şagirdlərdə və tələbələrdə ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik anlayışların və dil konstruksiyalarının mənimsənilməsi, oxu, yazı texnikası, yazılı nitq təcrübəsi və dinləyib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi təmin olunur.

Ali təhsil pilləsində nəzərdə tutulan fəaliyyətlər inkişaf etdirilməklə, tələbələrin xarici dil üzrə kommunikativ bacarıqlara və ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnmələri, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, onlarda xarici dili dərinlən öyrənməyə maraq oyadılması, dilini öyrəndiyi ölkə ilə tanışlıq əsasında dünyagörüşlərinin genişləndirilməsi təmin olunur. [6, s.5]

Elmi-texniki tərəqqinin geniş vüsət alması, ölkəmizin dünyaya inteqrasiya etməsi və iqtisadi, mədəni, siyasi cəhətdən ölkələrarası əlaqələrin yaradılması təhsil müəssisələrində xarici dilin, eləcə də ingilis dilinin tədrisi yeni metod tələb edir. Müasir dövrün tələbatını ödəmək üçün xarici dillərin tədrisində kommunikativ yanaşmanın istifadəsi əsas yer tutur. Kommunikativ səriştə əsas yanaşma kimi təlim prosesinin mərkəzində dayanır. Dilöyrənlərin dil biliklərini müxtəlif situasiyalarda səlis, düzgün və sərbəst şəkildə istifadə etmələri müasir dövrdə kommunikativ yanaşmanın təlim prosesinə gətirilməsi üçün təkanverici bir amildir. Buna görə də təlim prosesində kommunikativ yanaşmanın əsas yanaşma kimi təhsilçilərdə oyadılması və inkişaf etdirilməsi müasir dövrün aktual mövzularından biridir [1, s.4].

İngilis dilinin tədrisində qarşıya qoyulan tələbləri reallaşdırmaqla biz tələbələrdə kommunikativ vərdişlərin formalaşmasına nail oluruq. Aşağıda verilmiş dörd məzmun xəttini rəhbər tutaraq biz qarşıya qoyulan tələbləri reallaşdırma bilirik.

- Eşidib-anlama
- Danışma
- Oxu
- Yazı

Bu tələbləri kompleks şəkildə mənimsədikdə, tələbələr kommunikativ vərdişlərə asanlıqla yiyələnir. [6, s.5]

Xarici dilin tədrisinin mühüm vəzifələrindən biri qazanılan reseptiv bacarıq kimi oxu vərdişinin kommunikativ şəkildə inkişaf etdirilməsidir. Oxu vərdişinin düzgün təşkili və tədrisi qarşısında duran ən mühüm məsələ ingilis dilini öyrənənlərdə ətraf aləm və real həyat hadisələri haqqında düzgün obrazlı təsəvvürlər əsasında bilik və bacarıqlar formalaşdırmaqdır.

Aparılan tədqiqatların nəticəsi kimi deyə bilirik ki, oxu fəaliyyəti və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ünsiyyətin açarı kimi sərbəst düşüncənin təməlini qoyur.

Xarici dilin tədrisində təlimdən-kənar oxunun tədrisə tətbiq edilməsi ekstensiv oxu vərdişlərinin qazanılması (müasir və klassik bədii ədəbiyyatdan əsərlərin oxunması, qəzet, jurnal və internet səhifələrindən seçilmiş materialların müəllimlərinin) dil öyrənmələrdə müəllimlərinin mədəniyyətini, idrak qabiliyyətini inkişaf etdirir, eləcə də, əqli fəallığı artırır. Oxu fəaliyyəti zamanı oxu mətnlərinin dinləyib-anlama, danışma və yazı fəaliyyəti daxilində aparılması ünsiyyəti formalaşdırmağa və inkişaf etdirməyə təkan verən əsas amillərdəndir. [5]

Kommunikativ vərdişləri inkişaf etdirən əsas istiqamətlərdən biri yazı vərdişidir. Yazı digər kommunikativ vərdişlərlə vəhdət şəklində ingilis dilini xarici dil kimi öyrənməyin təməlini təşkil edir. Yazı bir bacarıq kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. İngilis dilini öyrənmələrdə düzgün yazı vərdişlərini aşılayarkən mütləq şəkildə ana dili ilə müqayisə aparmaq, əyani-texniki vasitələrdən geniş şəkildə istifadə etmək öyrənmənin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri hesab olunur.

İngilis və Azərbaycan dillərinin orfoqrafiya sistemində mühüm fərqlər olduğu üçün bu sahədə ilk vərdişlərin təməli hələ təhsilin erkən pillələrindən qoyulur.

Yazı mürəkkəb bacarıqdır. Yazı zamanı müəllim şagirdlərə əlifbada olan hərflərin yazılma vərdişinin yaranmasına, nitq səslərinin onları ifadə edən hərflər və hərflər birləşmələri ilə əvəz olunmasına, sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin düzgün yazılmasına, hərflərə görə deyilə bilməsinə, hətta fikri ifadə etməyə, danışığa yönəldilmiş çalışmaların icra vərdişlərinin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. [3, s.40]

Kommunikativ vərdişlərdən biri hesab olunan eşidib-anlama dil mühtində gerçəkləşən ən çətin nitq fəaliyyəti növüdür. Bu fəaliyyət növünün daxilindəki əsas şərt səslənən mətnin məzmun və mənasının eyni zaman kəsiyində intuitiv qavranılması, leksik-qrammatik materialın nitq daxilində tanınmasıdır. Eşidib-anlama prosesini əsasən üç mərhələ təşkil edir.

I mərhələ – artikulemlərin yaratdığı eşitmə-əzələ duyğularının sintezləşməsi və birləşməsi

II mərhələ – sözlərin mənalara görə anlayışlarla uyğunlaşması mərhələsi. Bu mərhələdə sözlər və onların əsasında duran anlayışlarla məna əlaqəsi yaranır, cümlənin daxilindəki ayrı-ayrı sözlər arasında əlaqələr yaranır və sözlərin funksiyaları müəyyənləşir. Burada əsas məna əlaqəsi anlayışlar, məhfulararası əlaqə nəzərdə tutulur. Bu əlaqə əsasən özünü sərbəst söz birləşmələri səviyyəsində biruzə verir. İngilis dilinin, eləcə də, digər xarici dillərin tədrisinin erkən mərhələsində dil öyrənmə təbii ki, çox az təcrübəyə malik olur. Bu halda məna əlaqəsinin bu səviyyəsinin formalaşdırılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Məna əlaqəsinin II səviyyəsi cümlə üzvləri arasında-

kı əlaqədir. Bu zaman subyekt, obyekt və predikatlararası münasibət və sözlərin məna valentliyi əsas götürülür. Müəllim cümlədə reallaşan akantları, xarici dil sistemindəki potensial sözlərarası əlaqəni göstərir.

Məna əlaqəsinin *III səviyyəsi* yeni informasiya və köhnə informasiya arasındakı, daha dəqiq desək, tema və rema arasındakı əlaqədir. Bu əlaqə həm cümlə çərçivəsində, həm də bu çərçivədən kənar da mövcud ola bilər. Bu əlaqə fikirlərin məntiqiliyi ilə təyin olunur. III mərhələdə nitqin məzmunu aydınlaşır və nitqi ötürən şəxsin məqsədi üzrə çıxır [2, s.226].

Bütün bu faktlara əsaslanaraq vurğulaya bilərik ki, ingilis dilində şifahi nitqi anlamaq ehtiyacı yalnız dialoji nitqdə deyil, eyni zamanda monoloji nitqin üstünlük təşkil etdiyi kinoda, teatrda, muzeylərdə, elmi konfranslarda, mühazirə və məruzələri dinləyərkən də duyulur. Bu səbəbdən də danışıq vərdişləri ilə paralel olaraq tələbələrə eşidib-anlama vərdişləri də aşılanmalıdır.

Xarici dili öyrənərkən yuxarıda sadaladığımız kommunikativ vərdişlərin ayrılmaz hissəsindən biri də danışıq vərdişidir. İngilis dilini öyrənərkən tələbənin qarşısında duran əsas məqsəd aydın və səlis danışıq vərdişlərinə yiyələnməkdir. Kommunikativ körpünü qurmaq üçün tələbələrdən dili həm qrammatik, həm leksik, həm də fonetik cəhətdən yaxşı mənimsəmələri tələb olunur. Çünki müasir dövrdə təhsil müəssisələrində xarici dilin kommunikativ metodla tədrisi, yəni xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişinin və bacarığının aşılanması təhsilin vacib məqsədinə çevrilmişdir.

Belə bir sual meydana çıxa bilər: İngilis dilinin tədrisi zamanı dil öyrənənlər xarici dildə danışıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün hansı metodlardan istifadə etsə daha səmərəli olar və bu metodların tətbiqinə təhsilin hansı pilləsindən başlasaq daha məqsədəuyğun olar?

Suala cavab olaraq qeyd edə bilərik ki, xarici dilin inkişafında kommunikativ metod müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif formalarda inkişaf etdirilmişdir. Keçən əsrin tədris prosesinə nəzər salsaq görərik ki, xarici dilin tədrisi prosesində daha çox monoloji nitqin inkişafına üstünlük verilirdi. Dərs prosesində tələbələrə hər hansı mövzunu öyrənmək tapşırılırdı. Materialı öyrənən tələbə yeni sözlərlə bərabər monoloq şəklində dərsə cavab verirdi. Eyni zamanda dialoq şəklində verilmiş tapşırıqlar dialoji nitqin inkişafında dil öyrənənlərə çox kömək edirdi. Yəni termin olaraq dilimizdə yeni işlənməsinə baxmayaraq, fəaliyyət kimi “interaktiv” metod əvvəllər də xarici dil dərslərində nəzərdə tutulan əsas praktik məqsədlərdən biri sayılırdı. Biz əvvəllər də monoloji və dialoji nitqin inkişaf etdirilməsini, yəni danışıqın əsas məqsəd kimi təmin olunmasını nəzərdə tuturduq. Müasir dövrdə yenilik ondan ibarətdir ki, danışmanın daha canlı, daha fəal forması olan dialoji nitqin isti-

fadəsini bir qədər üstün tuturuq. Çünki dialoji nitq kommunikasiyaya daha yaxındır, ünsiyyət prosesidir, gələcək interaktiv fəaliyyətdir. [4, s.346]

Bundan əlavə elm və texnikanın tərəqqi etdiyi bir dövrdə ingilis dilində sərbəst, aydın və səlis danışmanın bir çox yeni metodları meydana gəlib. Ana dili ingilis dili olan hər hansı bir əcnəbi vətəndaşla canlı ünsiyyət qurmaq, müxtəlif virtual platformalar üzərindən fikir mübadiləsi aparmaq, elektron məktublar vasitəsi ilə ünsiyyət və s. kimi metodlar ingilis dilini öyrənərkən danışıq vərdişlərini inkişaf etdirməyə kömək edir.

Son dövrlərdə xarici ölkələrdən dəvət olunan müəllimlər, onlarla yaradılan canlı ünsiyyət, onlarla təşkil olunan debatlar və diskussiyalar, onların təcrübələrindən məqsədyönlü şəkildə yararlanmaq, onlarla hər hansı bir mövzu ətrafında fikir mübadiləsi aparmaq xarici dilin tədrisində interaktiv metodun, kommunikativ vərdişlərin inkişafına zəmin yaradan faktorlar hesab olunur.

Təbii ki, ingilis dilində danışıq bir neçə söz yığını və yaxud bir-birinin ardınca deyilən bir neçə cümlədən ibarət monoton nitq hesab etmək doğru olmazdı. Xüsusilə ingilis dilində danışıq zamanı söz, cümlə quruluşu, intonasiya ilə bərabər paralingvistik faktorlar hesab olunan jest və mimikaların istifadəsi mütləqdir. Bizə məlumdur ki, ünsiyyət zamanı məlumatın 50 faizi jest və mimikaların köməyi ilə çatdırılır. Danışıq zamanı əsas diqqət maksimum dərəcədə həmsöhbətimizin jest və mimikalarına yönəlməlidir. Çünki monoton nitq ünsiyyət prosesində müəyyən zaman keçdikdən sonra insanı yormağa başlayır. Lakin həmsöhbət nə qədər jest və mimikalardan yerində, düzgün səviyyədə istifadə etsə, eyni zamanda sözlərin deyilişi zamanı səs tonuna, cümlə intonasiyasına nə qədər düzgün əməl etsə, həm söhbət çox maraqlı və axıcı olar, həm də fikrin ifadəsi daha dəqiq şəkildə yerinə yetirilir. Lakin jest və mimikalar hər zaman yerində və qədərində olmalıdır ki, ünsiyyətdə olduğumuz insanlara süni və qeyri-təbii görünməsin.

Yuxarıda sadaladığımız bütün kommunikativ vərdişlər ingilis dilinin mənimsənilməsi zamanı qarşıya qoyulan ən vacib faktorlar hesab edilir. Müasir dövrdə elm və texnikanın sürətlə inkişafı ingilis dilinə olan tələbatı gündən-günə artırır. Bu səbəbdən səmərəli nəticə əldə etmək üçün dilin öyrənilməsi prosesinə təhsilin erkən pillələrindən mərhələli şəkildə başlanılır və dili öyrənənlərə əsas kommunikativ dil vərdişləri - eşidib-anlama, yazı, oxu və danışıq vərdişləri vəhdət şəkildə öyrədilir və bu proses təhsilin yuxarı pillələrində, eləcə də, ali təhsil mərhələsində uğurla və məqsədyönlü şəkildə davam etdirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aslanova, S. İngilis dilində qrammatikanın tədrisində kommunikativ səriştə əsas yanaşma kimi, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı: 2018,
2. Axundova Y. Azərbaycan Dillər Universitetinin yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri mövzusunda Respublika Elmi-Praktik konfransının tezisləri. Bakı: May 11-12, 2017
3. İsgəndərova İ.Q. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri mövzusunda elmi konfransın tezisləri , Bakı: 06-07 dekabr, 2018
4. Məmməd zadə M. İngilis dilinin tədrisində kommunikativ metod, Bakı Universitetinin xəbərləri, № 4, Bakı: 2005
5. Xasməmmədova T. Xarici dildə oxu bacarıqlarının kommunikativ şəkildə inkişaf etdirilməsi yolları, Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri ,11-12 may,2017, Bakı: Mürtəcim
6. Zeynalova S. İngilis dilinin kommunikativ bacarıqlara yiyələnmədəki rolu və onun tədrisində diqqətəlayiq kommunikativ məqamlar, Azərbaycan müəllimi, Bakı: 2013, 18 oktyabr.

Konul Hasanova

Summary

Formation of communicative skills in english language teaching process

This article deals with the communicative skills, their roles in the process of English language teaching. Interactive methods of teaching are also discussed along with writing, reading, listening and speaking skills during teaching process. The importance of paralinguistic factors during the process of teaching English is the main highlighted point in the article. The role of visual and technological resources in the formation of communicative skills is specially emphasized in this article.

Кёнуль Гасанова

Резюме

Формирование коммуникативных навыков в преподавании английского языка

В статье говорится о коммуникативных навыках, об их роли в преподавании английского языка. Также говорится об интерактивных методах, используемых при обучении, совместно с такими навыками, как чтение, письмо, говорение, аудирование и письмо. В статье доводится до сведения важная роль, паралингвистических факторов английского языка, как одного из основных моментов и преподавании. В этой статье особенно отражается роль наглядных и технических текстов в формировании коммуникативных навыков и умений.

*Rəyçi: p.f.d.,dos.S. Hüseynova
Redaksiyaya daxil olub: 10.02.2021*

ELMI DİSPUT

UOT 82 – 09.

Hamida Aliyeva
Azerbaijan University of Languages
a_hemide@mail.ru

THE WORLD OUTLOOK OF GERMANIC AND TURKIC PEOPLES IN “BEOWULF” AND “THE BOOK OF DEDE KORKUT”

Key words: Beowulf, Basat epos, tradition, folklore.

Açar sözlər: Beovulf, Basat epos, ənənə, folklor.

Ключевые слова: Беовульф, Басат, эпос, традиция, фольклор.

There are remarkable resemblances between the Anglo-Saxons' epic poem of “Beowulf” and the Azerbaijani Turkic epic literary work of “The Book of Dede Korkut” that is featuring the spiritual and heroic characteristics of Azerbaijani Turks.

One can conjecture the origin of the similarity between the two literary works considering the fact that “Beowulf” was created based on the most ancient Scandinavian legends.

There are sufficient historical facts proving that Turkic tribes - who have been known under various names by researchers and historians, but in fact they all belonged to the same origin who lived in historical Azerbaijani territories before they moved to Asia Minor and then to Europe in millenniums BC.

Icelandic “The Prose Edda” contains interesting and logical information about Turkic tribes (As tribes- H.A) who moved to Iceland. (3p. 8)

Prominent Icelandic historian and public figure, Snorri Sturluson, penned “The Prose Edda” based on ancient sagas. As part of his book's introduction, Snorri Sturluson touched upon the settlement of “As” tribes across the northern regions of Europe including Sweden, Norway and Iceland following the tribes' migration to Troy. “*Ynglinga saga*”, a chapter of Sturluson's book namely “*Heimskringla*”, provides wide information on the Asian origin of “As” tribes.(7)

In his book which is studying the Germanic zoomorphic decoration published in 1904, Well-known Swedish archaeologist B. Salin, voiced his

attitude towards the issue and confirmed that S.Sturluson's theory has been formed based on historical facts (Altgermanische Thierornamentik).

Following his visit to Gobustan rocks, the famous Norwegian scientist and traveler.

Thorheyerdahl surprisingly, decided to look for the traces of his Scandinavian ancestors in Caucasus particularly in Azerbaijan instead of far North.

The intermingling of ancient Turkic with Scandinavians had positive impacts on the development of social and cultural life of both nations.

That is why one can explore a number of common spheres between Scandinavian folklore and the folk art of Turkic nations. Therefore it is an essential need to look for the root of some common theme and subjects between "The Book of Dede Korkut" and the Scandinavian epic "Beowulf". The existence of heroic songs as well as supernatural characters – cyclops, ogre, dragon, etc- and fight scenes against queer creatures, indicate the similarity in the folklore area of both nations.

"Beowulf" starts with an introduction narrating about legendary Scyld Scefing who is considered the ancestor of Danish kings and fame of glorious Scyldings royal family. Great-grandson of Scyld, the king Hrothgar gained much property by the means of conducting military strikes. For his knights, Hrothgar constructed a luxurious palace which was decorated with deer horns and named the palace as Heorot (mead hall). The king periodically used the "mead hall" to hold various kinds of receptions and feasts to keep the fighters happy.

Somehow it was a sign of the king's respect to the knights in exchange to their fidelity. In the meantime the move was known as a type of archaic traditional tie between the king and fighters, it also indicated the close-knit and brotherly ties between the king and knights. The same custom was very popular among Oghuz and other Turkic tribes.

Researcher A.M.Hazanov was stating by interpreting the same traditions "Herodotus monarchs' (tribe leader) would organize huge feast for his fighting men each year and this tradition indicates close-knit bond between king and knights. Even in the most communities of folklore literature the traditions of feast and giving gifts still exists and this is typical for nomadic tribes" (ancient Turks – H.A.) (6, p184).

In different chapters of "The Book of Dede Korkut" one can find lots of similar scenes. For instance, "It was customary for Bayindir Khan, khan of khans, to invite all princes of the Oghuz to a feast once a year. As usual, he gave a feast this year too, and had many stallions, young male camels and

rams slaughtered for the occasion...” (Legend I: The Story of Bugach Khan, Son of Dirse Khan, The Book of Dede Korkut)

One of the motives which were reflected in Turkic epic is connected with giving gift custom. While being merciless to their enemies, Turks were faithful to their companions and supporters and in order to express their feeling they were sharing their fortune so generously with their pals. Alongside with their money, gold and other expensive items they used to share their most beautiful horses with friends. Obviously, for Turkic tribes, horses were the most saint creature as well as the most quintessential element indicating their existence. Gifting a horse could be the symbol of special regard and gratefulness.

The king of Danes Hrothgar alongside with some precious presents gifted two gracious horses to Beowulf that is one of the facts featuring a common tradition with Turks.

The most salient feature stating similarity between “The Book of Dede Korkut” and “Beowulf” is linked with the “Goggle-eye” Tepegoz-Grendel stories.

In the first chapter of “Beowulf” it is depicted that Hrothgar had been under attack by a monster known as Grendel for twelve years. Every night, he would appear out of the fog that covered the swamp and would eat fighters. No one was able to encounter him, hence feasts were getting less and less and whole Denmark was covered with grief and sorrow. After some while the Geats heard about their neighbor’s tragedy and jointly with 14 knights Beowulf came to help Hrothgar.

As can be seen, Beowulf is not an Anglo-Saxon hero; he is the knight of one of the Scandinavian tribes – the Geats who settled in the east of Sweden.

In the eighth legend of “The Book of Dede Korkut” namely “The Story of Basat, Killer of Goggle-eye” the events approximately occurred on the same manner.

In this legend the object being under attack is Oghuz people and the violator is a One-Eyed Giant. To prevent losing more people, Oghuz tribe agreed to appease two men and 500 sheep every day.

It is notable that the episodes based on One – Eyed Giant or Cyclopes are widespread in most nations’ folklore. We can observe such kind of legends on Slavic, German, French, Finnish and Scandinavian nations. Nevertheless, the first written source based on One-Eyed Giant is considered to be Homer’s *Odyssey* in the world literature. However, it is not correct; the most ancient legend of “The Book of Dede Korkut” is “The story of Basat, Killer of the One – Eyed Giant. “The Father of

History" Herodotus in his books mentioned the topic of "One –Eyed Giant" and stated that there were quite a lot of legends about single-eyed creatures among Scythians (the most ancient Turkish tribes). "The Book of Dede Korkut" caught the attention of German scholar H.F. Von Diez and he, in his turn invented the book for Europe, and this breakthrough primarily linked with the legend of "One-Eyed Giant". There isn't any indication of Grendel's being a Cyclop in "Beowulf" epos. However one can identify Grendel with "One-Eyed Giant" for some features. Oghuz's "One-Eyed Giant" is the off-spring of Houri (half human-being and half legendary creature) and the father of "Goggle-Eye" Sari Choban (Yellow Sheppard) and they met each other at a spring.

According to ancient "Oghuzname" mother of "Goggle –Eye" lived in a big sea, Grendel's mother also lived in a swamp, meanwhile Grendel in "Beowulf" is known as the monster of the sea. After Grendel's death, his mother attacked Beowulf and the Danes to revenge. Houri in "Book of Dede Korkut" tends to get revenge not only for Sheppard but also for whole Oghuz tribes; however she does it not straightforwardly but in a roundabout way.

She wears magic ring to the finger of her son, makes him immortal and says: "My Son the sword will not cut you, the arrow will not kill you" (The Legend of Basat, Killer of the One-Eyed Giant) with this act she puts Oghuz family under danger.

Grendel of "Beowulf" just like One-Eyed Giant is so dreadful and dangerous, cruel and with doing much crime he killed a number of Danish knights.

One-Eyed Giant also killed lots of gallant boys of Oghuz tribe – brother of Kazan khan Qaragune, Alp Rustem, Demir Donlu Mamaq, Ushun koja and his two brothers, Bigiqanli Bukduz Emen. In both eposes when people were oppressed heavily – Danish people were covered with tyranny, Beowulf rode to save them, as there was a turn of third brother to be killed by One-Eyed Giant, Basat displayed heroism. Unlike Basat, brave fighter of Geats Beowulf rushes to help their neighbor the Danes and rescue them from lurch. However this episode itself has something in common with Oghuz tribes and with their socio-political as well as ethical-moral values and reminds relationship between Outer and Inner Oghuz.

Despite the fact that there were some gaps and sometimes clashes among Oghuz noble men, they were never left one- another in trouble.

We can come across with such kind of short struggles among northern and eastern German tribes in "Beowulf" as well. For instance we can portray as an example the king of Geats Hygelac who is identified with the

king Chlochilaicus in the source by Gregory of Tours and the king appears as invading the Frankish Kingdoms.

Beowulf just like Basat fights with the enemy face to face, Basat defeats One-Eyed Giant and Beowulf kills Grendel only due to their own power and courage.

One of analogues between both heroes is their competence to vanquish the enemy not only by the means of physical privilege but also with playing trick, capability estimating the circumstance on time. Prior to fight against One-Eyed Giant, Basat asks the elders (preparing meal for Giant) about the rival's weak points. The elders answer the Giant's single eye is only from meat and the other parts of body are spell-binding and immortal. Acting wily, Basat exactly beats the eye of Google-Eyed and guarantees himself with success in the struggle.

Beowulf minds the enemy's power and weak points in advance and he is primarily aware of Grendel's being cruel, ruthless and crafty. Therefore he explains his friends being meaningless to fight against Grendel face to face.

Beowulf is sure that he is able to perish Grendel with his sword and shield however he also knows that the monster will run from open combat and the hero is absolutely aware of his sudden explode in darkness. Thus Beowulf waits for the night to come and hides among his knights. At night Grendel attacks "the mead hall" after having been disturbed by the noise of the drunken revelers, unexpectedly Beowulf with strong hand holds his wrist and Grendel terrifies and realizes to be confronted with supernatural power. Hard man-to-man fight ends with the victory of Beowulf and the hero mortally wounds Grendel by ripping his arm off and he dies in his cave under the swamp.

Another analogous between "Beowulf" epos with "One-Eyed Giant" is linked with the names of heroes – the names of Beowulf and Basat. Hence, all the heroes particularly in "Beowulf" are named with individual alias, only the name of Beowulf is absolutely different.

The name of Basat was given by Dede Korkut. Once, during the following assault of rival, Oghuz tribes had to move, while immigrating Aruz Koja's little son was left behind and the lion found the child and brought him up. Some years passed one day the herdsman of Oghuz family enlightened people about one boy having human face but with lion feature and attacking horses and sucking the blood of animals. Aruz recognizes his lost son and brings him back home. With advice of Dede Korkut he leaves the lion and joins Oghuz heroes, trains to ride horse and fight with sword. Dede Korkut calls him Basat because of his attacking horses.

We can assume that there was some explanation or legend connected with the name of Beowulf, only it wasn't spread to Britain. It would be the cause of having much idolatry figures and being abridged by clerks or probably there wasn't any episode among Scandinavian sagas implying the legend of the name. We know that Anglo-Saxons didn't bring "Beowulf" to Britain in complete form, they brought it with fragments. Anyway the etymology of the name of Beowulf arises some interest and taking into consideration the epic experience of the epos, emerging this name couldn't be fortuitous situation. To research the meaning of the name properly, we need to pay attention to some special features of Anglo-Saxon language. There were some simple words constructing system in Anglo-Saxon language as well as in German and Danish ones. The exact and correct formation of individual and things' names in ancient Anglo-Saxon language, no matter sounds funny in modern period but raises astonishment as well. For instance the word *body* was interpreted in Anglo-Saxon language as "the house of bones" ("bahus") and the word *joint* as "the garden of bones" ("banloca"). Literal sense of the name Beowulf means "the wolf of bees". (8,p87)

If we would make more meticulous, semantic analyses, we can find out that it means "bear". Saxon's element *beo* means bee, *vulf* means wolf. This expression was formulated because of a bear having erected nose just like wolf and dogs, while looking for the meal its demolishing swarm of bees with the same nose. This presents Anglo-Saxon language being so precise and having great literal sense of translation features, at the same time this language has abundant poetical expression and imagery modes.

"Beowulf" ends with the death of the hero – funeral rite of Beowulf. We must note here that this funeral ceremony is held according to heathendom traditions in Europe in antic period. His cremating in somehow reminds Hector's cremating scene in Homer's "Iliad".

At the end of the story the bravest twelve fighters of Beowulf with displaying the last gratitude towards their king and warlord, bury the ashes together with jewelers which were found out of the cave of the dragon (killed by Beowulf) and reared a hill on his grave.

Obviously, one can observe hill-shaped tombs in areas where lived Turks and they were calling such kind of graves as "kurgan". The meaning of kurgan is the grave of khan and these tombs were recognized as "Scythian kings' tombs" and were scattered over Eurasian territories. Ancient Turks used to bury their kings or glorified heroes with their own jewellery, welfare things and even with their horses as well.

A tomb which was discovered in south-eastern Kazakhstan, the Issyk kurgan, belonging to the king namely “Golden dress” describes the culture of Sak-Turks.

In Europe people were making cremating procession and it was the same in Scandinavia. The first history of Kurgan tradition starts with the funeral of the king Freyr which was mentioned in the book named “The Earth” contained of Nordic sagas. However funeral ceremonies are very conservative rites and not all Scandinavians were happy with this new method. After his death the king of the Danes was buried alongside with all his fight equipment, personal items and horse according to his will. This leads to the beginning of the age of Kurgans in Denmark.

Despite, Norwegians and Swedes continued to cremate corpses; the last funeral episode in “Beowulf” expresses the elements of both ceremonies in it. This echoes the mutual bond of two different cultures and their being in synthesis not in opposition.

References

1. The Book of Dede Korkut.
(http://en.wikisource.org/wiki/Book_of_Dede_Korkut).
2. *Beowulf* (dual-language ed.). New York: Doubleday. 1977
3. Snorri Sturluson. The Prose Edda: Tales from Norse Mythology, translated by Jean I. Young (University of California Press, 1964.)
4. Гуревич А.Я. История и сага, М., 1972.
5. Мельникова Е.А. Англосаксонское общество в истории и эпосе, М., 1987.
6. Хазанов А.М. Социальная история скифов, М., 1975.
(<http://www.gutenberg.org/files/598/598-h/598-h.htm>)
7. After the Flood by Bill Cooper.
(www.ezekielwatch.com/portal/69/resources/aftertheflood.pdf)

Həmidə Əliyeva

Xülasə

“Beovulf”da və “Kitabi-Dədə Qorqud”da german və türk xalqlarının dünyagörüşü

Məqalədə “Beovulf” dastanının yaranma tarixi, ədəbi-tarixi qaynaqları, hadisələrin cərəyan etdiyi zaman və məkan barəsində məlumatlar verilir. “Beovulf” la digər Qərbi Avropa eposları arasında paralellərlə yanaşı müəllif, həmçinin, məşhur oğuz dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud” müraciət edir, hər iki dastan arasındakı oxşar məqamları işıqlandırır. Beovulfla Basat, Qrendellə Təpəgöz arasında paralellər aparan müəllif yeni maraqlı mülahizələr irəli sürür.

Гамида Алиева

Резюме

**Мировоззрение германского и тюркского народов в “Беовульф”е
и “Китаби Деде Горгут”е**

В статье даются сведения о времени создания «Беовулф»а, о пространстве и времени, в котором развиваются события и в этой связи рассматриваются исторические и литературные истоки его возникновения. Наряду с проведением параллелей между «Беовулф»ом и эпосами Западной Европы, автор также обращается к известному огузскому эпосу «Китаби-Деде Коркут», освещает имеющиеся между двумя эпосами схожие моменты. Проводя параллели между Беовульфом и Басатом, Гренделем и Тепегезом, автор высказывает новые интересные высказывания по этому поводу.

Çapa imzalanıb: 27.03.2021.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 9,25 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elm şöbəsi, 302-ci otaq. Tel: +99412 441 22 78 (+257), +99450 486 97 09
Email: edit@adu.edu.az

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi dövri nəşri olan “Dil və ədəbiyyat” jurnalı Sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Jurnalın “Elmi disput” bölməsində isə filologiya elmləri sahəsindəki əlamətdar hadisələrə dair maraqlı yazılara yer verilir.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (*Məsələn:* [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olduğu yer, nəşr olduğu il.
Məsələn: Abbasov, E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili.- Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 15s.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı, Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. – 2016, №1, – s.47 – 56.

Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, – 1976, – p. 594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən dərc olunur.
9. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages “**Language and Literature**” invites you to publish your research papers in the field of linguistics and literature study as well as pedagogics. The journal of **Language and Literature** also promotes the exchange of knowledge regarding language education among researchers and is published 4 times a year. Research papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian and English. The journal does not accept papers previously published or being under consideration in other journals.

Publication requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long.
2. The author's name and surname, workplace and its address, the author's e-mail address must be written under the title of the paper.
3. The papers are accepted in a printed form, in electronic carrier or through e-mail and should be typeset using Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm from the right side, 3 cm from the left side, 2 cm from the top and bottom.
4. The key words (3-5 words) must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
 - a) The number and page of the reference should be written in the paper itself (*f.ex:* [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source must be given under the same number of that source in the list of References.
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication place and year
For example: Abbasov, E.A.Linguistic analysis of the text. – Baku: Science and Education, – 2017. – p.15.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, – 2016, № 1, – p.p 47-56.
Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, – 1976, – p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff
9. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for the local authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Язык и литература” приглашает Вас принять участие в публикации статей и результатов научных исследований в области языковедения, лингвистического и педагогического. В сборник принимаются статьи на азербайджанском, английском и русском языках. Ежегодно выходят четыре (4) номера журнала. Только научные статьи, выделяющиеся своей оригинальностью публикуются в журнале “Язык и литература”. Редакционная коллегия журнала состоит из ведущих докторов наук, профессоров как АУЯ и ведущих ученых из научных центров Азербайджанской Республики, а также иностранных специалистов, что позволяет обеспечить квалифицированную экспертизу работ по широкому профилю специальностей.

Требования к публикациям

1. Объем статьи должен быть не менее шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес работы, адрес электронной почты.
3. Статьи принимаются в напечатанном виде, на электронном носителе, а также посредством e-mail и должны быть представлены в формате MSWord (междустрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля - 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу - по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов, Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, – 2017. – 15с.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы, Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. – 2016, №1, – с.47 – 56.
Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicagolinguisticsociety, –1976, – p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.
9. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

